

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti Nyelvészet Program

Komlósi Boglárka

***Az ironikus hozzáállás: A verbális irónia
szociokognitív modellje pragmatikai perspektívából***

PhD-disszertáció

Témavezető:

Németh T. Enikő, CSc

egyetemi docens

Szeged

2014

Tartalom

1	BEVEZETÉS	5
1.1	A téma indoklása	5
1.2	Az iróniakutatás jelentősége a pragmatikában	6
1.2.1	A pragmatikafelfogásomról	7
1.2.2	Az elméletek összeegyeztethetőségéről	8
1.3	A dolgozat céljai és gondolatmenete	9
1.4	A dolgozat felépítése	11
2	Az iróniakutatás elméleti dilemmái.....	16
2.1	A fejezet célja és felépítése	16
2.2	Retorikai tradíció: Quintilianus	16
2.3	Pragmatikaelméletek.....	22
2.3.1	Grice (1975/1989; 1978/1989).....	23
2.3.2	Leech (1983)	28
2.3.3	Wilson és Sperber (1986/1995).....	33
2.3.4	Giora (1995, 2003).....	38
2.3.5	Attardo (2000)	42
2.3.6	Részösszegzés: Az elméleti összevetés tapasztalatai a fogalom meghatározásában és az irónia empirikus kutatására vonatkozóan	47
3	Az irónia prototipikus definíciója szemantikai-pragmatikai perspektívából	53
3.1	A fejezet bevezetése és felépítése	53
3.2	Az ellentét, az oppozíció és a tagadás szerepe az iróniamodellekben	54
3.2.1	Az irónia mint negációs forma – negáció és irónia a lehetséges világokban	57
3.2.2	Az irónia mint indirekt negációs forma pragmatikai perspektívából.	57
3.3	Az oppozíció és a negáció természete	59
3.3.1	A negáció logikai-szemantikai perspektívából.....	63
3.3.2	A negáció pragmatikai perspektívából	65
3.3.3	A kettősnegáció, a negációemelés és az irónia kapcsolata pragmatikai perspektívából 66	
3.4	Az irónia mint eltérés: A kategóriaváltástól a perspektívaaváltásig.....	71
3.5	Perspektívaemelés vs. attitűd.....	77
3.6	Részösszegzés	80
4	A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalótételében. A hiperbola és litotész mint nyomok az ironikus interpretációhoz.....	83

4.1	A fejezet célja és szerkezete	83
4.2	Az ironia nyilvánvalóvátétele.....	84
4.2.1	A hiperbola és a litotész szerepe az ironia nyilvánvalóvá tételében.....	84
4.2.2	A polarizációs tendencia szerepe az ironia nyilvánvalóvá tételében	89
4.3	Részösszegzés	90
5	Amit a fejlődés és evolúciós fordulat adhat a pragmatikaelméleteknek és az ironiakutatásnak.....	92
5.1	A fejezet bevezetése és felépítése	92
5.2	A nyelv mint a „közös figyelem” speciális képessége.....	93
5.3	A kommunikáció a megismerés egy módja, kölcsönösen felismerhető intenciók.....	98
5.4	Az osztrénvstimulus-érzékenységtől a természetes pedagógiáig	101
5.5	Az elméletek összevetése	104
5.5.1	Az evolúcióra vonatkozó nézetek.....	104
5.5.2	Kognitív vs. kommunikatív funkció elsődlegessége	105
5.5.3	Nyelv és nyelvhasználat.....	107
5.5.4	Intencionalitás	109
5.5.5	Az egyén esetében a szocializáció jelentősége a jelhasználatban	112
5.5.6	Részösszegzés.....	113
6	Az „ironikus hozzáállás” modellje.....	115
6.1	A fejezet céljai és tartalmi kérdései.....	115
6.2	Az ironikus megnyilatkozás meghatározása	119
6.3	Az ironikus megnyilatkozás használatának összetevői.....	120
6.3.1	Szükséges szociokognitív képességek	121
6.3.1.1	Az intencionális hozzáállástól az ironikus hozzáállásig.....	121
6.3.1.2	Azonosulási képességtől a perspektívaváltásig	124
6.3.1.3	Közös figyelmi jelenettől a közös alapig (creating common ground).....	125
6.3.1.4	Szociális bio-feedback.....	135
6.3.2	Részösszegzés.....	137
6.3.3	Kulcsingerek.....	138
6.3.3.1	Pragmatikai kulcsingerek – kontextuális nyomok	144
6.3.3.2	Szemantikai-pragmatikai kulcsingerek	146
6.3.3.3	Szintaktikai-pragmatikai kulcsingerek	147
6.3.3.4	Morfopragmatikai kulcsingerek.....	149
6.3.3.5	Prozódiai kulcsingerek	151
6.3.3.6	Gesztikulációs kulcsingerek	155

6.3.4	Részösszegzés	155
7	Konklúzió	158
	Irodalomjegyzék	163

„Az ember legmindennapibb konstrukciós tevékenysége a bolond beszéd. Köztudott, hogy az állatok nem beszélgetnek. Ugyan miről is kéne beszélgetniük? Állandó versenyben élnek fajtársaikkal, és ha értesüléseket szereznének arról, hogy a másik egyed éppen mit tervez, mi a közvetlen szándéka, hogyan érzi magát, akkor ezt az információt azonnal a saját hasznukra fordítanák, és az efféle cserfesség hordozója nem sok nyomot hagyhatna az utánuk következő generációkban. Nem így az ember, aki idejének java részét fecsegéssel tölti, s akinek a másik elmétől származó információ sokszor fontosabb, mint a kenyér. És persze mindent megtesz azért, hogy az önnön képtelen elmeszüleményeit másokkal közölje, segítségükkel elemezze és terjessze. A nyelv felhasználásával elképesztő történeteket lehet kitalálni és elmesélni, amelyek se ételnek, se takarónak nem alkalmasak, igaz, a szaporodásban néha segítenek, mert a hölgyek hajlamosak elkábulni az édes szavaktól, bár ezek minden más szempontból az értelmetlen pazarlás fő forrásai. Ahelyett, hogy az ember a környezetében lévő érdekes állatokat, növényeket figyelné, és arra vigyázna, hogy ezek a saját érdekében mindig fellelhetőek legyenek, történeteivel elképzelt világokat teremt Istennel, angyalokkal, démonokkal, képletekkel, imaginárius számokkal, egészen kicsi atomokkal és nagy bummal. A legörültebb dolog azonban az, hogy nem éri be a kitalációkkal, hanem mindjárt el is akarja készíteni azokat. Különböző anyagokból tárgyakat, szerszámokat, gépeket hoz létre, elképzelhetetlen mennyiségben, és azután ezekről is eszébe jut mindenféle, amit szívesen elmesél, sőt sokan arra vetemednek, hogy a mesékből újabb tárgyakat készítsenek. Ördögi kör alakul ki.” [Csányi Vilmos: Ironikus Etológia (2012)]

1 BEVEZETÉS

1.1 A téma indoklása

Az emberi gondolkodásban az irónia kitüntetett szerepét támasztják alá azok az adatok, melyek szerint a hétköznapi nyelvhasználatban a különböző típusú diskurzusokban (pl. hétköznapi spontán baráti és családi beszélgetések, talk show, sorozatok, filmek) az alakzatok közül az iróniának magas a százalékos előfordulása a metaforát követően, műfajtól függően az irónia általában 3.-4. helyen osztozik (l. pl. Kreuz et al. 1996; Nemesi 2005, 2009). Az iróniának mint társalgási stratégiának többek között szerepe lehet az igazság keresésében, és az újfajta tudás átadásában (l. szókratészi irónia), használatos udvariassági stratégiaként (vö. Leech 1983), illetve szociális szempontból csoportképző és elhatároló funkciója van (l. ugratás, gúny). Evolúciós- és fejlődéses pragmatikai keretben gondolkodva világosan látszik, hogy bizonyos kultúrákban (társas és kognitív szempontból is) evolúciós előnnyel jár az irónia produkciója és megértése. Az irónia használata többek között arra ad lehetőséget az embernek, hogy egy adott kultúrában a hatalommal szemben, személyes integritását és véleményét megőrizve maradjon életben. (l. Ciceró beszédei, molieri irónia, politikai diskurzusok stb.). Ezen kívül az ironikus megnyilatkozással – az irónia perspektívaváltásra kényszerítő jellege miatt (l. Komlósi 2012) – egy minőségileg másfajta kulturális tudás közvetíthető (hasonló következtetésre jut irodalomelméleti és filozófiai hagyományból Colebrook 2005), a nem ironikus nyelvhasználattal összehasonlítva. Ezt támasztja alá továbbá a nyugati filozófiatörténetben, irodalomtörténetben, és különösen a 20. századi irodalomban és irodalomelméletben az iróniának mint központi fogalomnak a szerepe (pl. de Man 1996; Colebrook 2005), illetve a nem szó szerinti jelentések pragmatikai kutatásában is előkelő helyet foglal el az irónia vizsgálata (l. pl. összegző munkaként a Giora (1998), valamint a Gibbs és Colston (2007) által szerkesztett tematikus köteteket).

A verbális iróniahasználat evolúciós előnye, hogy a perspektívaváltással közvetíthető kulturális tudás átadásának, illetve a konfliktusfeloldásnak (l. humor és irónia hasonlóságai, Komlósi 2010) egy kitüntetett módja az emberi jelhasználatban, ami kitüntetett szerephez juttatja az emberi gondolkodás történetében. Az irónia alakzatának vizsgálatán keresztül specifikusan a humán kognícióra és kommunikációra jellemző tényezőket vizsgálhatunk. Az emberi nyelv kialakulását modellezni kívánó elméletek közül jó néhány a humán kommunikáció és kogníció specifikusságát a közös problémamegoldásban (Tomasello 2002), a fajtársak közös cselekvésszervezésében (Donald 2001), valamint a fiatalabb generáció felkészítése/tanítása alapján tartja fontosnak (Csibra – Gergely 2009, 2011). Az irónia két fent említett funkciója közül a perspektívaváltással átadható kulturális tudás átadása a

nyelvhasználat kialakulásának pedagógiai indíttatásához kapcsolódik. Az irónia másik, konfliktust elkerülő/feloldó funkciója pedig a közös cselekvésszervezésben, és a közben felmerülő érdekütköztetések elsimításában játszik szerepet.

Az iróniahasználat szociokulturális és szociokognitív tényezőkre és az iróniát jelző kulcsingerekre érzékeny modellje fontos lehet a jobbféleke-sérültek terápiájában (l. pl. Ivaskó – Tóth 2012), a gyermekek pragmatikai képességének mérése és fejlesztése során (l. pl. Lengyel – Ivaskó megj. e.). Ha világosan látjuk, hogy milyen szerepe van a szocializációnak az ironikus nyelvhasználatban, akkor nem tekintjük tévesen kognitív deficitnek az irónia produkciójának/megértésének csökkent vagy teljes hiányát egy bizonyos korcsoportnál (l. ennek fontosságát pl. az iskolaérettséghez kapcsolódó pragmatikai kompetencia mérésénél), illetve a jobbféleke-sérülteknél. Ezenkívül magyarázni tudjuk a bizonyos társadalmi csoportoknál megfigyelhető túlzott ironikus interpretációt (l. pl. székel (Gyimesek) nyelvhasználók Pléh 2012, Komlósi – Ivaskó előkészületben). Azok a neurolingvisztikai kutatási eredmények, amelyek szerint az irónia használatát a jobb félteke frontális lebenyének érettsége teszi lehetővé (Pexman és Glenwright 2007), az ironikus nyelvhasználatot szorosan összekapcsolják a történetmesélésben és -megértésben szerepet játszó humánspecifikus szociokognitív tényezőkkel (l. Ivaskó-Lengyel-Komlósi 2014; megj. e.).¹

1.2 Az iróniakutatás jelentősége a pragmatikában

Mivel jelen írás elméleti, azon belül is pragmatikaelméleti, nyelvészeti doktori értekezés, amely fontos szerepet szán a pragmatika fejlődésének és neurológiai vonatkozásainak, amennyiben ez finomítja az irónia leírását, magyarázatát, a tárgyalt szerzők és elméletek kiválasztásánál ez a szempont motivált. A dolgozat 2. fejezetében kritikai áttekintést nyújtok az irónia jelenségével foglalkozó főbb neo-és poszt-grice-i megközelítésekről. Nem volt célom az iróniamagyarázatoknak a teljeskörű feltérképezése, hiszen erről születtek már az egyes területeket összefoglaló monográfiák (Barbie 1995, Colebrook 2005), és szerkesztett kötetek (Gibbs – Colston 2007). Elsődlegesen azért a neo- és poszt-grice-i elméleteket tartom fontosnak, mert ezek lehetőséget adnak a szemantikai és a pragmatikai tényezők vizsgálatára, amelyet elméleti és történeti szétválasztásként kezelnek elsősorban, nem pedig fizikai implementációval bíró egységekként. Az irónia működésében, megértésében oly nagy szerepet játszó és megkerülhetetlennek tűnő tagadás, valamint oppozíció kérdését ez az

¹ A frontális lebeny szerepéről patológiás szempontból Dressler et al 2000; Happé 2003).

elméleti alapállás teszi érdemlegesen tárgyalhatóvá. Ugyanakkor az is kiderül, hogy egy szemantikai-pragmatikai vizsgálódás juthat olyan következtetésekre az iróniával kapcsolatban, amely jól beilleszthető egy fejlődéses, evolúciós megközelítésű pragmatika keretei közé. Nem utolsósorban azért, mert a fejlődéses és a neurolingvisztikai vizsgálatok alapjául is hasonló elméleti alapvetések szolgáltak. Sperber és Wilson (1995: 63) osztenzív-következtetési kommunikáció definíciójának módosított változata (Németh T. 2013: 114–115) jól használható az ironia leírásában, noha Sperber és Wilson álláspontja szerint nincs különbség a figuratív és a hétköznapi nyelvhasználat működése között. Ennek ellenére az osztenzív-következtetési kommunikáció módosított definíciója, valamint a kognitív és kommunikatív relevancia elvek (Sperber – Wilson 1986/1995: 261–263), továbbá a kommunikatív és informatív szándék megkülönböztetése (Sperber – Wilson 1986/1995: 58–61) alapelemei lesznek az általam használt evolúciós és egyedfejlődéses munkáknak (pl. Tomasello 1999/2002, 2003, 2008, 2009, valamint Csibra – Gergely 2009, 2011 és Csibra 2010). Ebből következően az általam javasolt ironikus hozzáállás modellnek is (6. fejezet). Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy Tomasello szándék felosztása (1. szociális (ennek része az informáló szándék), kommunikatív, referenciális intenciók) eltér a Sperber és Wilson kommunikatív és informatív szándéktól tekintve, hogy a relevanciaelméletnek nincsen szociális dimenziója. (l. bővebben 6.3.1 fejezet).

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a fejlődéses és evolúciós elméletek nem nyelvészeti elméletekként tartják magukat számon, hanem elsősorban a kognitív és kommunikatív evolúcióra, illetve fejlődésre helyezik a hangsúlyt, és ezen belül tárgyalnak nyelvészeti kérdéseket. Álláspontom szerint nem juthatunk gyümölcsöző elméleti következtetésekre pusztán a nyelvi adatok vizsgálatával anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk a felnőtt nyelvhasználatban a nyelvet kísérő, annak immanens részét alkotó, illetve a gyermek nyelvhasználatát megelőző (prelinguistic) kommunikáció megvalósulását biztosító gesztushasználatot. Ezt teszi lehetővé Tomasello (2008) kooperatív kommunikációs modellje, amelyben megmutatható, hogyan alakul ki a verbalitást megelőző gesztuskommunikációból a verbális kommunikáció, amikor a referencialitás itt és mostja egy $\{I\}$ feltevészhalmazává válik, amelyet elég csak felidéznie a beszélőnek és a hallgatónak (l. 6.3.1.3 fejezet).

1.2.1 A pragmatikafelfogásomról

Felmerülhet a kérdés, hogy miért van szükség a disszertáció elején egy neo-grice-i keretben áttekinteni az iróniamodelleket (2. fejezet) és kialakítani egy prototipikus iróniadefiníciót (3. fejezet), ha a dolgozat második felében (5. és 6. fejezetében) új elméleti keretet vezetek be? A

2. fejezetben bemutatott neo-grice-i keretekben az iróniakutatás lepke módjára kering a tagadás problémája körül (hasonlóan a retorikai tradícióhoz) és a pragmatika-szemantika munkamegosztása körül (1. 2. és 3. fejezet, Komlósi 2007-8). Ez az elméleti perspektíva adott hozzá keretet, hogy az oppozíciók vizsgálatával lecsupaszítsuk az irónia fogalmát, ami által felszínre kerül az irónia és az irónia nyomainak összemosása. Világosan látszik, hogy a gyakori alakzattársulások (az irónia hiperbolával vagy litotésszel társulása (4. fejezet)) miatt a különböző pragmatikaelméletek az irónia jelentésébe beletartozónak tekintették a két társult alakzatot (1. Komlósi 2013). Az irónia prototipikus definíciója (Komlósi 2012) által nyitott új vizsgálódási pontokhoz már nem gyümölcsöző a neo-grice-i keret használata, így indokolt egy olyan perspektíva felvétele, amely tovább viheti a vizsgálódást. Az irónia és az iróniát nyilvánvalóvá tevő nyomok/kulcsingerek (a relevanciaelméletben: stimulusok) feltérképezéséhez indokolt a beszélő ironikus szándéka helyett az ironikus tartalomra és az iróniát jelző nyomra irányuló szándékokat megkülönböztetni. Ilyen elméleti perspektívát nyújt a relevanciaelmélet osztenzív-következtetési kommunikáció módosított definíciója (Németh T. 2013), valamint a kommunikatív és informatív szándékok megkülönböztetése Sperber és Wilson (1986/1995) alapján. Az iróniahasználat modelljének számot kell adnia arról is, hogyan zajlik az irónia produkciója és megértése, illetve a felismerése, továbbá hogy miért éppen iróniát használ a beszélő. Ennek leírásához nem ad kimerítő magyarázatot a kognitív haszonnal járó kommunikációs modell (vö. Sperber és Wilson 1995), szükséges az iróniahasználattal járó szociális hatás/megtérülés, illetve szociális szándékok tekintete vétele is. A kommunikáció szociokognitív modelljét fogalmazza meg Tomasello (2008), amely jó alapot ad az irónia leírásához. Ehhez szolgáltatnak jó háttérrel azok az elméletek, amelyek az emberi jelhasználat evolúciós és egyedfejlődési állomásait vizsgálják. Ezek az elméletek nem kifejezetten a nyelvhasználatot lehetővé tevő humánspecifikus kognitív képességek feltérképezésére jöttek létre. A jelhasználatnak a közös cselekvésszervezésben, szimbolizálásban és kommunikációban való használatát, illetve az emberre jellemző kulturális átadásban való szerepét vizsgálja (l. Tomasello (1999/2002, 2003, 2008, 2009), valamint Csibra és Gergely (2009, 2011), Csibra (2010) munkái). Ebből adódóan tágabb, az eredeti morrisi (1938) értelmezéshez közelálló pragmatikafelfogás következik az elméletek használatából, ahol a jel és a jelhasználó közötti kapcsolattal foglalkozik a pragmatika.

1.2.2 Az elméletek összeegyeztethetőségéről

Más oldalról megközelítve a pragmatikafelfogásom a neogrice-i perspektívától a perkinsi *emergens* felfogás felé fejlődik, amely visszavezet a történetileg őket megelőző morrisi

pragmatikafogalomhoz. Az irónia neo- és posztgrice-i magyarázatai nem kielégítőek, és ezeken a kereteken belül nem is lehet nagyon új eredményeket felmutatni. Perspektívát kell váltani, átértelmezve az eddig megközelítéseket, amelyek főleg a szemantika és pragmatika határterületén mozogva, e két terület munkamegosztását vizsgálva tárgyalják a kérdést. Előremutatóbb bevonni a vizsgálódásba a fejlődéses, evolúciós, és neuropragmatikai megközelítéseket.

Az utóbbi évtizedben egyre többen teszik fel a kérdést a pragmatikában, mennyire alkalmasak a pragmatikaelméletek, hogy megfigyeljük, leírjuk és magyarázzuk segítségükkel a megismerő és megértő mechanizmusaink működését (l. Németh T. 2006a, 2006c). Ez a kérdés hívta életre a pragmatikaelméletek kísérletekkel történő tesztelését. Kurrens kérdése a kísérleti pragmatikának, hogy a két markáns pragmatikaelméleti „iskola” közül, – az analitikus nyelvfilozófiai tradícióban gyökerező neo-griceánus pragmatikaelméletek, valamint a kognitív alapokról és a kontinentális filozófiai tradícióból² sarjadó relevanciaelméleti hagyományt követő elméletek közül – melyik rendelkezik nagyobb magyarázóerővel és realitással (l. Noveak – Sperber 2004)?

A pragmatikaelméletek nem egységes tradícióban gyökereznek, s ezek a tradíciók eltérő módon viszonyulnak, vagy nem viszonyulnak (Bach 2006) ahhoz, hogyan működik az emberi megismerés és megértés. Az elméletek összehasonlításának igénye fényt vet egy olyan nézőpont/perspektíva hiányára, ahonnan összehasonlíthatóak egymással a különböző elméletek kísérleti eredményei (Németh T. 2006c). Ennek példája a Perkins (2008) által képviselt nézet, amely a pragmatikai kompetenciát sem perspektívának, sem komponensnek nem tekinti, ami visszavezet bennünket a morris-i pragmatikafelfogáshoz. Perkins felfogása kompatibilis a relevanciaelmélet tág pragmatikafelfogásával. Az integratív keret adta lehetőségek egyszerre tudnak számolni a résztvevő funkciók együttes működésével, de kísérletes szinten ezek különválasztását mégsem könnyítik meg.

1.3 A dolgozat céljai és gondolatmenete

Az irónia elméleteinek széles körű bemutatása és értékelése monografikus vállalkozást kívánna. Disszertációm céljának megfelelően csak a legkarakteresebb elméletek felvázolásával mutatom be az iróniafogalom alakulását, az egyes elméleteknek csak az adott kérdéshez kapcsolódó releváns részeit ismertetem. Az elméletek ismertetése és kritikája közben módszertani megfontolásból csak a szerzők nyelvi adatait használom, saját adatot nem. Nem célom az iróniafogalom alakulásának történeti áttekintése, és nem foglalkozom az

² Arra, hogy a kognitív alapokon nyugvó sperber-wilson-i relevanciaelmélet is filozófiai hagyományban gyökerezik, Tátrai Szilárd hívta fel a figyelmet előöpponensi véleményében.

irónia filozófiai és irodalomelméleti vonatkozásaival sem (vö. Tátrai 2008). A disszertáció a verbális iróniával³ kíván foglalkozni, így nem érinti a szituációs irónia, a sors iróniája vagy a dramatikus irónia eseteit (vö. Gibbs és Colston 2007). Dolgozatomnak kettős célja van. Egyrészt az irónia jelenségét szeretném pragmatikai keretben leírni, magyarázni, másrészt az alakzat leírásán keresztül egy általánosabb, nem csak az iróniára kiterjedő nyelvhasználati (produkciós- és megértés-) modellt szeretnék nyújtani. Mindezt úgy, hogy a modell rámutasson az irónia speciális tulajdonságaira más alakzatokkal szemben. Az alakzatot a pragmatikai hagyománytól nem idegen módon (l. Nemesi 2009) olyan értelemben használom, amely magában foglalja a trópus fogalmát is. Ezt az is indokolja, hogy pl. Quintiliánus szerint az irónia lehet trópus és alakzat (gondolatalakzat) is. Így együtt kezelhető a két eset.

A dolgozat általános célkitűzései az alábbi főbb kutatási kérdésekben fogalmazódnak meg, amelyek további alkérdésekre bonthatóak. (1) Elsőként felmerül a kérdés, hogy az iróniakutatásnak milyen elméleti dilemmái vannak a pragmatikairadalomban. Ezt térképezi fel a dolgozat második fejezete (l. bővebben Komlósi 2007-8). Mivel az irónia jelenségével, használatával kapcsolatban szerteágazó a szakirodalom, én elsősorban a neo- és poszt-grice-i pragmatikaelméletekről számolok be, amelyek a pragmatikát komponensnek tekintik (l. Németh T. 2006), és érdeklődésük a szemantika és a pragmatika közötti munkamegosztásra koncentrálódik a megnyilatkozás jelentésének alakulásában. A felnőtt nyelvhasználatot modellezni kívánó pragmatikairadalom iróniával kapcsolatos nézeteinek összehasonlítása és értékelése után a (2) második kérdésem az, hogy ezeknek a dilemmáknak a megoldásában, feloldásában segítségünkre lehet-e az a fejlődéses és evolúciós fordulat, amely a fejlődéses és kognitív pszichológiai, filozófiai és evolúciós antropológiai kutatások (l. Chomsky 1977, 2000, 2004, Tomasello 2002, 2003, 2008, Donald 2001, Sperber és Wilson 1986/1995, 2012, Origg és Sperber 2000, Sperber at al. 2010, illetve Gergely és Csibra 2005, Csibra 2010) hatására jelentkezett a pragmatikában, amelyeket ma már önálló jogon fejlődéses pragmatika névvel illethetünk (l. Komlósi megjelenés alatt). Az irónia megértéséhez szükséges összetevők ebben a kognitív keretben a pragmatikai képességek, amelyeknek fejlődéses és evolúciós fejlődését tartom vizsgálódásomban szem előtt. (3) Ehhez a nézőponthoz kiegészítésként a harmadik kérdésem az, hogy milyen elméleti hozadékkal szolgálhatnak az iróniára vonatkozó neurolingvisztikai kísérletek (pl. Pexton és Glenwright 2007) a pragmatikaelméletek és az iróniakutatás számára? A második és harmadik kérdésfeltevés

³ A disszertáció folyamán a továbbiakban az *irónia* szót is használom. Ez minden esetben verbális iróniát jelent, hacsak nincs ettől eltérően meghatározva.

indoklását az elsőre adott válaszom indokolja, mely szerint az áttekintett pragmatikaelméletek iróniamagyarázata nem kielégítő, és a neo- és poszt-grice-i keretekben – amely főleg az irónia megértésére, ezen belül a konvencionális és a sugallt jelentés közötti különbség felismerésére helyezi a hangsúlyt – nem is jutunk közelebb a probléma megoldásához. Indokolt tehát az elméleti perspektíva megváltoztatása, amely lehetővé teszi a szélesebb körű példaanyag elemzését, illetve az iróniamegértés más aspektusainak előtérbe kerülését is. (4) A negyedik kérdésem, hogy a prototipikus szerkezetű „kulcsingeregység”, amelynek bizonyos fokú megléte esetén az ironikus interpretáció kerül előtérbe, hogyan illeszkedik bele egy kognitív fejlődéses és evolúciós keretbe, illetve e kettő együttese pontosan hogyan modellezi az ironikus megnyilatkozás létrehozását és értelmezését. (5) Ennek megfelelően, az ötödik kérdésem arra kérdez rá, hogy milyen kulcsingerek segítik az ironikus interpretációt a különböző nyelvi szinteken, illetve a gesztusok tekintetében. A negyedik és ötödik kérdésem nehezen választható szét a gyakorlatban, mert a kulcsingerek megtalálásához már a fejlődéses és evolúciós keretben gondolkodom. Ezeknek a kifejtését kísérem meg az 6. fejezetben, felállítva az irónia hozzáállás-modelljét – vö. intencionális hozzáállás Dennett (1987), és pedagógiai hozzáállás Gergely és Csibra (2005)) –, amelyben a nyelvben és gesztusokban megmutatkozó kulcsingerek felismerésére a szociokognitív képességek bizonyos szintű fejlettsége és komplexitása teszi képessé a nyelvhasználót.

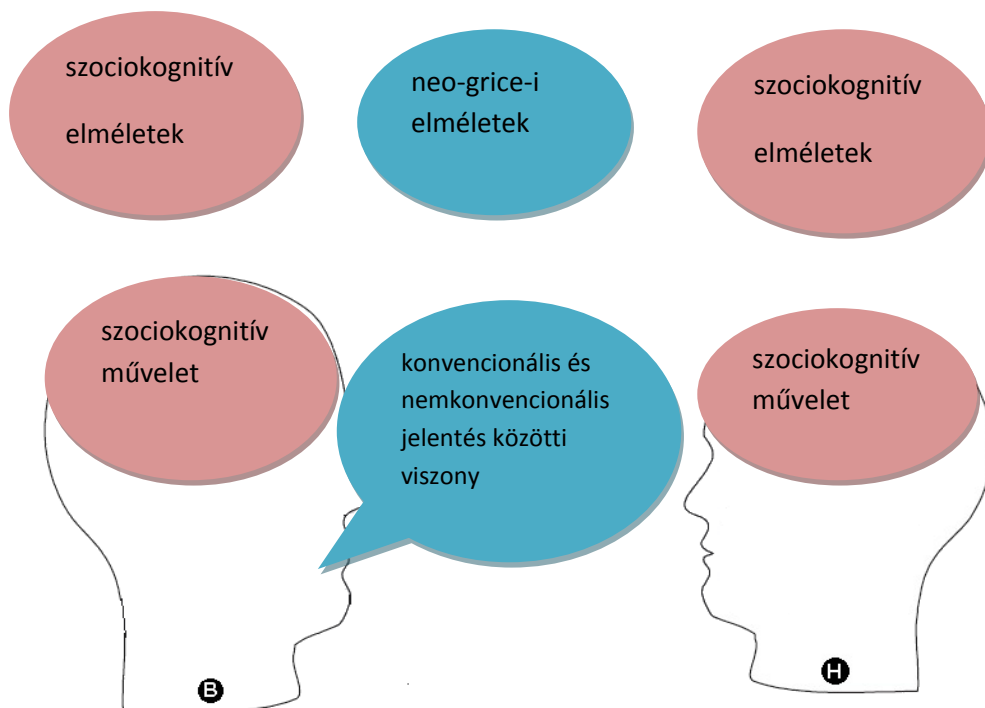
1.4 A dolgozat felépítése

A bevezetést követően a 2. fejezetben azt tárgyalom, hogy az iróniakutatásnak milyen elméleti dilemmái vannak a pragmatikairodalomban. Ennek a fejezetnek a célja, hogy kritikaitörténeti áttekintést nyújtson, és bevezessen a verbális iróniáról szóló tudományos diskurzusba. Ennek megfelelően megvizsgálom és összehasonlítom, milyen jelenséggel foglalkoznak *irónia* címszó alatt a különböző pragmatikaelméletek, illetve Quintilianus retorikaelmélete. A fejezet célja továbbá, hogy rámutasson a Quintilianus retorikaelmélete és egyes pragmatikaelméletek közötti integráció lehetőségére, illetve a fennmaradó hiányosságokra, ami elővetíti az elméleti keret megváltoztatását, és az „ironikus hozzáállás” modelljének indokoltságát. A szakirodalom alapján elmondható, hogy az irónia különböző felfogásai az iróniát leginkább alakzatnak, implikaturának, másodrendű társalgási vagy udvariassági elvnek, indirekt negációs formának tekintik. Ugyanakkor nem célom az iróniafogalom alakulásának teljes történeti áttekintése, és nem foglalkozom az irónia filozófiai és irodalomelméleti vonatkozásaival sem (vö. Colebrook 2005, Tátrai 2008). A disszertáció a

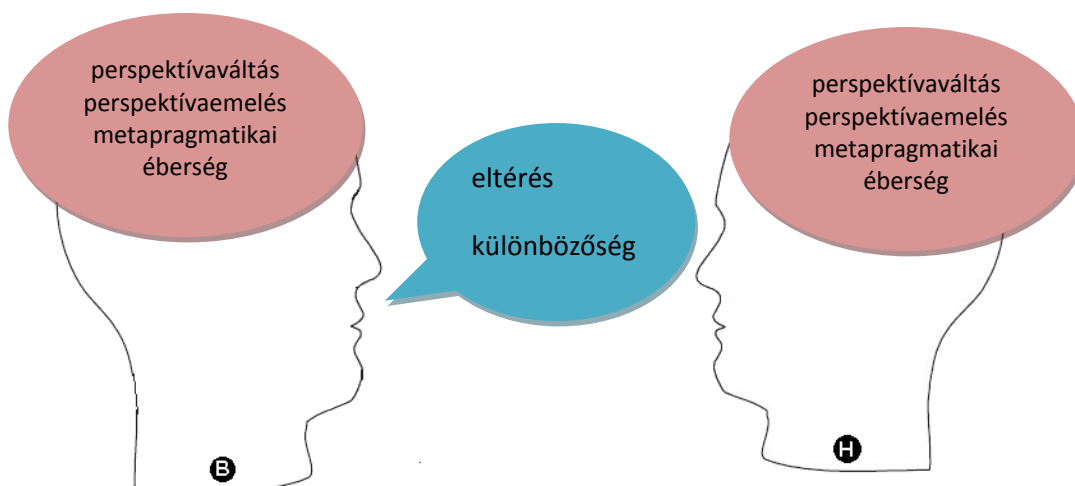
verbális iróniával kíván foglalkozni, így nem érinti a szituációs irónia, a sors iróniája vagy a dramatikus irónia eseteit (vö. Gibbs és Colston 2007).

Az elméletek kritikai áttekintése alapján egy saját modell bevezetése indokolt szemantikai-pragmatikai perspektívából, amelyben az irónia olyan kategóriaváltó és perspektívaváltó művelet, amely metapragmatikai éberségre ösztönöz. A 3. fejezetben a szemantikai és pragmatikai megfontolásokat érvényesítő, neo-grice-i hagyományba illeszkedő, de a korábbiaktól eltérő irónia-felfogás mellett érvelek. Egyrészt a neo-grice-i hagyományba oly módon illeszkedik az elképzelésem, hogy az ironikus megnyilatkozás jelentésének létrejöttét abban ragadom meg, hogy a konvencionális (szemantikai) és nem konvencionális (pragmatikai) jelentések viszonyán megmarad a fókuszom. Sőt ebből a nézőpontból kiindulva válik levezethetővé az, hogy az irónia önmagában (társuló alakzatok nélkül) mint kognitív művelet, a dolgok és a perspektívák közötti különbségekre hívja fel a figyelmet, és nem az opponálás a lényege. Nem mennyiségi, hanem minőségi eltérésre mutat rá. Másrészt az iróniára – amellet, hogy két dolog/ nézőpont között eltérést hoz létre, illetve az eltérésre hívja fel a figyelmet – perspektívaváltásként, perspektívaemelésként és metapragmatikai éberségre intő műveletként tekintek. A neo-grice-i hagyomány iróniafelfogásai és az én iróniafelfogásom közötti eltérés lényege, hogy nem csak a konvencionális és nem konvencionális jelentés közötti viszonyra fókuszálok, hanem az ironikus megnyilatkozás használata mögött meghúzódó szociokognitív műveletre is (l. 1. ábra), és az ehhez szükséges szociokognitív képességeket szeretném explicitté tenni a disszertáció végére, amelyre kitekintést adnak már a 3.4 és 3.5 fejezetek.

1. ábra Az elméletek fókuszbeli különbségei az ironikus megnyilatkozások vizsgálatakor

2. ábra Az prototipikus irónia meghatározásom összetevőinek elméleti háttere

Az ironikus megnyilatkozást lehetővé tevő szociokognitív műveletekre és képességekre való fókuszálás szükségességét és motiváltságát a disszertáció 2. fejezetének történeti-kritikai áttekintése után a 3. fejezetben az irónia szemantikai-pragmatikai vizsgálatával támasztom alá, amely elsősorban a negáció, oppozíció, ellentét és ellentmondás fogalmait vizsgálja (vö. Horn 1989), illetve az irónia alakzatahoz sok esetben társuló túlzás alakzataival foglalkozik. Az irónia és az oppozíció viszonyának mélyebb vizsgálatával világossá válik (Komlósi 2012), hogy az ironikus megnyilatkozás (i) eltérés, kategóriaváltás, perspektíva-váltás, (ii) szorosan összefügg a kettős tagadás, negációemelés, és az ambiguitás jelenségével, valamint (iii) a hiperbola, litotész, továbbá a tiszta és társult irónia formáival. A 3. fejezetben kifejtett prototipikus irónia definícióját a 4. fejezetben teszem még nyilvánvalóbbá neo-grice-i keretben az irónia és az iróniát jelző nyomok javasolt szétválasztásával. Noha ebben a keretben is felfedezhető a szétválasztás, mégis jobban magyarázható a relevanciaelméleti keretben a kommunikatív szándékot jelző stimulusok és az informatív szándékot jelző stimulusok, valamint az ironikus szándékot jelző stimulusok szétválaszthatóságával (6.3.3 fejezet). Ez a keret kompatibilis az irónia megértéséhez szükséges szociokognitív képességek, folyamatok leírásánál használt kooperatív kommunikációs modellel (l. Tomasello 2008, 6.3 fejezet). E kettő integrálásából létrejöhet egy teljesebb kommunikáció definíció, amely nem csak a kommunikáció kognitív megtérülését veszi számításba, hanem a szociális megtérülést is (l. 7. fejezet).

A javasolt prototipikus definíció ellenére még számos megválaszolatlan kérdés marad, amelyet a neo-grice-i keretben nem látok érdemben tárgyalhatónak. Az 5. fejezetben bemutatom a fejlődéses pragmatikai kutatások alapjául szolgáló elméleteket, előrevetítve, hogy a dilemmák feloldásában segítségünkre lehet-e az a fejlődéses és evolúciós fordulat, amely egy szociokognitív keretbe ágyazza a neo-grice-i szemantika-pragmatika munkamegosztást láttató iróniafelfogást. Ennek szükségessége kitűnik az 2. fejezet történeti-kritikai áttekintésből, illetve az azt követően megfogalmazott prototipikus iróniafogalomból (3. fejezet). A fejlődéses és evolúciós pszichológiai megközelítések a prototipikus irónia lehetséges produkciójának és megértésének szociokognitív feltételeit határozzák meg, azokat a humánspecifikus képességeket, amelyek lehetővé teszik, illetve amelyeknek hiánya nem teszi lehetővé az ironikus megnyilatkozás produkcióját és megértését (l. Tomasello 2002, Csibra 2011, Gergely és Csibra 2005). Ezt az elképzelést, azaz az „ironikus hozzáállás”-modellt, a 6. fejezetben bontom ki, amely két nagy részből tevődik össze. A 6. fejezetben az ironikus megnyilatkozás nyilvánvalóvá tételének és felismerésének összetevői közül először a

szükséges szociokognitív képességeket tárgyalom, majd a 6.3. fejezetben az iróniát jelző különböző nyelvi szintekhez köthető prototipikus szerkezetű (l. Rosch 1978) kulcsingereggyűttest vázoló fel. A főbb szociokognitív képességek és mechanizmusok a fejlődés és evolúciós irodalom alapján a következők: *intencionális hozzáállás, azonosulási képesség, közös figyelmi jelenet és a szociális bio-feedback*. A szociális bio-feedback modell (Gergely és Watson 1996, 1999) jó magyarázatul szolgál az ironikus hozzáállás kialakulására, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem megerősíti az ironikus interpretációt, ironikus beszédmódot. Sok esetben a felnőtt nyelvhasználó is megerősítést igényel arra vonatkozólag, hogy jól értette az iróniát. A 6. fejezet második nagy egységében, a 6.3.3 fejezetben tárgyalom az iróniát jelző kulcsingereket a különböző nyelvi szintekre lebontva. A beszélő szándékainak szétbontásával kommunikatív, informatív szándékra Sperber és Wilson (1995) alapján, illetve a speciálisan ironikus szándék feltételezésével (Komlósi megjelenés alatt). A fejezet az irónia és az öt jelző kulcsingerek szétválasztására fókuszál, ezért itt, a könnyebb érthetőség kedvéért, nem tárgyalom a szociális intenciókat, és azok szerepét, ahogyan a megelőző részben (6.3) teszem, noha majd a disszertáció konklúziójában (7. fejezet) együtt kezelem a kettőt. A konklúzióban összegzem az eredményeket és egy példán újra bemutatom, hogy az ironikus hozzáállás modell hogyan magyarázza az irónia kulturális elsajátítását.

2 AZ IRÓNIAKUTATÁS ELMÉLETI DILEMMÁI

2.1 A fejezet célja és felépítése

A dolgozat a *Bevezetést* követően a 2. fejezetben bemutatja az iróniafogalom különböző neo-grice-i és relevanciaelméleti felfogásait, kirajzolva egy fejlődési vonalat az elméletek között. A 2.2. alfejezet a klasszikus retorika felfogását ismerteti, különös tekintettel Quintilianusra (2008). A 2.3. alfejezetben a disszertáció céklitűzése szempontjából releváns pragmatikelméletek iróniafogalmát mutatom be, kezdve a 2.3.-ban a kurrens pragmatikaelméletek számára referenciapontként szolgáló grice-i iróniafelfogással és jelentéselmélettel (Grice 1975/1989; 1978/1989). A 2.3.2.-ben a grice-i elméletet társas és szociális, illetve retorikai szempontokkal továbbfejlesztő személyközi retorikaelméletnek az iróniafelfogását vizsgálom meg (Leech 1983), a 2.3.3alponban pedig a Grice felfogásával magát gyökeresen szembenállónak tartó relevanciaelméleti beágyazottságú visszhangelmélet következik (Wilson és Sperber 1992/2007). Ezt követően a 2.3.4.-ben Giora (2003), a 2.3.5.-ben pedig Attardo (2000) a grice-i elméletet részben elfogadó és azt továbbfejlesztő modelljeiről lesz szó. Az elméletek áttekintése után a 2.3.6. pontban az irónia jelenségét magyarázó modellek összevetésének tapasztalatait, elméleti hozadékát mutatom be, az empirikus kutatásokra tekintettel.

2.2 Retorikai tradíció: Quintilianus

Ellentétben a sok rövid hivatkozással, amelyet a kurrens pragmatikai irodalom a klasszikus retorika iróniameghatározásáról tesz (pl. Grice 1989, Martin 1992, Wilson és Sperber 1992/2007, Attardo 2000, Giora 2003), nehéz lenne egy definícióba sűríteni a klasszikus nézőpontokat. A nehézséget az is fokozza, hogy sok esetben konkrét szerző és példa idézése nélkül, a klasszikus retorikára általában, vagy késői összefoglaló munkák iróniadefinícióira hivatkoznak (vö. Wilson és Sperber 1992).

A görög *eironeia* használatára való rövid kitekintés után szükségessé válik a latin szerzők által tárgyalt retorikai alakzatok⁴ csoportosításának a tisztázása. Ez amiatt is fontos, mert az általam bemutatandó pragmatikaelméletek szerzői a klasszikus retorikának olyan iróniafelfogást tulajdonítanak, amely nem indokolt Quintilianus olvasása alapján. Quintilianus számos példát hoz az irónia fajtáira. A fejezet terjedelme és a disszertáció célkitűzése miatt Quintilianus felosztását mutatom be olyan mértékben, amennyire az irónia fogalma, és a vele kapcsolatos tradíció megértése ezt megköveteli (vö. Lausberg 1973/1998).

A görög *eironeia* eredeti jelentése 'tettetés, színlelés', amely jelentés az i.e. 5. században szorosan összekapcsolódott a komédiával, amelyben az egyik karakter – *eirón* –

⁴ Itt az alakzat terminust a lehető legtágabb értelemben használom.

jellegzetessége, hogy tudatlanságot színlelve győzedelmeskedik a kérkedő, nagyképű és ostoba karakter – *alazón* – felett. Ez a komikumhoz kötődő értelmezés megmarad Arisztotelésznél, aki a kérkedéssel állítja szembe, és ehhez viszonyítva magyarázza az iróniát. A kérkedés a meglévőnél többnek a tettetése, az irónia a meglévőnél kevesebbnek a színlelése (Tátrai 2008).

Egészen más a szókratészi irónia, amely nem a komikummal és a finom szellemességgel van kapcsolatban, hanem egy olyan magatartásformát jelent, amelynek célja az igazság keresése és megismerése (vö. Colebrook 2004).⁵ Szókratész dialógusaiban látszólag egyetértő módon társalog beszélgetőtársaival, hogy aztán saját érvelésük és Szókratész kérdéseire adott válaszaik következményeként rámutasson a másik által képviselt vélemény, értékelői pozíció helytelenségére. Quintilianus (2008: 583 [9, 2, 46. frag.]) szerint Szókratész a tudatlan ember szerepét öltötte magára, aki elmerül mások bölcsességének csodálatában. Vegyük észre, hogy az irónia használata kockázattal jár. Szókratészt ironikus magatartása miatt ítélik halálra (vö. Plátón: Szókratész védőbeszéde), a legfőbb vád ellene a fiatalság megrontása, megtévesztése és az, hogy nem hisz az istenekben. Szókratész rámutat arra, hogy valójában azért éreznek iránta ellenszenvet, mert ártatlannak látszó kérdéseivel világossá teszi, hogy beszélgetőtársai semmit sem tudnak. E hozzáállás, attitűd, színlelő kérdezéstechnika miatt ítélik el.

Tátrai (2008) *Irónia* szócikkében rámutat a görög gondolkodók és a latin rétorok iróniafelfogásában történt minőségi változásra. Ez utóbbiak nem a látszatok leleplezésének eszközeként tekintettek az iróniára, hanem a meggyőzést szolgáló retorikai eszközként, amely így már élesen elvált az igazságkereső magatartástól. Ezután kezdett az irónia gyanússá válni, egyes szerzők egyenesen „művelt hazugságnak” tartották. Ezzel szemben Adamik (2008: 31) arra világít rá, hogy a Quintilianus által elfogadott retorikadefinícióban az objektív igazság és a rábeszélés egyszerre van jelen, „mert a jó ember beszéde egyszerre tanít valamire és meggyőz valamiről”. Quintilianus szerint helytelen az a nézet, amely szerint a retorika művészet (*tekhné*) lenne. Tudománynak (*episztémé*) tekintette a retorikát, amely nem korlátozódik a meggyőzés tanulmányozására és tanítására, sőt a *meggyőző* ige helyett a *beszél* igét használja definíciójában, amivel kitágította a retorika határait (Pernot 2000: 6; hivatkozza Adamik 2005: 18).

Quintilianus több változatát különbözteti meg az iróniának, amelyeket bőséges példával szemléltet. A *Szónoklattan* elkülöníti egymástól a gondolatalakzatokat (lat. *figura sententiae*, ang. *figures of thought*), a szóalakzatokat (lat. *figura verborum*, ang. *figures of speech*) és a

⁵ Szókratész azt próbálja megmutatni, hogy mindig lehetséges, hogy amit magától értetődőnek tartunk kontextuálisan vagy kulturálisan, az egyáltalán nem nyilvánvaló; lehet, hogy ami elhangzott nem is az értendő alatta (Colebrook 2004).

szóképeket (lat. *tropus*, ang. *tropes*).⁶ Felhívja rá a figyelmet, hogy az irónia gondolatalakzat és trópus is lehet; ez a két eset a nem (*genus*) tekintetében egyforma, a fajta (*species*) tekintetében különbözik egymástól. A trópus jelentése nyíltabb, mert annak ellenére nem színlel, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond, és a szövegösszefüggése egyértelmű, ahogy ezt a következő példa is mutatja (Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 44–45.]).

1) Kontextus: Catilina elleni beszéd

Tőle elutasítva, társadhoz, a legderekabb férfihoz, Metellushoz mentél.
(Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 45.])

Ebben az esetben két szón alapul az irónia – kommentálja a példáját Quintilianus. Ha azonban az irónia gondolatalakzat, akkor a szándék színleléséről van szó, s a beszélő a figuratív formába burkolja, rejtje el a teljes jelentést. A trópus esetében a konfliktus tisztán verbális, míg az alakzat⁷ esetében a jelentés és olykor az egész szituáció a nyelvvel és a hangszínnel van konfliktusban. A szituáció egy egész életre is kiterjedhet, mint Szókratész esetében, akit a fentebb említett magatartásáért ironikusnak neveztek. A kétfajta irónia között olyan kapcsolatot feltételez Quintilianus, mint amilyen a metafora és az allegória között van. Ennek értelmében, ahogyan a metaforák láncá allegóriává fejlődik, úgy fejlődnek a sorozatos trópusok alakzattá. Quintilianus leírása alapján a szókratészi iróniát tekinthetjük a gondolatalakzatok maximális kiterjesztésének a beszélőre vonatkozóan. Máshol azt írja, hogy az irónia (*eironeia*, latinul *illusio*) az allegóriának egy olyan neme, amelynek az ellenkezőjét kell érteni. Ezt az ellentmondást a szöveg és a szándék között a szóban forgó személy, illetve tárgy természete és a mondottak közötti összhang hiánya teszi észrevehetővé (Quintilianus 2008: 558; [8, 6, 54]).

Az iróniának vannak olyan alakzatai, amelyek nincsenek kapcsolatban a szóképekkel, ilyenek például a tagadásból eredő antiphrasziszok (2a), ironikus fordulatok (2b). Irónia az is, amikor látszólag parancsolunk vagy engedélyezünk valamit (2c), amikor megengedünk olyasmit ellenfeleinknek, amit nem szeretnénk, ha nekik tulajdonítanának (2d) – hatásosabb, ha mi magunk rendelkezünk eme tulajdonságokkal –, amikor olyat vállalunk, amit nem tettünk, vagy amit épp ellenfelünk tett (2e). Nemcsak személyek, hanem dolgok esetében is

⁶ Quintilianus bevallja, hogy sok esetben nehéz biztonsággal elkülöníteni ezeket a kategóriákat. A terminológia nem egységes, és az egyes szerzők egymástól eltérően használják. Így van ez a pragmatikairodalomban is, ahol olykor összezsúsolnak ezek a szintek. Attardo (2000: 794–797) szerint a tradicionális elméletben az iróniát trópusnak tekintik (*irony as trope /figure of speech/*).

⁷ Quintilianus csak alakzatról beszél, miután az iróniát a gondolatalakzatokhoz sorolta. Mivel az iróniának nem ad helyet a szóalakzatok között, amelyeket további grammatikai és retorikai szóalakzatokra bont, feltételezhető, hogy amikor alakzatot mond, akkor gondolatalakzatot ért alatta.

van, amikor az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk: ilyenek a (2f) lekicsinylések. Végül a színleléshez közel álló (2g) beismerést, (2h) megengedést, és (2j) egyetértést különböztethetjük meg (Quintilianus 2008: 584 [9, 2, 50.]).

2) (a) Nem fogom alkalmazni veled a jog teljes szigorát, nem fogom kimondani azt, amit talán elérhetnénk. (Cic. *Verr.* 5, 2, 4.)

(b) Miért hozakodjam elő rendelkezéseivel, rablásaival, miért említsem az általa kizsarolt és elajándékozott örökségeket? (Cic. *Phil.* 2, 25, 62.)

(c) Didó mondja Aeneasnak:

Menj csak a széllel, Itália vár! (Verg. *Aen.* 4, 118; Adamik Tamás fordítása.)

(d) Mondj te csak engem/ gyávának, Drances, hisz annyi halottal szórta be Tróját hős jobbod. (Verg. *Aen.* 11, 383–385; Adamik Tamás fordítása.)

(e) Juno mondja Venusnak az istenek gyűlésén:

Trója parázna szülötte velem mocskolta be Spártát? (Verg. *Aen.* 10, 92; Adamik Tamás fordítása.)

(f) Természetesen, ó, jóságos egek!/ Éppen ez bántja az isteneket! (Verg. *Aen.* 4, 379 Adamik Tamás fordítása.)

(g) Így hát, Tubero, elérted a legnagyobbat, amit csak a vádló kívánhat: a vádlott beismerését. (*Frg. orat.* 3, 6 Sch.)

(h) A megvesszőzés borzalmától pénzen váltotta meg magát egy ilyen híres város hajóskapitánya, ez bizony emberséges tett. (Cic. *Verr.* 5, 44, 117.)

(j) Még örülök is neki, hogy bizonyos dolgokat eltulajdonítottál tőle, azt mondom, nem is tehetél volna helyesebbet. (Cic. *Verr.* 4, 17, 37.)

Ebből a részletes felsorolásból világosan látszik, hogy Quintilianus nem elégszik meg azzal, hogy az irónia esetében az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk. Ezt közös nembeli tulajdonságnak tekinti, amelynek számos fajtáját határozza meg, leszűkítve ezzel az egyes speciális iróniaajták meghatározásait. A szóképekkel kapcsolatban nem álló alakzatokat (2a–

j) láthatóan beszédaktusok szerint csoportosítja. E szerint a felosztás szerint nem csak azt színleljük, hogy x proposíciót mondjuk, hanem az F illokúciós erőt is.⁸ A (2c) példa esetében Didó csak látszólag parancsolja Aeneasnak, hogy: „Menj csak a széllel, Itália vár!”. Először is nincs abban a helyzetben, hogy parancsoljon, másodszor pedig nem ért egyet azzal, amit parancsol, hiszen maradásra bírná inkább Aeneast. Tátrai (2008) felhívja a figyelmet a Quintilianus és az őt követő szerzők iróniameghatározásából fakadó következményekre, amely szerint szembeállítható lesz az irónia a metaforával abban az értelemben, hogy az irónia olyanfajta indirekt beszédet tesz lehetővé, amely esetében a helyettesítés alapja nem a hasonlóság, hanem az ellentét (vö. még 2.5.; Giora 1995). Az értelmezők és magyarázók tanulságos megjegyzései mellett nem szabad elfelejtenünk, hogy Quintilianus két szinten törekedett leírni az irónia jelenségét. Egy általános szinten, amelyet ő nemnek (genus), és egy speciálisabb szinten, amelyet fajtának (species) nevezett. Ezek a megállapításai fontosak lehetnek annak megértésében, hogy a modern pragmatikai irodalomban miért van olyan sok egymástól eltérő iróniadefiníció, illetve, hogy ezek hogyan békíthetők ki egymással. Fontosnak tartom itt hangsúlyozni, hogy a jelentésmegfordításon alapuló nembeli specifikum magyarázóértéke csak részleges, általános tulajdonságokra mutat rá, amelyek szükséges, de nem elégséges feltételei az iróniának.

Az irónia jelenségének feltérképezését nagyban befolyásolja az a tény, hogy az irónia gyakran társul más alakzatokkal és szóképekkel. Empirikus kutatások szerint az irónia leggyakrabban gúnnyal, hiperbolával, litotésszel, illetve metaforával társul (vö. Nemesi 2005; 2009: 126–129). E miatt a társulás miatt nehéz tisztán meghatározni az irónia fogalmát. Tekintsünk most egy mai, retorikaelméleteket szintetizáló felosztást. Szörényi és Szabó (1997: 132) a *Kis magyar retorikában* az alakzatoknak négy szintjét tárgyalják: a fonológia, a szintaktika, a szemantika alakzatait és a pragmatikus alakzatokat. Alakzatfogalmuk sokkal tágabb, mint Quintilianusé. Leírásukban explicit módon nem derül ki, hogy az alakzatok és a trópusok milyen viszonyban vannak egymással; egy zárójeles megjegyzésük alapján a legvalószínűbb, hogy a trópuszt az alakzat egyik fajtájának tartják. Az iróniát a szemantika alakzatai között tartják számon, azon belül is a *nevetés* és a *nevetséges* kategóriák alatt.

„Az irónia (*simulatio*) valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétet jelentő tagadó szó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétet jelenti. A szó (illetve

⁸ Az irónia beszédaktus-elmélet keretein belül történő értelmezését Haverkate (1990) dolgozza ki.

szó szerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Általában valamely dolog vagy jelenség értéktelenségét, jelentéktelenségét teszi nyilvánvalóvá.” (Szabó és Szörényi 1997: 142–143.)

A figyelem az idézetben is az ellentétre irányul, amely többféle minőségére vonatkozhat a valóságnak. Az iróniát ez a definíció a szó, illetve a szó szerkezet szintjén írja le, amelyet a kontextus, a hangsúly és a szituáció határoz meg. Eszünkbe juthat Quintilianus felosztása, amely az irónia egy fajtáját a trópusokhoz sorolja. A szerzők kiegészítésként megjegyzik, hogy leggyakrabban, de nem minden esetben gondoljuk az ellenkezőjét annak, amit mondunk. Ezzel a megjegyzéssel finomítanak azon az állásponton, mely szerint minden esetben az oppozícióban lehetne megragadni az irónia differencia specifikáját. Az irónia képes egész szövegösszefüggéseket átszínezni, amely esetben már gondolatalakzatról beszélünk. Ezeknek a különleges eseteként említik az öniróniát. Az iróniának több fajtájára hoznak példákat, úgymint ironikus nagyítás, kicsinyítés, allúzió és antiphraszisz. Az allúziót kiemelik mint az irónia egy különleges fajtáját, amely rájátszás, célzás, periphrasztikus ismétlése más kontextusban egy közismert kifejezésnek (vö. 2.4.; Wilson és Sperber 1992/2007)⁹.

- 3) Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van”, és a nemes lord „*derék férfi*”. (Kossuth Lajos: Felolvasások Angliában IX.)

Szörényi és Szabó (1997) szerint az irónia klasszikus példájáról van szó a (3)-ban. Az idézett kifejezés Shakespeare *Julius Caesar* című drámájából emel be egy részletet, ahol Antonius Brutust derék férfúnak nevezi, majd ennek ellentétét bizonyítja be. Az allúzió működése szerint egy kifejezést más kontextusba helyezve az eredeti közismert kontextust és jelentést emeli be az elhangzott szövegrészbe. Ebben a példában maga az eredeti szituáció már ironikus volt, amelyet Kossuth felidézett beszédében.

Látható, hogy a hivatkozások ellenére, amellyel a pragmatikaelméletek élnek a klasszikus retorika iróniafelfogásáról, sokkal színesebb és cizelláltabb a kép, mint az első pillantásra tűnik. Nemesi (2009: 9) hívja fel a figyelmünket arra, hogy az alakzatirodalom szinte áttekinthetetlen, ezért óatosan kell bánnunk a kurrens elméletek forradalmiságával, hiszen megeshet, hogy „a méltatlanul elfeledett elődök közül néhányan már megtettek valamekkora utat ugyanazon intellektuális ösvényen”. Kitűnik, hogy Quintilianus milyen gondosan, elméleti igényességgel igyekezett felsorolni az irónia lehetséges válfajait és színezeteit. Azon

⁹ Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelmélete az ironikus allúzió példáira épül, a szerzők nem foglalkoznak másfajta iróniával. Elméletük általános iróniaelméletként tartja számon magát, nem vetve számot parcialitásával. Később Wilson (2006) reagál az ilyen irányú kritikákra, de az elmélet lényegén nem változtat.

kívül, hogy megkülönböztette a nemhez és a fajhoz tartozó tulajdonságokat, háromosztatú rendszerben gondolkodva írta le a jelenséget – gondolatalakzat, szóalakzat és szókép –, amelyek közül kettőhöz, a gondolatalakzathoz és a szóképhez sorolta az iróniát. Ezenkívül beszéddel végrehajtott színlelt tett – látszólagos parancs, engedélyadás, beismerés, megengedés, egyetértés stb. – szerint kategorizálja őket aszerint, hogy az ironikus beszéddel milyen aktust hajt végre a beszélő. Adamik (2008: 31) rámutat Quintilianus retorikájának és Austin beszédaktus-elméletének összefüggéseire, amely jó kiindulópont lehet egy új retorika körvonalazásához. Szörényi és Szabó (1997) alakzatértelmezése tágabb, mint Quintilianusé, így nehéz összehasonlítani a két meghatározást. Szörényi és Szabó is sok fajtáját sorolja fel az iróniának. Ők az *allúziót* emelik ki mint az irónia legklasszikusabb példáját (vö. még 2.3.3.; Wilson és Sperber 1992). Quintilianus irónia leírásának érdemei ellenére inkább a produkció oldaláról írja le a jelenséget, és kevésbé veszi fókusz alá a megértés folyamatát, és az irónia esetében nem magyarázza a kapcsolatot a mondott jelentés és a szándékolt beszélői jelentés között, noha implicit módon jelen vannak nála ezek a fogalmak. Más szöveghelyeken azonban, a Szónoklattan 9. könyvének 2. fejezetében, a mondott és a sugallt jelentés közötti összefüggésről Quintilianus a következőket mondja: „Lényege, hogy nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük. De nem is az ellenkezője annak, amit mondunk, mint az irónia esetében, hanem olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia.”¹⁰ Az idézetből kitűnik, hogy noha az irónia magyarázatnál nem tér ki a mondott és a sugallt jelentés kapcsolatára, gondolkodik ebben a különbségtételben.

Végezetül fontos kiemelni, hogy Quintilianus magyarázatában benne rejlik a kontextus fontossága, amelyben elhangzik az ironikus megnyilatkozás, de explicit módon nem törődik vele. A hozott példákból kitűnik, hogy az irónia bizonyos válfajait olyankor alkalmazzák, amikor az udvariassági és társas szempontok megsértése a beszélő – jelen esetben a rétor – testi épségét veszélyeztetné (l. később *szociális intenciók* 6.3.1 fejezet).

2.3 Pragmatikaelméletek

Az iróniát leginkább alakzatnak, implikatúrának, másodrendű társalgási vagy udvariassági elvnek, indirekt negációs formának tekintik. Az alakzatokról alapos áttekintést ad Nemesi Attila László (2009) *Az alakzatok kérdése a pragmatikában* című könyve, az irónia fogalmának történeti alakulásáról pedig Tátrai Szilárd *Irónia* szócikke (Alakzatlexikon 2008) ad tájékozódási pontot a retorikai tradíciótól kezdve a filozófiai, irodalomelméleti

¹⁰Nemesi Attila László hívta fel a figyelmet az idézett szöveghelyre a műhelyvitára beadott disszertáció egyik előpönlőnként.

megközelítésen át a kurrens pragmatikaelméletekig. Ez utóbbi munka műfaja és terjedelme révén kevésbé kritikai és problémaorientált. Az irónia fogalmának pragmatikatörténeti áttekintését adja Attardo (2000) és Giora (1999, 2003), valamint a Raymond W. Gibbs és Herbert L. Colston (2007) által szerkesztett *Irony in Language and Thought* tematikus kötet. Giora (1999, 2009) és Attardo (2000) történeti és elméleti áttekintése más-más kategóriák szerint történik, amelyek előkészítik a talajt saját iróniafelfogásuk megalapozásához. Nemesi (2009: 98–99) felhívja ugyan a figyelmet az irónia fogalmi meghatározásának buktatóira, de mint megjegyzi, ezeknek feltérképezése nem tárgya könyvének.

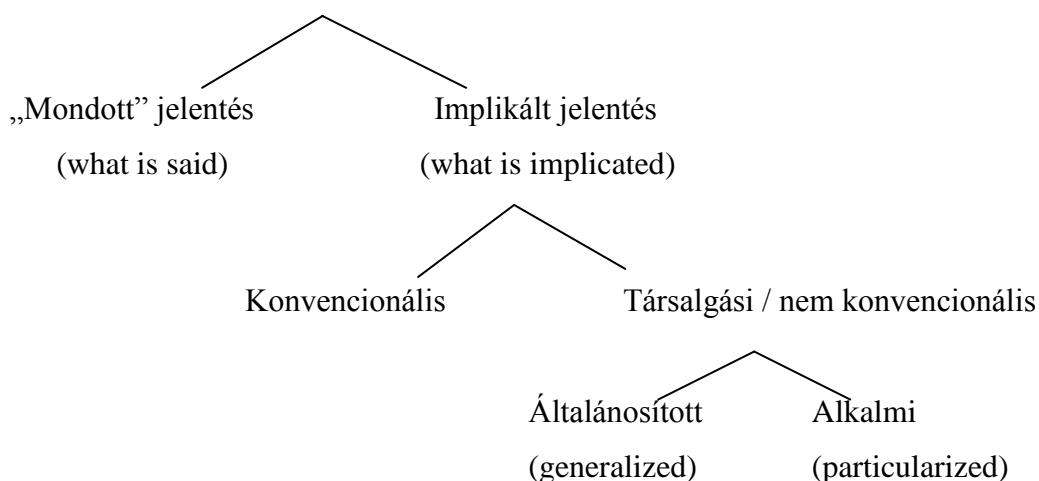
2.3.1 Grice (1975/1989; 1978/1989)

Aki az iróniáról ír, az a klasszikus retorika és Grice (1975/1989; 1978/1989) iróniafelfogásával kezdi a gondolatmenetét, megemlítve, hogy Grice az iróniára nem mint retorikai alakzatra tekint, hanem mint az implikátúra egy fajtájára. Egyes szerzők szinte kizárólag azt hangsúlyozzák (vö. Wilson és Sperber 1992/2007, Attardo 2000, Giora 1998), hogy Grice e szemléletváltás ellenére mégis kisebb átalakítással megmarad az irónia klasszikus – oppozícióban gondolkodó – definíciója mellett, amely szerint az ironikus megnyilatkozással a beszélő kihasználja/megszegi (flout) az igazságmaximát azért, hogy az ellenkezőjét implikálja annak, amit mondott (Grice 1975/1989). Ezen túl azonban – amit kevesen és kevésbé hangsúlyoznak (Attardo 2000, Nemesi 2009: 60–61, Wilson 2006) – a *Further Notes*-ban (Grice 1978/1989) Grice több kiegészítést tesz az iróniára vonatkozóan. Érvel amellett, hogy az irónia mindig negatív érzelem-, érték-, illetve attitűdkifejező szándékkal társul. Példával támasztja alá, miért nem kielégítő az oppozíciós magyarázat, valamint az irónia működésében szerepet tulajdonít az ismerősségnek, az intonációnak. Végül megállapítja, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենék – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen, ez adja az irónia hatását, és ezt támasztja alá a szó etimológiája is (Grice 1978/1989: 54; vö. Clark és Gerrig 1984/2007). Azon túl, hogy Grice megkülönbözteti a játékosságot, az iróniát és a cinizmust, korábbi álláspontját újraértékelve, amely szerint az irónia alkalmi társalgási implikátúra, felteszi, hogy ha az irónia attitűd, érzés vagy érték kifejezése, akkor egy bizonyos intonációnak is utalnia kell rá. Ebben az esetben az ironikus megnyilatkozás állandó velejárója lenne egy bizonyos, csak az iróniára jellemző intonáció. Ha ez így van, akkor ebből következően egy bizonyos intonáció konvencionálisan jelölné azt, hogy az ellenkezőjét kell érteni annak, amit a beszélő mond (Grice 1978/1989: 54). Grice nem viszi végig nyíltan a következtetését, de a feltételes mód használatából és azon megállapításából, hogy az ironikus

megnyilatkozást kísérő intonáció nem kizárólag iróniával társulhat, arra következtethetünk, hogy Grice szerint nincsen olyan intonáció, amely konvencionálisan jelölné az iróniát. Ebben tehát nem találtuk meg az irónia egyértelmű nyelvi markerét.

Nézzük, milyen jelentésmodellben kell elképzelnünk a grice-i iróniát. Szakítva azzal a filozófiai hagyománnyal, amely a logikai nyelv és a természetes nyelv viszonyának vizsgálatában fogalmazza meg problémafelvetéseit, Grice a társalgást irányító körülményeket vizsgálja.¹¹ Különbséget tesz természetes és nem természetes jelentés között, ez utóbbival foglalkozik, amelynek leírását következtetési¹² jelentésmodellben képzei el. A jelentés grice-i felosztását mutatja az alábbi ábra.

3. ábra A megnyilatkozás teljes jelentése/ teljes beszélői jelentés:

A megnyilatkozás teljes jelentése valójában a teljes beszélői jelentés. Grice felváltva használja a *megnyilatkozásjelentés* (utterance's meaning) és a *beszélői jelentés* (speaker's meaning) terminusokat ugyanannak a dolognak a megnevezésére. Mivel az intenció kérdése nagy hangsúlyt kap a grice-i modellben, plauzibilisebb a *speaker's meaning* terminust használni, hiszen a beszélőnek lehet szándéka, míg egy megnyilatkozásnak nem.

Grice (1975/1989) jelentésmodellje a *beszélői jelentést* modellezi, amelyen belül leginkább a nem konvencionális (társalgási) implikaturákkal foglalkozik, ezek kiváltódását a hallgató oldaláról történő következtetések (inference) leírásával ragadja meg. Grice szerint a

¹¹ L. Bécsi kör, „formalista vs. informalista” vita a logikai konnektívumokról és természetes nyelvi megfelelőikről, amellyel maga Grice kezdi előadássorozatát, hogy aztán új irányt adjon a kutatásoknak.

¹² Horn (2005: 6) és Bach (2006: 23) felhívja a figyelmet rá, hogy nem szabad összekeverni az *imply* és az *infer*, valamint az *implicature* és *inference* terminusokat. A beszélő implikál (*imply*) egy implikaturát, a hallgató pedig kikövetkezteti (*infer*) azt. Az implikatura a *beszélői jelentés* része, amelyhez a hallgató következtetés (*inference*) útján fér hozzá.

társalgási implikátúra jelenlétét explicit levezetéssel kell tudni bizonyítani, amelyhez a hallgatónak az alábbi információkra kell támaszkodnia: (a) használt szavak hagyományos jelentése; (b) az együttműködési elv és a megfelelő maximák (1. táblázat); (c) a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusa; (d) a háttérismeretek más elemei; (e) valamint szükség van arra a feltételezett tényre, hogy az előzőekhez tartozó összes releváns elem mindkét résztvevő számára hozzáférhető, és tudják vagy feltételezik, hogy ez a helyzet (Grice 1975/1989: 31).

1. táblázat Grice maximái¹³

A kategóriák	Szupermaxima	(AI)maximák
mennyiség (Quantity)		Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív! Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges!
minőség (Quality)	Próbáld hozzájárulásodat olyanná tenni, hogy igaz legyen!	Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel! Ne mondja olyasmit, amire nincs kellő bizonyítékod!
viszony/relevancia (Relation/Relevance)		Légy releváns!
mód (Manner)	Légy érthető!	Kerüld a kifejezés homályosságát! Kerüld a kétértelműséget! Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget)! Tartsd be a sorrendet!

A *Logic and Conversation* az irónia jelentését az alkalmi társalgási implikált jelentéshez sorolja, amelyet az erősen kontextusfüggő *alkalmi társalgási implikátúra* kiváltódása eredményez. Grice (1975/1989: 34) példája az iróniára:

¹³ Nemesi Attila László fordítását használom Grice maximáinak magyar változataként (Nemesi 2009: 57).

- 4) X, akivel A eddig közeli kapcsolatban volt, A egy titkát elárulta üzleti versenytársának. A és hallgatósága egyaránt tudja ezt, A azt mondja: – X igazi barát.¹⁴

A fenti példában a minőség első maximáját szegjük meg: „Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel”. A beszélő és a hallgatóság számára kölcsönösen nyilvánvaló: mintha a beszélő valami olyasmit mondana, amiben nem hisz. A hallgató feltételezi, hogy a beszélő megnyilatkozása nem teljesen üres, így megkísérel valami más, odaillő proposíciót tulajdonítani neki. A legnyilvánvalóbban idekapcsolódó proposíció Grice szerint a kimondott megnyilatkozás proposíciójának ellentéte.

Grice a *Further Notes*-ban (1978/1989) újrafogalmazza és kiegészíti a korábbi meglehetősen rövid irónialeírását, amelynél felmerül a kétség, vajon nem konvencionális-e a példa jelentése. Kétségtelenül nem elégséges az a magyarázat, hogy a hallgató abból ismeri fel, hogy a beszélő annak ellentétét szándékozza kifejezni, mint amit mondott, hogy megjegyzése – „X igazi barát” – hamisnak tűnik. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ez nem hordoz magában semmiféle célzást valaki másnak az egyetértésére, ahogyan azt az (5) példájában látni fogjuk (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Grice feszegeti az ironia határait, példákat hoz a játékosságra és a cinizmusra, illetőleg fontolóra veszi, hogy az ismerősség és az intonáció a kiváltója-e az ironikus értelmezésnek. Végül arra a megállapításra jut, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենek – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen. Ez adja az ironia hatását, és a szó etimológiája is ezt támasztja alá (Grice 1978/1989: 54).¹⁵

Vegyük sorba Grice érveit és példáit! Egyrészt felteszi, hogy az ismerősség is szerepet játszik az ironia észlelésében, megértésében. Az ismerősség a mondat (sentence) használatára vonatkozik, amely kapcsolatban lehet azzal a természetes tendenciával, hogy ilyen módon használjuk. Vagyis standard módon azt jelentené ez, hogy 'p'-t használom, azért, hogy közvetítse 'nem p'-t. Másrészt az intonáció, amellyel a megnyilatkozás létrejön, konvencionálisan jelenti (signifies), hogy ellenkezőképpen kell érteni azt, amit mondunk. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ezekkel a kiegészítésekkel korántsem oldottuk meg a problémát. Egy következő példájában rámutat arra, hogy az ironia mindig negatív érzelmi-

¹⁴ Pléh Csaba fordítását használok a példa megadásánál (Pléh – Síklaki – Terestyéni 2001: 223).

¹⁵ „To be ironical is, among other things, to pretend (as the etymology suggests), and while one wants the pretense to be recognized as such, to announce it as a pretense would spoil the effect.

értékelő, attitűdkifejező szándékkal társul (vö. 6.3 fejezet). Az irónia lényegileg kötődik ezekhez a szándékokhoz, ez adja a következő grice-i példa abszurditását.¹⁶

5) A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.

B mondja: Nézd, annak az autónak, minden ablaka érintetlen.

A össze van zavarodva.

B mondja: Látom, nem érted, ez irónia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra. (Grice 1978/1989: 53)

A példából jól kitűnik: anélkül nem lehetünk ironikusak, hogy mondandónk valamilyen módon ne reflektálna negatív – ellenséges vagy méltatlan – ítéletre. Nem magyarázza ez sem meg azonban, hogyan tudjuk megkülönböztetni egymástól az iróniát, a metaforát, a litotészt és a túlzást. Valamennyi a minőségmaxima kihasználását jelenti, emiatt nem elégséges az alakzatfajták meghatározására a maximakihasználás felismerése (Levinson 1983: 157; Leezenberg 1995/2001: 105; Nemesi 2009: 61). Grice, árnyalva a képet, megkülönbözteti egymástól a játékosságot, az ironikusságot és a cinizmust.

6) Kontextus: egy barátomnak mondom:

Te milyen csirkefogó vagy!

Ha azt mondom egy barátomnak, akit kedvelek, hogy „*Te milyen csirkefogó vagy!*”, akkor játékosan, és nem ironikus módon beszélek. Ha ez a megnyilatkozás olyan körülmények között hangzik el, amikor valami olyat tett a hallgató, amit általában mások (nem én) helytelenítenek, abban az esetben ironikus módon beszéltem (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). A cinizmusra Grice a következő példával szolgál:

7) Azt mondom valakinek, aki nyilvánvalóan önzetlen dolgot tesz, hogy „Hogy te milyen egoista vagy! Folyamatosan a mások segítése fölött érzett megalégedést hajszolod.”¹⁷ (Grice 1978/1989: 54)

¹⁶ „The absurdity of this exchange is I think to be explained by the fact that irony is intimately connected with the expression of feeling, attitude, or evaluation. I cannot say something ironically unless what I say is intended to reflect a hostile or derogatory judgment or a feeling such as indignation or contempt” (i. m. 53–54).

¹⁷ „*What an egoist you are, always giving yourself the satisfaction of doing things for other people!*” A példa magyarra fordítása tőlem származik.

Grice továbbmegy, és az iróniát mint alakzatot kezdi vizsgálni. Amellett érvel, hogy az ironikus intonáció nem egy speciális, csak az iróniára jellemző intonáció, amely konvencionális jelölője lenne az iróniának. Grice azt tartja legplauzibilisebbnek, hogy az irónia olyan színlelés, amelyet a hallgatónak anélkül kell felismernie, hogy explicit módon felfednénk előtte ezt a szándékunkat. Kezdhetjük úgy a mondandónkat, hogy „metaforikusan szólva”, de úgy nem, hogy „ironikusan szólva”. Az explicitiség a lényegétől fosztaná meg az iróniát.

Összegezve: noha Grice röviden foglalkozott csupán az iróniával, a maga komplexitásában vizsgálta azt. A rá történő hivatkozások azonban legtöbbször arra szorítkoznak, amit a *Logic and Conversation*-ben mond az iróniáról, elfeledve azt a tényt, hogy Grice a *Further Notes*-ban gyakorlatilag felsorolja azokat a szempontokat, amelyekre a jelenlegi iróniakutatások fókuszálják a figyelmüket. Csak néhányat említve ezek közül: az ismerősség fogalma Giora (1998, 1999, 2003) empirikus kísérleteinél kap nagy hangsúlyt, a negatív attitűd, érzelem és érték kifejezése Wilson és Sperber (1992/2007), valamint Wilson (2006) érvelésében játszik jelentős szerepet, noha ők Grice-ra mint a hagyományos oppozíciós álláspont képviselőjére tekintenek. Clark és Gerrig (1984) elméletében a színlelés a központi fogalom, az elfogadhatatlanság (inappropriateness) pedig Attardo (2000) modelljének kulcsfogalma lesz. Ezeket az útvonalakat maga Grice nem térképezi föl részletesen, néhány oldalnál többet nem szentel az irónia kérdésnek, de csírájában ott vannak a rendszerében.

2.3.2 Leech (1983)

Grice (1975/1989; 1978/1989) nem fejti ki explicit módon, miért olyan gyakori az indirekt kifejezésmód, nem teszi világossá a kapcsolatot a konvencionális jelentés és a kommunikációs jelentés között, valamint nem magyarázza a maximakihasználás, azon belül is a figuratív nyelv célját. Ezekre keres többek között magyarázatot Leech grice-i alapokon nyugvó elmélete, illetve kísérletet tesz a retorika pragmatikába olvasztására (Nemesi 2009: 65). Leech megkülönbözteti a jelentést (szemantikailag meghatározott értelemben) és az erőt (pragmatikailag és szemantikailag is meghatározott értelemben). A pragmatikai erőt a megnyilatkozás tulajdonságának tekinti, amely a megnyilatkozás céljától függően illokúciós és retorikai erőre bontható (Leech 1983: 17).

Leech az irónia fogalmát az alakzat kommunikációs célja felől definiálja. A nyelvi önvédelem egyik formájának, esztétikai értelemben pedig a támadás egyik olyan eszközének tekinti, amely az ártatlanság látszatába burkolózik (Leech 1983: 144). Az irónia képes az

udvariatlan gondolatok mérséklésére és a konfliktusok megakadályozására. Leech személyközi retorikaelmélete elvekből, ezeknek alárendelt maximákból és négy olyan posztulátumból áll, amelyek az alakzatok – irónia, ugratás, hiperbola és litotész – kommunikatív funkcióját értelmezik. A grice-i modell továbbfejlesztését az udvariassági és társas szempontok bevonásával dolgozza ki (Nemesi 2009: 65–66).

Leech táblázatából jól áttekinthető az elveknek, maximáknak és posztulátumoknak a rétegződése (Leech 1983: 149).¹⁸

2. táblázat A személyközi retorika elvei és maximái Leech (1983) elgondolásában

Elsőrendű elvek	Magasabb rendű elvek	Közreműködő maximák
Együttműködési alapelv (CP)		Mennyiség Minőség Viszony Mód
Udvariassági alapelv (PP)		Tapintat és Nagylelkűség Jóváhagyás és Szerénység Egyetértés Rokonszenv Fatikus (?)
	Irónia (IP) Ugratás	
Az érdekesség elve Pollyanna-elv		

Az irónia működéséhez három elv – két alapelv és egy magasabb rendű elv – szükséges az elmélet szerint: az egymásra rétegződő együttműködési elv (CP), udvariassági elv (PP) és iróniaelv (IP). A magasabb rendű IP önmagában nem definiálható, hanem a két alapelvből vezethető le. Az elvek Nemesi fordításában:

¹⁸ A táblázatot jelen formájában, magyar fordításban Nemesi (2009: 66) közli.

8) Együtműködési elv:

Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amelyet az adott pillanatban a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya megkíván! (Grice 1975: 45/1989: 26; Nemesi 2009: 56)

9) Udvariassági elv:

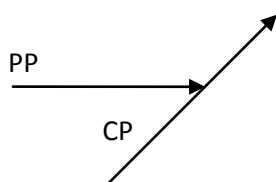
Minimalizáld (minden más szempont egyenlősége esetén) az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), illetve: maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság)! (Leech 1984: 81; Nemesi 2009: 67)

10) Iróniaelv:

Ha sértést kell okoznod, azt legalább úgy tedd, hogy ne kerülj szembeűnő konfliktusba a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed valódi szándékát! (Leech 1984: 82; Nemesi 2009: 67)

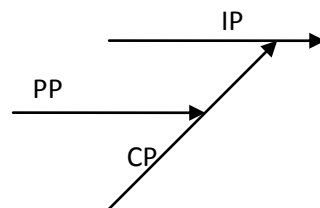
Az elvek segítségével Leech megpróbálja megragadni az irónia működését, ellentétbe állítva a „kegyes” hazugsággal, amit a következőábra személtet (Leech 1983: 83).

4. ábra

Kegyes hazugság

(*Telling 'white lies'*)

Ironikus őszinteség

(*Ironic 'truthfulness'*)

Az 'ironikus őszinteség' esetében az IP a felszínen beleütközik a CP-be, de a PP-t áthágva egy fölöttes szinten érvényre jut az „őszinte” gondolat (Leech 1983: 83; hivatkozva Nemesi 2009: 67). Az udvariasság gyakran a CP és a PP ütközésével jár, így választani kell, hogy milyen mértékben juttatom érvényre egyiket a másik ellenében. A 2. ábrán a 'kegyes hazugság esetében' azt láthatjuk, hogy a PP és a CP összeütközik. Az udvariasság fenntartása

gyakran e két elv összeütközésével jár, és a beszélőnek el kell döntenie, hogy milyen módon használja ki egyiket a másikkal szemben. Ezzel ellentétben ironikusnak lenni annyit tesz, hogy kihasználom a PP-t azért, hogy egy magasabb szinten fenntartsam a CP-t (Leech 1983: 83). Így az iróniaelv értelmében annak érdekében, hogy a PP-vel való nyílt szembeütközést elkerüljem, indirekt módon az együttműködést fenntartom. Láthatjuk, hogy a különbséget ebben az esetben az iróniaelv alkalmazása adja, amely megkülönbözteti a hazugság direktségét és egyértelműségét az irónia indirektségétől. A másodrendű¹⁹ iróniaelv (IP) az udvariassági elvre (PP) épül (Leech 1983: 102). Leech az iróniára mint konfliktuselkerülési stratégiára tekint, ellentétben Grice-szal, aki az iróniát implikaturának vagy implikatív stratégiának tekinti.

Hasonlóan ahhoz, ami Quintilianus példáinak egy részéből kitűnt, olyan helyzetekben alkalmazza a beszélő az iróniaelvet, amikor a hallgatót vagy egy harmadik felet udvariatlanul megsértene direkt beszédével. Itt eszünkbe juthat Cicero ironikus beszédmódja, aki talán egzisztenciáját, életét védte meg azzal, hogy indirekt módon adott hangot véleményének a leváltott tirannusszal szemben (l. (2a) és (2b) példák). Az iróniaelv önmagában nem definiálható, csak a CP-ből és a PP-ből származtatható, ezenkívül nem közvetlenül a CP kihasználása, hanem a PP-é, így indirektebb és gyengébb az illokúciós ereje.

Figyeljük meg, hogyan magyarázza Leech saját példáit! Az ironikus beszédmódnál az őszintétlenség többé-kevésbé egyértelmű, ez a mennyiség vagy még gyakrabban a minőség maximájának megszegésében nyilvánulhat meg. A (11) és (13) megnyilatkozások a túlzással és a litotésszel összekapcsolódó ironikus alakzatra példák.

11) Ez minden, amit akartam!²⁰

12) Ilyen baráttal mint ő, ki kívánna magának ellenséget?

A (11) ironikusan használva azt jelenti, hogy 'Pontosan ez az, amit nem akartam'. Az állítás hamissága valószínűleg az intonációból válik nyilvánvalóvá. A (12) példánál a minőség maximáját nem annyira a direkt állítás, mint inkább az implikatura szegi meg – véli Leech. Egy megjegyzés ironikus ereje gyakran a túlzásból vagy éppen az alulértékelésből származik, amelyek bonyolítják a hallgató számára, hogy a megjegyzést értékén kezelje. A (11) példa esetében Leech rámutat arra, hogy az ironikus erő nem ismerhető föl abból, ha csak az ellenkezőjét mondom annak, amit gondolok: „Ez az, amit akartam”.²¹ A túlzásnak ez az esete

¹⁹ Leech rendszerében a másodrendű és harmadrendű elv „magasabb rendű”, mint az elsőrendű.

²⁰ „That’s all I wanted!”

²¹ „That’s what I wanted!”

ellentétes lehet az olyan kicsinyítéssel (litotészs), mint amilyen a következő (13) példa Mark Twaintól, amely fordított okból ironikus (l. bővebben az irónia nyilvánvalóvá tétele 4.2. és 6.3.3).

13) Néhány szava nem volt éppen vasárnapi iskolába való. (Leech 1983: 143)²²

A (13) példában a mennyiség maximája sérül (violate) közvetlenül: Leech magyarázata szerint nyilvánvalóan hamis az a negáció által keltett várakozás, hogy a *néhány szava* ellenére a 'minden szava vasárnapi iskolába való volt' legyen a kommunikált jelentés. Ehelyett a (13)-ban kifejezett dolgok állásának az ellentétéről van szó, tudniillik, hogy nem beszélt vasárnapi iskolába való módon, azaz csúnyán beszélt. Leech magyarázatát átfogalmazva azt mondhatjuk, hogy nem csupán a szó szerinti jelentés ellentétét következteti ki a hallgató miután felismeri az iróniát, hanem a társuló alakzatból – példánkban a litotészből vagy túlzásból – adódó implikaturát is vissza kell következtetnie, így tevődik össze a teljes kommunikált jelentés.

Az irónia elve lehetőséget biztosít a beszélő számára, hogy elkerülje az olyan veszélyes verbális formákat, mint a direkt kritika, támadás stb. Emellett működik egy másik elv – az ugratás elve –, amelynek funkciója ellentétes az IP-vel. Az ugratás elve Nemesi fordításában (Leech 1983: 144; Nemesi 2009: 68):

14) Az ugratás elve:

Hogy kifejezd a hallgatóval való összetartozásodat, mondj olyat, ami rá nézve
(I) nyilvánvalóan hamis és (II) nyilvánvalóan udvariatlan!

15) „Micsoda nagyszerű barát vagy!”²³

Az ugratás offenzív módon barátságos, ellentétben az iróniával, amely barátságos és udvarias módon offenzív. Leech élesen megkülönbözteti egymástól az ugratást és az iróniát, az egyiket látszatudvariatlanságnak nevezi, a másikat látszatudvariasságnak (Leech 1983: 144). A (15) megnyilatkozásban az ugratás és irónia együttesére látunk példát, amellyel Leech azt magyarázza, hogy olykor az ugratás elve harmadrendű, mert eredhet az IP kihasználásából, amely így látszatiróniaként (*mock-irony*) értelmezendő (Leech 1983: 145). Nemesi szerint nem indokolt az éles határ meghúzása, hanem a széles skálán mozgó irónia pozitív végpontja az ugratás, a negatív végpontja pedig a szarkazmus (Nemesi 2009: 68).

²² „Some of his words were not Sunday school words.”

²³ „A fine friend you are!”

Összegezve, Grice-hoz képest Leech nem implikaturaként kezeli az iróniát, hanem egy alapelvekből levezethető másodrendű elvként, amelyet az udvariasság látszatának a fenntartása és az együttműködés bizonyos szintű megőrzése vezérel. Leech társas és szociális szempontok bevonásával szélesíti magyarázó apparátusát. Az irónia jelenségét és fogalmát együtt tárgyalja az ugratással, bár élesen elkülöníti a kettőt az udvariassághoz való viszonyuk alapján. Példáiban alakzattársulásokban – hiperbolával, litotésszel, illetve az ugratással – magyarázza az iróniát. Fontos megjegyezni, hogy ő az ironikus erőt nem az ellentétben látja kifejeződni, hanem a társult alakzatokból adódó implikaturákban.

2.3.3 *Wilson és Sperber (1986/1995)*

A szerzőpáros szerint az irónia funkciója egy bizonyos attitűd közvetítése kritikai távolságtartással, illetve benyomáskeltés a hallgatóban. Természetesnek, spontánnak és univerzálisnak tartják az ironikus beszédmódot, szembehelyezkedve a retorikai tradícióval, amely a normaszegés egyik eszközeként tekint az iróniára, a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés oppozíciójában ragadva meg az alakzat lényegét. Magyarázni kívánják, hogy a beszélő miért az ironikus beszédmódot választotta egy direkt beszédmód helyett. Az irónia standard esetét felidézésnek, visszhangszerű megnyilatkozásnak tekintik, amellyel más véleményét felidézve kritikai távolságot fejez ki a beszélő (vö. 2.1.).

16) Kontextus: Szeles, esős, hideg angliai tavasz.

Oh to be in England

Now that April's there (Browning)

Ahhoz, hogy iróniaként értsük a (16)-ot, észre kell vennünk, hogy az egy idézet. Amit a beszélő kommunikálni akar Wilson és Sperber szerint, az a kritikai attitűd, és nem a megnyilatkozás szó szerinti jelentésével ellentétes jelentés. Hiszen nem arról van szó, hogy nincs még Angliában április, hanem inkább arról, hogy az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Vegyük észre, milyen mesterien ugornak át az érvelésben egy fontos lépést a szerzők. Ez a példa azért megtévesztő, mert a „*Now that April's there*” nem egyszerűen azt jelenti, hogy április van Angliában. Sperber és Wilson szerint az ironikus megnyilatkozással a beszélő azt igyekszik kommunikálni, hogy az angliai tavasz nem felel meg a várakozásainak, nem pedig azt, hogy a beszélő bárcsak ne lenne Angliában, és hogy még nincsen április. Ám miért feltételezik a szerzők, hogy a Browning-vers első két sorának jelentése szó szerinti? Sokkal inkább azt kommunikálja nekünk a költő, hogy milyen nagyszerű dolog, hogy itt a tavasz, nevezetesen április hónapja. A

szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a versrészlet sem szó szerinti, ezért aztán nem csoda, ha megállapítják, hogy nem annak ellentétét fejezi ki a visszhangszerű megnyilatkozás, amennyiben iróniának tekintjük. Ha elfogadjuk, hogy a Browing-vers sorai túlmutatnak a szó szerinti jelentésen, akkor láthatjuk, hogy az átvitt értelmű jelentés ellentéte pontosan az, amit Sperber és Wilson javasol, nevezetesen, hogy 'az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak'. Az iróniát oly módon juttatja kifejezésre a beszélő a költő sorainak idézésével, hogy az ellentétét érti annak, ami a Browing-vers átvitt értelmű jelentése. Tehát, mint látjuk, a szerzőpáros első érve a klasszikus definíció ellen nem állta meg a helyét. Az ellenérv az lenne az oppozícióban való gondolkodás elvethetősége mellett, ha a nem szó szerinti jelentés ellentétéről tudnánk kimutatni, hogy nem felel meg az ironikus megnyilatkozás kommunikált jelentésének. A szerzők az egylépcsős közvetlen feldolgozás (*direct access view*) hívei, szemben a grice-i és az őt követő elképzelésekkel (*Standard Pragmatic Model*), nem feltételez két lépcsőt az interpretációban. A nem szó szerinti és a szó szerinti jelentés nehéz elkülöníthetősége mellett érvelnek, illetve amellett, hogy a nem szó szerinti jelentés ugyanolyan interpretációs folyamat során dolgozódik fel, mint a szó szerinti (Wilson és Sperber 1992/2007: 146). Ez a feltételezésük is szerepet játszott abban, hogy a fent bemutatott érvelésükben nem foglalkoztak a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés elkülönítésével.

A szerzők továbbá azt is állítják, hogy az egyes megnyilatkozások mindig egyedi módon járulnak hozzá a világról való reprezentációkhoz, minden megnyilatkozás – függetlenül attól, hogy szó szerinti vagy sem – a beszélőnek egy gondolatát fejezi ki. Gondolataink verbális formába öntésének lehetőségét a propozíciós formájú reprezentációk teszik lehetővé, amely propozíciók közötti hasonlóság a közös implikációk számától függ, ugyanabban a kontextusban interpretálva őket. Itt ugyanaz a probléma jelentkezik, mint amikor két megnyilatkozásról azt feltételezzük, hogy az egyik kifejezi a másiknak a tartalmát (Reboul és Moeschler 2005: 166–68). Érthetetlen, hogy a szerzők figyelmen kívül hagyták a szószerintiségre, a propozíciós tartalomra és a hasonlóság fokára vonatkozó elképzeléseiket a fenti példa elemzésénél, amelyek segítségével nem sérült volna az oppozíciós felfogása az iróniának, csak az változott volna, hogy minek az ellentétét jelenti. Lássuk Wilson és Sperber elemzési módszerének következményeit a következő példán.

- 17) Kontextus: a hallgató ismételten valami olyat cselekszik, ami a beszélő számára hátrányos, káros. „*Te vagy a hab a kávémon.*” (Grice: 1975/1989)

Ha a Browing-vers módjára elemezzük ezt a példát, azt állapíthatjuk meg, hogy valóban nem elégséges meghatározása az iróniának, hogy annak az ellenkezőjét értjük, amit mondunk, hiszen nem azt kommunikálja a hallgatónak a beszélő, hogy 'Nem te vagy a hab a kávémon', hanem sokkal inkább azt, hogy nincsen megelégedve a hallgatóval. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt, hogy a megnyilatkozás először is metaforikus, s aztán a metaforikus, nem szó szerinti jelentés ellentétét kommunikálja nekünk a hallgató.

Egy másik példájukban más oldalról vonják kétségbe az oppozicionális viszony tarthatóságát (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Olyan példát hoznak, amelynek nincsen teljes proposíciós tartalma, így fel sem merülhet ellentétes értelem indirekt kifejezésre juttatása, mivel nincsen minek az ellentétét kifejezni.

- 18) Kontextus: A meghívja B-t toscanai nyaralójába. A áradozik az állandó napsütésről és a kitűnő időjárásról. B megérkezik, s ahogy kiteszi a lábát a repülőből, hideg, szeles, zimankós idő fogadja. A hazafelé viszi B-t az autójával, amikor B a következő megjegyzést teszi: „*Óh, Toscana májusban!*”²⁴

Mivel nincs teljes proposíciója a fenti megnyilatkozásnak, nem elemezhetjük igazság és hamisság tekintetében. A megnyilatkozás mégis kétségkívül ironikus – vélik a szerzők –, tehát ez is egy bizonyítéka annak, hogy nem az ellentétben keresendő az irónia lényege. De vajon mit is értenek a szerzők teljes proposíció alatt? Carston (2004: 633) szerint a relevanciaelméleti keretben a szemantikai reprezentáció vagy logikai forma tipikusan nem teljes proposíció, így nem rendelhető hozzá igazságfeltétel. Sémaként szolgál a proposíciós forma pragmatikai konstrukciójának felépítéséhez.²⁵ A proposíciós formát kiegészítő folyamatok közül a szabad jelentésgazdagítás (free enrichment) az, amely olyan esetekben fordul elő, amikor nincsen a kontextuális érték hiányára utaló nyelvi elem, az explikatúrában mégis a kontextusból származó összetevő jelenik meg (Carston 2004: 639). A leírásból világosan kitűnik, hogy az irónia esetében is ilyen szabad jelentésgazdagításon keresztül juthat érvényre a kommunikált jelentés. Ezt a proposíciófelfogást és a részleges proposíciót kiegészítő pragmatikai folyamatokat tekintve megkérdőjeleződik Sperber és Wilson második ellenérve, amely arra épül, hogy nincsen teljes proposíciós jelentése a (18)-as szituációban elhangzó megnyilatkozásnak. Ezt az érvet aláássa az, ahogyan Carston értelmezi a

²⁴ „*Ah, Tuscany in May!*”

²⁵ This “semantic” representation (or logical form) is typically not fully propositional, so does not have a determinate truth condition, but consist of an incomplete conceptual representation which functions as a schema or template for the pragmatic construction of propositional form.

propozíciós formát a relevanciaelméleti keretben, amely szerint egyetlen megnyilatkozáshoz sem lehet igazságértéket rendelni, pusztán a proposíciós formája alapján. A proposíciós formát explikatúrával lehet kiegészíteni háromféle módon: egyértelműsítéssel (disambiguation)²⁶, szaturációval (saturation)²⁷ és szabad jelentésgazdagítással (free enrichment). A kiegészítő pragmatikai folyamatok valamelyike szükséges ahhoz, hogy teljes legyen a proposíciós forma. Eszerint esetünkben az *Óh, Toscana májusban!* megnyilatkozás hiányos proposíciós formája a kontextusból származó összetevővel nyeri el teljes formát. Ebben az elméleti keretben gondolkodva az említett példához meg lehet találni a teljes proposíciós formát, amelyhez már igazságértéket lehet rendelni, ily módon tagadni is lehetséges.

Érvelésük harmadik aspektusaként felidézük magának Grice-nak a *Further Notes*-ban hozott, korábban az (5)-ben idézett, (19)-ként megismételt példáját, amellyel Grice elővezette a *Logic and Conversation* iróniameghatározásának kiegészítéseit.

19) A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.

B mondja: Nézd, annak az autónak minden ablaka érintetlen.

A össze van zavarodva.

B mondja: Látom, nem érted, ez irónia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra. (Grice 1978/1989: 53)

A példában a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak a felismerés, illetve a fel nem ismerés mozzanatának. Modelljük ezen a vonalon fogalmaz meg lényegi hasonlóságot az idézés (quotation), az irónia és a paródia között. Az irónia indirektségét szembeállítják a paródia direktségével: az előbbit az indirekt, az utóbbit a direkt idézés esetének tartják. Érvelésüket arra alapozzák, hogy amikor valakinek a szavait vagy mondandóját adjuk vissza, akkor azt tehetjük saját szavainkkal, és használhatjuk az ő szavait is pontosan. Azonban lényeges dolog, hogy felismerjük, melyik formával is van dolgunk. Ami igaz az ironikus visszhang-megnyilatkozásra, az igaz az indirekt idézésre, nevezetesen, hogy valaki másnak a véleményét közvetíti az eredeti tartalom reprodukálásával. Ez a reprodukálás a hallgató számára releváns rész summázása. Ennek következményeként az indirekt kérdés analizálására a *mention*

²⁶ Amikor az adott nyelvi formához a nyelvi rendszer több jelentést is rendelhet, és ily módon több lehetséges módon is kiegészíthető lenne a logikai forma, akkor megy végbe az egyértelműsítés folyamata.

²⁷ A szaturáció során a hiányos logikai forma kiegészítése nem a nyelvi rendszeren belüli elemekkel történik, ekkor rendeljük például a deiktikus névmásokhoz a referenseket.

(említés) terminus túl szűk lesz, ezért ahogyan a *Relevance*-ban (1995) javasolják, a *mention* helyett az *interpretative resemblance* (interpretatív hasonlóság) fogalmát használják.

Nincsen „hibamentes” diagnosztizálási eljárása az iróniának, vélik a szerzők. Minden kommunikációs aktus magában hordozza a félreértés lehetőségét is. Az irónia jelenlétére utaló nyomoknak, amelyekről a standard elméletek jó áttekintést nyújtanak, maguknak kell általánosabb interpretációs folyamatokkal interakcióban lenniük. A verbális iróniának azzal együtt, amit vele kommunikálunk, a felfogása/észlelése a következő három tényező interakciójától függ: (1) a megnyilatkozás nyelvi formájától, (2) a hallgató és a beszélő közös kognitív környezetétől, illetve (3) a relevancia elvével való konzisztenciától. Wilson és Sperber (1992/2007: 47–50) feltételezik, hogy az emberek automatikusan a maximális relevanciát célozzák meg: ami maximális kontextuális hatást jelent minimális feldolgozási erőfeszítéssel. Ez az egyetlen általános tényező, amely meghatározza az emberi információs folyamat áramlását. Egy megnyilatkozásnak csak egyetlen egy olyan értelmezése van, amely konzisztens a relevancia elvével.

Ha nem az ellentétét kommunikálja az ironikus megnyilatkozás annak, amit mond, akkor mit kommunikál vajon? – teszik fel a kérdést a szerzők. Az irónia lényegét az attitűdközvetítésben látják, amellyel a beszélő benyomást szándékozik kelteni a hallgatóban.

Láthattuk, hogy Sperber és Wilson arra törekszik, hogy élesen elhatárolódjon a tradicionális retorika nézőpontjától és az annak örökségét hordozó klasszikus pragmatikai nézőponttól. Ezt több területen is megteszik. Először is az irónia lényegét az attitűdközvetítésben és a kritikai távolságtartásban ragadják meg, az irónia indirektségét hangsúlyozzák, szemben a paródia direktségével. Másodszor, szemben a kétlépcsős megértésmoddal, ők egy lépcsőt feltételeznek csak. Észrevehetjük, hogy példáik a klasszikus retorikai besorolás szerint az allúzióhoz tartoznak, valamint láthattuk, hogy már Quintilianusnál, Grice-nál sokkal árnyaltabb a kép, mint ahogyan a szerzőpáros erre hivatkozik, valamint Leech elméletében választ kaphatunk arra, amit Wilson és Sperber számon kért a klasszikus nézőpontra. Ez a nyelvi választás indoklása, amelyet Leech az udvariasság mentén magyaráz, míg Wilson és Sperber elképzelése nem ad világos magyarázatot a relevanciára való törekvésen kívül, amely túl általános ahhoz, hogy rámutasson az ironikus nyelvi választás mértékére. Látnunk kell, hogy a relevanciaelmélet azzal, hogy egyetlen szuperelvre redukálja az emberi kogníciót és a kommunikációt irányító tényezőket, túl általános lesz ahhoz, hogy megkülönböztesse egymástól a konvencionális és a kreatív nyelvhasználat folyamatát. Az a nézetük, mely szerint nem különbözik egymástól a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés interpretációja, hasonló Giora vezérlésmen-

elméletéhez, ha konvencionalizálódott nem szó szerinti jelentésekről van a szó (vö. Giora 2003, Nemesi 2009). A kreatív nem szó szerinti jelentésekkel azonban nem tud elszáolni a relevanciaelmélet, ily módon nem tudja kezelni az ismerős és a kevésbé ismerős irónia közötti interpretációs különbséget (vö. Giora és Fein 1999).

2.3.4 Giora (1995, 2003)

Giora (1995) a grice-i felfogással részben kompatibilisnek tartja az irónia működéséről való elképzeléseit. A grice-i elképzelésben az irónia a kommunikatív normáknak a megszegésével magyarázható, amely normaszegés kioldja az implikaturákat. Funkcióját tekintve egy udvariassági stratégiának tartja Giora az iróniát Leech (1983) és más szerzők nyomán.

Ez a nézőpont azt feltételezi – ellentétben Sperber és Wilson egylépcsős modelljével –, hogy az ironikus nyelvhasználat több erőfeszítést igényel, mint a nem ironikus nyelvhasználat. Annak ellenére, hogy mindketten kétlépcsős modellben gondolkodnak, a lényeges különbség Grice és Giora modellje között az, hogy Giora interakciót feltételez aközött, amit mondunk, és amit implikálunk. Az irónia mind a szó szerinti, mind pedig az implikált jelentést megtartja. Mindkét jelentés aktiválódik, és a kettő közötti különbség az, ami az irónia lényegét adja. Giora elveti továbbá, hogy az irónia az ellenkezőjét implikálná annak, amit mondunk. Az irónia egy olyan negációs forma, amely explicit módon nincs jelölve. Az irónia egy állító – ritkábban tagadó – kifejezés, amely implikálja, hogy a dolgoknak a specifikus állása különbözik vagy távol áll a dolgok elfogadott, elvárt állásától. A dolgok elvárt állása explicit módon jelezve van ugyanazon állító kifejezés segítségével.

20) Kontextus: Egy pocsék partin van a beszélő és a hallgató.

Micsoda nagyszerű parti!

A (20) esetében a dolgok elvárt, kívánatos állása az, hogy a parti, amin a beszélő és a hallgató éppen tartózkodik, nagyszerű. Ennek az elvárásnak felel meg az, amit a beszélő mond, azzal szemben, amit implikál, ami valójában a dolgok aktuális állása, tudniillik a parti messze van attól, hogy jó legyen.

Ez a tagadóforma az indirekt negáció, amely számos lényeges tulajdonságában különbözik a direkt negációtól. Az indirekt negáció interpretációja nem skaláris, ahogyan az lehet a direkt tagadásé. Kerüli a pszichológiailag „kellemetlen értékeket”, amelyet a direkt tagadás magában hordoz, valamint nincsen nyelvi markere és nem behatárolt (Giora 1995: 241–243). Hornra (1989) hivatkozva Giora rámutat az indirekt negáció interpretációs lehetőségeire, amelyek az irónia magyarázatában központi szerepet játszanak. Az indirekt

negáció esetében széles körben alkalmazott a 'több mint' interpretáció, ellentétben a direkt tagadással, ahol szokatlan a következő (21) példában látható interpretáció.

21) Patnek nem három gyereke van, hanem négy.²⁸

A (21) példa magyar változatában kevésbé tűnik szokatlannak a 'több mint' illetve 'kevesebb mint' értelem, mint az angol eredetijében, ahol a *does not* szerkezet általában az ígét tagadja. A (21) esetében a 'háromnál több gyereke van' a releváns jelentése a '*Patnek nem három gyereke van*' állításnak. Giora konklúziója, hogy az ironikus megnyilatkozás ugyanúgy implikálhat 'több mint' interpretációt, ahogyan 'kevesebb mint' vagy 'ellentétes' interpretációt. Az irónia tehát nem az ellenkezője, hanem kevesebb, mérsékeltebb interpretációja annak, mint amit mondunk.

Ugyanakkor az indirekt negációs forma önmagában még nem különbözteti meg az iróniát más alakzatoktól, beszédmódoktól. Szükség van még a diskurzus jólformáltsági feltételeire, amelyekkel el lehet különíteni az iróniát a jól formált vicctől, a jól formált metaforától és a jól formált ambiguitástól. Először is a jól formált diskurzus feltételeit korábbi munkái alapján röviden a következő feltételek együttes teljesülésében határozza meg Giora (1995: 244). A jól formált diskurzus:

1. megfelel annak a relevanciakövetelménynek, mely szerint a jól formált diskurzus minden üzenete a diskurzus témájával kapcsolatos. A diskurzustéma referenciapontként szolgál, amelyhez mérten értékelünk és tárolunk minden bejövő üzenetet.
2. megfelel a növekvő informativitás (graded informativeness) feltételének, amely megköveteli, hogy minden proposíció informatívabb, de legalább olyan informatív legyen, mint az előző.
3. a relevanciakövetelménytől és a növekvő informativitástól való bármilyen eltérés explicit módon jelölt olyan szemantikai kötőelemmel, mint az *apropó, erről jut eszembe, mindennek ellenére*.

Ehhez képest a jól formált ironikus szöveg feltételei a következőképpen alakulnak a szöveg adott jólformáltsági feltételei mellett. Egy szöveg akkor ironikus, ha megfelel a diskurzus témával kapcsolatos relevanciakövetelménynek, de megszegi a növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná (a jelölt informativitás

²⁸ „Pat doesn't have 3 kids, she has 4.” (Giora 1995)

követelménye). Harmadik feltétel pedig, hogy a címzettben egy jelöletlen interpretációt (értsd: implikaturát) hívjon elő. A jelölt üzenettel való összehasonlítása folyamán érzékelhetővé válik a kettő között lévő különbség (törölhetetlenségi feltétel) (Giora 1995: 245). Ezek alapján az irónia abban különbözik a nem ironikus megnyilatkozástól, hogy kihasználja az adott diskurzusban legkevésbé valószínű megnyilatkozás következményeit, hogy előidézzé a legkevésbé jelölt, legvalószínűbb interpretációt. Ez az a feltétel, amely banni tud a humoros hatással, amely az adott diskurzusban nem várt, meglepő üzenet bevezetésének az eredménye.

Ezeknek a feltételeknek a kisebb változtatásaival megkaphatjuk a viccnek, a metaforának és az ambiguitásnak a jólformáltsági feltételeit. Ezek röviden a következők. A vicc a harmadik feltételben tér el az iróniától, ahol is nem marad meg mindkét jelentése az üzenetnek, az első törlődik, és csak a második érvényes. A kiosztott jelentések közül az egyik törli a kétértelműséget. A metafora esetében szintén a harmadik feltétel módosul annyiban, hogy itt ugyan mindkét jelentés aktiválódik, de nem a köztük lévő különbség, hanem a köztük felmerülő hasonlóság az alapja interakciójuknak. Ezt a különbséget a metafora és az irónia között Quintilianus meghatározása is láthatóvá tette (vö. 2.1). Végül az ambiguitás esetében a második feltétel, a jelölt informativitás követelménye nem teljesül, mert ebben az esetben egyformán valószínű olvasatról van szó, mint azt a *goodbye* és a *good buy* szójáték esetében láthatjuk. A hangzó szójáték mindkét jelentése valószínű egy repülőtéri búcsúzkodáskor (Giora 1995: 256–258).

Ez az iróniaértelmezés a Giora (1997) által javasolt *vezérjelentés-hipotézis* keretében a következőképpen alakul.²⁹ Giora vezérjelentés-hipotézise egy kétlépcsős megértési modell, amely abban tér el a standard pragmatikai modellként emlegetett kétlépcsős modelltől, hogy nem a szó szerinti és az implikált jelentéssel dolgozik, hanem a vezérjelentéssel. Giora (2003: 15–18) meghatározásában a vezérjelentés lehet egy konvencionalizálódott metaforikus jelentés is, amely a mentális lexikonban már eltárolódott. A vezérjelentés-hipotézis nem a szószerintiség fogalmával operál, hanem a gyakoriság, megszokottság, konvencionalitás, ismerősség és a prototipikusság fogalmaival. Az első fázisban a lexikon az auditív vagy vizuális percepciót követően automatikusan kiadja a lexikonban tárolt vezérjelentést vagy vezérjelentéseket. Ekkor még nincsenek hatással az interpretációra a kontextuális hatások. A második fázisban egyeztetés folyik a kontextussal. Ha nem fogadható el a vezérjelentés, vagy több vezérjelentés van, akkor ebben a fázisban felülbírálja a vezérjelentést a kontextus.

²⁹ A *Graded Salience Hypothesis* magyar megfelelőjeként Nemesi Attila László találó fordítását használom.

Giora és Fein (1999) empirikus reakcióidőt mérő kutatásai különbséget mutattak ki az ismerős irónia és a kevésbé ismerős irónia feldolgozása között. A kevésbé ismerős irónia esetében az iróniát előkészítő kontextusba ágyazottan 150 milliszekundummal az offset³⁰ után, csak a szó szerinti jelentés lett vezérjelentés. Ezt követően az offset után 1000 milliszekundummal a kevésbé kiemelkedő ironikus jelentés vált elérhető vezérjelentéssé úgy, hogy a szó szerinti vezérjelentés – amely 150 milliszekundummal az offset után lett vezérjelentés – még aktív volt. Ezzel ellentétben az ismerős irónia esetében már 150 milliszekundumnál aktív volt mindkét vezérjelentés, és ez nem változott jelentősen 1000 milliszekundum után sem. Ez a kép még árnyalódik azzal a megfigyeléssel, hogy szó szerinti jelentésre előkészítő kontextusokban a kevésbé ismerős irónia csak a szó szerinti vezérjelentést hívta elő. Ezen kívül további kutatások megerősítették, hogy maguk az ironikus megnyilatkozások befolyásolják az eredményeket, és nem annyira a kontextusok.³¹

Az indirekt negáció és a kiemelkedő vezérjelentés hipotézis szempontjából az ironikus kifejezés kiemelkedő konvencionális jelentése referenciapontként működik az ironizált szituációt illetően. A beszélő nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal, vagyis a dolgok állásától. Giora Swift *A Modest Proposal* című írásával illusztrálja az elképzelését. Ebben Swift azt javasolja, hogy oly módon csökkentsék az ír szegények nyomorát, hogy a gyerekeiket tálalják fel az ír gazdagok lakomáin. Ily módon mindkét fél jól járna, mert a szegényeknek csökkennének az anyagi gondjaik, a gazdagoknak pedig színesedne az étrendje. Giora értelmezésében Swift nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal. Az ír felsőosztály durvaságára és immoralitására utal, amivel implicálni akarja az összehasonlítást aközött, amit mond, és aközött, amire utal (Giora 2003: 98–99).

Később Giora (2003) többféle típusú iróniát különböztet meg, elfogadja, hogy bizonyos típusokat – az alluzív iróniát – magyaráz a Wilson és Sperber-féle (1992) visszhangelmélet, de a saját indirekt negációs nézőpontját általánosan használhatónak tartja mindenfajta iróniára.

Láttuk, hogy Giora modellje a grice-i kétlépcsős elképzelésnek az interakcionista szemlélettel módosított változata. Az irónia meghatározásában a negációs formák közül az indirekt negációt tartja megfelelőnek az irónia természetének megragadásához, ezzel kiküszöbölve az iróniának azt a hagyományos definícióját, amely szerint az ellentétét értjük

³⁰ Az a pontja a kísérletnek, amikor a célmondat eltűnik a számítógép képernyőjéről.

³¹ Giora elképzelésétől lényegesen különböző Gibbs egylépcsős *közvetlen hozzáférés hipotézise*, amelyben a kontextusnak óriási szerepe van az interpretáció folyamán. Gibbs (1994) pszicholingvisztikai kísérletei igazolták az egylépcsős megértési modellt.

annak, amint mondunk. Modelljében egyszerre van jelen a megnyilatkozás két versengő jelentése, a konvencionális és a nem konvencionális jelentés, melyek közül a nemkonvencionális jelentés válik vezérjelentéssé az irónia esetében. A feldolgozási folyamatban a nem konvencionális jelentés vezérjelentéssé válásának ideje, amint korábban bemutattam (l. Giora és Fein 1999) függ az ismerősségtől. Az irónia 'több mint', 'kevesebb mint' interpretációját helyezi előtérbe az 'ellentétes' helyett. A diskurzus jólformáltsági feltételeinek segítségével láthatóvá vált a vicc, a metafora, az ambiguitás és az irónia közti különbség, amely Grice meghatározása esetében nem teljesült (vö. Nemesi 2009). A reakcióidőt mérő vizsgálatok nyilvánvalóvá tették az ismerősség szerepét az irónia észlelésében (vö. Grice 1978/1989: 54).

2.3.5 Attardo (2000)

Attardo szerint az irónia soha nincsen benne magában a szövegben. Teljesen pragmatikai jelenség, nincsenek szemantikai vonatkozásai, és teljes mértékben a kontextustól függ.³² Attardo a hozzáférhetőség szempontjából egy észlelési és egy interpretációs fázist különböztet meg. Alapvetően a griceianus modell továbbfejlesztéséről van szó, kiegészítve a *legkisebb felfüggesztés elvével*, az *elfogadhatóság* fogalmával, illetve a kontextuális tényezők elegánsabb kezelésével. Modelljében szerepet játszik Sperber és Wilson (1986/1995) relevanciaelvé, amelytől világosan megkülönbözteti az elfogadhatóság elvét. Olyan kétlépcsős modellben gondolkodik, amely tekintetbe veszi a jelentés elfogadhatatlanságának meghatározását mint elsőként hozzáférhető. Attardo két tényezőt javasol, amelyek szerepet játszanak az irónia értékelésének folyamatában, miután a hallgató felfogja, hogy a számára elsőként hozzáférhető jelentés nem fogadható el, és szembesül azzal, hogy egy ironikus megnyilatkozással áll szemben. Az egyik a relevancia maximája, a másik az antiphrasztikus és antonimikus feltevése az iróniának (vö. Giora 1995). Azaz, miután egy szöveget ironikusnak minősítettünk, a hallgató feltételezi, hogy a relevancia maximája kielégül, és az irónia relevanciája az antiphrasztikus jelentésben érhető tetten. Annak ellenére, hogy Giora elméletében a kontextusnak nincs szerepe a hozzáférés első fázisában, ahogyan később látni fogjuk, Attardo megkísérli összeegyeztetni kontextus-elfogadhatósági elméletét és Giora vezérjelentés-hipotézisét.

Vegyük sorba, milyen tényezőkből épül föl Attardo elmélete. Először is nézzük meg pontokba szedve, hogyan egészíti ki Grice modelljét a *legkisebb felfüggesztés elvével*.

1. az ironikus jelentéshez következtetéssel jutunk, mivel

³² Ettől eltérő eredményeket l. 6.3.3 fejezetben, ahol az ironikus értelmezést kiváltó ironikus kulcsingerek különböző nyelvi szintekhez köthető megjelenését tárgyalom.

2. az ironia teljes mértékben pragmatikai jelenség,
3. az ironikus jelentés interpretációja lényegében az Együttműködési Elv (CP) aktív vezérlésétől függ, tehát
4. az CP-nek rögtön azután helyre kell állnia, hogy megszegették. Ez a *legkisebb felfüggesztés elve* (Attardo 2000: 813).

A legkisebb felfüggesztés elvének megfelelően a CP pillanatnyilag felfüggesztődik, és a hallgató észreveszi, hogy legalább egy maximát megszegett a beszélő. Vegyük észre, hogy a CP felfüggesztése ellenkezik Grice nézetével³³, amely az Együttműködési elvet mindig érvényesülő elvnek tekinti. Figyeljük meg a következő példa elemzése hogyan alakul az elv beiktatásával.

22) Kontextus: esik az eső:

Milyen csodás idő van!

Az első megközelítésben a lehető legkisebb felfüggesztés elve arra figyelmezteti a beszélőt, hogy korlátozza a CP megszegését a lehető legkisebb konverzációs egységre. Ezenkívül a hallgató próbálja meg összekapcsolni a CP tekintetében megszegett egységet az interakció többi részével. A (22)-es példánál feltételezzük, hogy az együttműködés elvét a lehető legkisebb mértékben szegte meg a beszélő, így az áthágás valamilyen módon bizonyára referál a kontextusra és feltételezhetően értelmes. Attardo Giora példáját elemezve (a példát l. korábban a 2.3.4 –ban) mutatja meg, hogy a legkisebb konverzációs egység akár egész szövegre is vonatkozhat. Swift *A Modest Proposal* című pamfletje, amely egy megnyilatkozásnak vagy konverzációs fordulónak tekinthető, megszegeti az együttműködés elvét. A pamflet szerzője (beszélő) szörnyű és visszataszító javaslatával – bár releváns javaslatával, tekintettel az angol és ír nemesek viselkedésére – felhívja a figyelmet az ír szegények szörnyű helyzetére. Az olvasó (hallgató) a javaslat kegyetlenségéből észreveszi a CP-megszegetést, és így visszautasítja az elsőként felmerülő szó szerinti jelentést.

A legkisebb konverzációs egység kérdése után nézzük, mit mond Attardo a kontextus korlátozásáról.

³³ Erre Nemesi Attila László hívta fel a figyelmemet az előopponensi véleményében, ezúton is köszönöm neki. Nemesi a következőkre tér még ki előopponensi véleményében: „Az elfogadhatóság állítólagos maximáját, minthogy igazságérző, a minőség kategóriája alá kellene rendelni, és részletesen feltárni a viszonyát a többi maximával. Attardo egyébként – másokhoz hasonlóan – keveri a négy kanti kategóriát az azok alá rendelt maximákkal, ezért beszél a saját maga által proponált elfogadhatóságról mint „5. maximá”-ról.”

- 23) Kontextus: ironikus hangsúllyal mondja B, miközben éppen esik az eső:
Milyen csodás idő van!
 majd utána:
- 24) *Csak vicceltem, valójában szeretem az esőt.*

A (23) példát a hallgató ironikus megnyilatkozásként értelmezte, majd a (24) megnyilatkozással a beszélő szeretné megtéveszteni a hallgatót ironikus szándékát illetően. Attardo (2000: 825) szerint ez arra utal, hogy nincsen *a priori* oka annak, hogy a CP megszegését a lehető legkisebb kontextusra korlátozzuk, kivéve a társalgóknak a kommunikáció megkönnyítésére irányuló törekvéseit. Attardo feltételezi egy tágabb kommunikatív elv jelenlétét, amely tolerálja a CP megszegését, amennyiben a megszegés olyan mértékben korlátozott, amennyire lehetséges.

Most lássuk, milyen szerepet oszt Attardo elméletében a kontextusnak. Az irónia első pillantásra nem együttműködő nyelvhasználat, először minden ironikus megnyilatkozás szó szerint hamisnak tűnik és/vagy nem illeszkedik a kontextushoz. Attardo bevezeti a kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó maximát – „Légy kontextuálisan elfogadható!” –, amely nem azonos azzal, hogy „Légy releváns!”. A következőképpen definiálja egy megnyilatkozás elfogadhatóságát:

- 25) Elfogadhatóság elve:

Egy megnyilatkozás kontextuálisan elfogadható akkor és csak akkor, ha *u* megnyilatkozás minden előfeltevése azonos vagy kompatibilis azon *C* kontextus összes előfeltevésével, amelyben *u* elhangzik, kivéve az *u* megnyilatkozásban bármilyen explicit módon kifejtett vagy tagadott tulajdonságot (Attardo 2000: 818).

A relevancia és az elfogadhatóság közötti különbséget a következőképpen fogalmazza meg. Az elfogadhatóság, mint az a fenti definícióból is kitűnik, érzékeny az igazság kérdésére (truth-sensitive), míg egy megnyilatkozás relevanciájában nem játszik szerepet az igazság. Ezt a megállapítást az idézett szöveghelyen kívül példával is alátámasztja.

- 26) – Hol van a macska?
 – A macska a lábtörlőn van.
 Kontextus: nem a lábtörlőn fekszik a macska)

27) Apa: – Megetted a csokoládét?

Gyerek: – Nem.

Kontextus: a gyerek egész szája maszatos a csokitól.

Ez a két példa jól rávilágít arra, hogy a válasz lehet releváns egy kérdésre attól, hogy nem igaz. A (26)-os válasz abban az esetben, ha a macska nem a lábtörlőn van, még releváns marad, de nem lesz igaz, így elfogadható sem. A fenti (27) párbeszédben ugyanezt láthatjuk, amint a gyerek hamis válasza elfogadhatatlan hamissága révén, bár a gyerek releváns módon az apja kérdésére adta a választ. Látható, hogy a relevancia és az igazság függetlenek egymástól.

Az eddigiek alapján a következőképpen alakul az ironikus megnyilatkozás leírása. A grice-i CP kiterjesztésével: egy *u* megnyilatkozás, abban az esetben ironikus, ha

1. *u* kontextuálisan nem fogadható el,
2. *u* ezzel egy időben releváns,
3. *u* megnyilatkozást azzal a szándékkal és annak tudatában hozza létre a beszélő, hogy kontextuálisan nem megfelelő, és
4. a beszélő szándékában áll, hogy a hallgatósága, vagy annak egy része az 1–3. pontot felfogja,
5. máskülönben a hallgató *u* megnyilatkozást nem szándékos iróniának fogja tekinteni, amely esetben a 3–4. pont nem teljesül (Attardo 2000: 817).

Az elfogadhatóságelméletet és a vezérjelentés-hipotézist kísérli meg összeegyeztetni Attardo, amelyek első pillantásra inkompatibilisnek tűnnek. A vezérjelentés-hipotézis szerint a kezdeti aktiválódást nem a szószerintiség, nem is a kontextussal való kompatibilitás határozza meg, hanem az, hogy a verbális stimulusnak melyik állapota emelkedik ki legjobban. Másképpen: melyik vezérjelentése aktiválódik először. Attardo a vezérjelentés mintájára egy vezérkontextust feltételez, amely a kontextuális elfogadhatatlanság miatt váltódhat ki. Attardo az információelméletet hívja segítségül, hogy a két elméletet összeillessze, amely szerint a legelfogadhatóbb elem valószínűleg a legkevésbé informatív elem is, mivel leginkább megjósolható, a legkevésbé elfogadható elem pedig igyekszik a leginformatívabb lenni. Ezt támasztják alá a vicckutatók vizsgálatai is, amelyek szerint a csattanó, a legváratlanabb elem a szöveg utolsó mondatának a rémája, ami így a leginformatívabb elem is egyben (Attardo et al. 1994, hivatkozva Attardo 2000: 821). Attardo javaslata, hogy amikor egy kontextuálisan elfogadhatatlan elemmel találkozunk a szövegben, akkor az az elem válik a

leginformatívabbá, és így vezérlő elemmé. Ezek alapján a következőképpen alakul az irónia és az együttműködési elmélet meghatározása.

Az irónia elmélete:

- az irónia szándékolt jelentésének rekonstrukciója teljes mértékben következtetési és abduktív.³⁴ Az irónia teljesen indirekt, nincsen a szövegben fellelhető aspektusa, kivéve a relevancia előfeltevését; egyébként pedig az irónia pragmatikai jelenség;
- az irónia lényegében egy elfogadhatatlan megnyilatkozás, amely ezzel együtt releváns a kontextusban;
- az irónia maga után vonja a kétlépcsős elképzelést, ahol az ellentmondásban lévő jelentések a kiemelkedés révén hozzáférhetők (Attardo 2000: 823).

Az együttműködési elmélet:

- szükség van egy 5. maximára: „Légy elfogadható!” (Be appropriate);
- a vezérkiemelkedés specifikációnak szüksége van a mód maximájára;
- feltételeznünk kell a lehető legkisebb CP-megszegés szuperelvét (Attardo 2000: 823).

Összegezve: Attardo elmélete abban kíván különbözni a neo-griceianus és a hagyományos elemzésektől, amelyek trópusként és színlelésként határozzák meg az iróniát, hogy az ő kétlépcsős elméletében nincsen meghatározva, milyen sorrendben következnek azoknak a tényezőknek az aktiválódása, amelyek a beszélői jelentés létrejöttében szerepet játszanak. Modelljében nem érdekes, hogy a szó szerinti, a vezér- vagy a kontextuálisan ráakódott jelentés aktiválódik-e először. Az elfogadhatóság elve mindenféle sorrenddel kompatibilis (Attardo 2000: 823). Attardo törekvésében hasonlóságot találunk Sperber és Wilson relevanciaelméletével, amely szintén egy elvre vezeti vissza a humán kommunikáció és kogníció magyarázatát. Ahogyan az ő esetükben, Attardo esetében is felmerül a kérdés, hogy nem túl általános-e a megfogalmazás ahhoz, hogy jól láthatóan elkülöníthessünk jelenségeket egymástól. Felmerül a kérdés, hogy mi különbözteti meg az el nem fogadható nem ironikus megnyilatkozást az ironikus megnyilatkozástól. Elegendő-e feltételezni a lehető

³⁴ A következtetés harmadik fajtája a dedukció és indukció mellett. Az abdukció egy olyan következtetési eljárás, amelyben egy tény feltételezését az motiválja, hogy ennek a ténynek és egy általános szabálynak a konjunkciója megmagyaráz egy megfigyelt tényt (Levinson 2000: 43).

legkisebb CP-megszegés elvét, amikor is az együttműködési elv visszaállíthatósága, illetve vissza nem állíthatósága jelentené a különbséget az ironikus és nem ironikus, kontextuálisan elfogadhatatlan megnyilatkozások között. Az Attardo-féle iróniaértelmezés mint releváns elfogadhatatlanság benne rejlik a Giora (1995) által megadott jól formált diskurzusfeltételekben. Eszerint a jól formált irónia megszegi a jelölt növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz egy kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná. A valószínűségről az elfogadhatóságra tevődik át a hangsúly Attardonál, amely jobban hangsúlyozza a hallgató felismerési és értékelési képességét, hozzáállását, míg Giora meghatározása a diskurzusra vonatkozik anélkül, hogy kezdene valamit a hallgatóval és a beszélővel. A két nézőpont között fontos különbség, hogy Giora a mentális lexikonban tárolt vezérjelentésekről beszél, ami a konvencionalizálódott trópusok és alakzatok esetében is érvényes. Nála a kontextus szerepe másodlagos, csak a második lépcső értékelési fázisában kap szerepet. Ezzel szemben Attardo pusztán pragmatikai oldalról közelít a jelenséghez, az iróniát kizárólag pragmatikai jelenségnek tartja, amelynek nincsen nyelvi markere. Feltételezhetően olyan pragmatikafelfogással dolgozik, amelyben a pragmatika nem a nyelvelmélet része, a pragmatika és grammatika interakciója nem képzelhető el (vö. Németh T. 2006).

2.3.6 Részösszegzés: Az elméleti összevetés tapasztalatai a fogalom meghatározásában és az irónia empirikus kutatására vonatkozóan

Az elméletek összevetésekor először is az a kérdés merül fel, hogy a klasszikus retorika tud-e valamivel szolgálni a kurrens pragmatikaelméletek számára az irónia meghatározásában, vagy megmarad a kötelező hivatkozás szintjén. Másodszor az a kérdés, hogy az irónia meghatározásainak nagy differenciáltsága vajon mennyire fakad az elméleti különbségekből, és mennyire a hozott példákból, a nyelvi adatokból. Harmadszor pedig az itt bemutatott hat elméletet lehet-e, érdemes-e integrálni az irónia empirikus kutatásában.

Az első kérdés megválaszolásához idézzük fel Quintilianus szintetizáló, leíró munkáját, amelyben a retorikát tudományként, nem pedig művészetként határozza meg. Munkája a retorikai hagyomány leírása, nem pedig előíró jellegű mű, ahogyan erre Adamik (2008) felhívja a figyelmünket. Ahogy láttuk a 2.2.-ben, Quintilianus differenciáltabban írt az iróniáról, mint azt a hivatkozások sejtetni engedik. Fontos elméleti hozadéka van annak, ahogyan megkülönböztette az irónia nemhez és fajtához tartozó tulajdonságait, valamint, hogy hármas felosztású rendszerben gondolkodva a háromból két kategóriához sorolta az ironikus megnyilatkozásokat – a gondolatalakzatokhoz és a trópusokhoz –, ezenkívül pedig a beszéd által végrehajtott színlelt tett válfajaiként tartja számon őket. Ez az eljárás, amely nem

és fajta szerint csoportosítja az irónia tulajdonságait, lehetőséget ad arra, hogy elkülöníthető legyen egymástól az irónia legágabb definíciója – amely az egyes példák esetében szükséges, de nem elégséges feltétel – és a fajta szintjén specializált, iróniatípusokhoz kötődő definíció. Ennek a két szintnek a szét nem választása eredményezi azt a látszólag nagy differenciáltságot, amelyet a pragmatikaelméletek iróniamagyarázataiban találunk. Az egyes elméletek parciálisak az ironikus jelenségek magyarázatában. Ez a tárgyalt elméletek között Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelméletében a legszembetűnőbb, amely az iróniának csak azt a válfaját vizsgálja, amely irónia és allúzió egyszerre (vö. még Giora 1998). Elméletük módosítás nélkül ezért is illeszthető nehezen bele a nem/fajta felosztásba, mert ők az ironikus allúzió fölött általánosítanak, nem szintű meghatározásként értékelik, és az iróniát visszhang-megnyilatkozásnak tekintik. Valamint a nemnek megfelelő általánosabb szinten vélik az irónia lényegét az attitűdközvetítésben tetten érni, amely valójában a fajta szintjét jelenti. Nem számolnak továbbá azzal sem, hogy vannak más típusú iróniák, amelyeknek nem ez a tulajdonsága dominál.³⁵ Leech (1983) és Nemesi (2005, 2009) is rámutat arra, hogy az irónia leggyakrabban milyen trópusokkal és alakzatokkal fordul elő. Leech maga csak olyan példákat hoz az iróniára, amelyek alakzattársulásokban fordulnak elő, és erre fel is hívja a figyelmet. Ha az elméletek adatait jobban szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy mindegyik példa besorolható még valamilyen speciális kategóriába, még ha ezt a szerzők explicit módon nem is mondják ki. Quintilianus fajta szerinti besorolását lehet itt alkalmazni annak érdekében, hogy világosan láthatóvá váljanak a példák különbségei és ezen különbségekből adódó következmények.

Grice (1975/1989) első irónialeírása a nem szintjén definiálja az iróniát, később a *Further Notes*-ban tett kiegészítései és példái a fajta szintjére vonatkoznak, amikor is a cinizmusba és a játékosságba hajló iróniára hoz példákat. Ezen kívül kiegészítései az irónia észlelésére vonatkoznak, amelyek az ismerőség és elfogadhatóság szerepét feltételezik. Ezeket a szempontokat később Giora és Fein (1999) állítja empirikus, reakcióidős vizsgálatai középpontjába. Leech példáiban – saját elemzése szerint – az ironikus erő a túlzásban, a kicsinyítésben és az ugratás elvében rejlik, nem pedig az oppozícióban. Wilson és Sperber (1992/2007) minden egyes példája allúzió is egyben (vö. 2.2.; Szörényi és Szabó 1997). Elméletük oly mértékben általánosít, hogy nem integrálhatók bele más jellegű ironikus megnyilatkozások, aminek egyik oka, hogy nem látható elméletükben a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések különbözősége az interpretáció szempontjából. Ebből következően, ha

³⁵ Wilson (2006) módosít ezen a kizárólagos állásponton, és elfogadja, hogy iróniaértelmezése részleges, ám ezzel együtt a visszhangelméleten nem változtat.

nincsen érzékelhető különbség a nem szó szerinti és a szó szerinti interpretációk között, akkor nem tud mit kezdeni az elmélet a különböző alakzatok közötti eltérések interpretációs tulajdonságával sem. Giora (1995) indirekt negációs meghatározása az, amely a nem szintjén módosítja az irónia fogalmát. Az először Quintilianusnál megadott nem szerinti oppozíciós definíciót Giora úgy módosítja, hogy az indirekten tagadó megnyilatkozás mondott jelentése és implikált jelentése között interakciót feltételez, amely mindkét jelentést aktiválja, és egyszerre fenntartja, de eltérő informatív relevanciával. Nézőpontjának újdonsága abban áll, hogy az iróniát olyan megnyilatkozásnak tartja, amely egyszerre két jelentés közötti különbségre fókuszál, ebben látja az irónia lényegi vonását. Ha felidézzük Giora (20) példáját, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *Micsoda nagyszerű parti!* megnyilatkozás egyben a túlzással is él. Ha Swift *Szerény javaslatára* gondolunk, arra pontosan ráillik az a meghatározás, amelyet Quintilianus a gondolatalakzatra ad, s amely ugyanúgy kialakulhat tropikus iróniából, ahogyan a metaforák láncából alakul ki az allegória. Végül Attardo (2000) említett (22–24) példáiban ugyanúgy megtalálható a túlzás alakzata, mint azt a korábbi példákban láttuk. Amit tehát a klasszikus retorika adhat a kurrens pragmatikaelméletek számára, az az, hogy segítségével összehasonlíthatók és rendszerezhetők lesznek nem és fajta tekintetében az iróniának a különböző elméletekhez kapcsolódó jellemzői, illetve láthatóvá válik, hogy az irónia mindig alakzattársulásokkal együtt jelenik meg – még ha csak antiphrasziszokról és ironikus fordulatokról van is szó (l. 2a–b).

Az első kérdés megválaszolása közben gyakorlatilag választ kaptunk a második és harmadik kérdésünkre is, tudniillik, hogy az irónia meghatározásainak nagyfokú differenciáltsága mennyire adódik az elméleti keret eltéréseiből, és mennyire fakad a nyelvi adatokból, illetve a bemutatott elméletek integrációja lehetséges és gyümölcsöző-e az irónia empirikus vizsgálataiban. Nyilvánvalóan-e kettő nem függetleníthető egymástól. A nyelvi adatok válogatását meghatározza a perspektíva, és az ahhoz tartozó háttérfeltevések. Ahogy fentebb részleteztük, jelentős következményei vannak annak, hogy az elméletek nem tesznek különbséget az irónia nem és fajta szintű meghatározása között. Erre a különbségtételre implicit módon utal Giora, amikor elfogadja, hogy vannak bizonyos típusú iróniák, amelyeket kielégítően magyaráz a visszhangelmélet. Az elméletek nyilvánvalóan befolyással vannak az ironikus megnyilatkozások kiválasztására. Ez attól is függ természetesen, hogy az adott elmélet milyen mértékben fektet hangsúlyt az irónia alakzatának leírására. Quintilianus (2008), Wilson és Sperber (1992/2007), Giora (1995; 1997; 1998; 1999; 2003), valamint Attardo (2000) sokkal részletesebben, tanulmányokat szentelve – kivéve Quintilianust – foglalkoznak a jelenséggel. Amíg Grice (1975/1989; 1978/1989) néhány oldalt szentel a

jelenségnek, addig Leech (1983) udvariassági elméletében nagyobb részt kap az irónia, ami egy másodrendű elv formájában is megtestesül. Egy adott elmélet példaválasztása attól is függ, hogy az általa alkalmazott elméleti keretben mely iróniatípusokról lehet állítani valamit (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Másrészt, ahogy láttuk, ugyanazokat a példákat vagy hasonló fajtába tartozókat – *Micsoda csodás idő van!*, *Micsoda nagyszerű parti!* – több elméletben (Wilson és Sperber 1992/2007; Giora 1995; Attardo 2000) eltérően magyarázzák, ami főként az elméleti különbségekből adódik. Az elméletek integrációjának kérdése nem annyira elméleti szempontból érdekes, hiszen az iróniát tökéletesen lefedő modellt valószínűleg nem tudunk létrehozni, hanem az empirikus tesztelés szempontjainak koherens kialakításánál lenne nagy szerepe.

A harmadik kérdésre, hogy a bemutatott elméletek integrációja lehetséges-e és termékeny-e az irónia empirikus vizsgálataiban, a következő válasz körvonalazódik a tárgyalt elméletek összehasonlításából. Az empirikus vizsgálatok különböző minőségű forrásokból származhatnak, és különböző módszerekkel értékelhetők. Származhatnak intuitív adatokból vagy a nyelvi korpusz diskurzusaiból vett példákból. Ezek az introspekcióval szerzett és/vagy korpuszból vett nyelvi adatok nem pusztán egy szerzőnek a nyelvi intuíciójára vannak bízva, hanem több nyelvész nyelvi intuíciójára és előzetesen definiált kategóriákba soroló képességére³⁶ (vö. Nemesi 2005). Ezek mellett a diskurzusokból származó nyelvi adatoknak a nagy érzékenységu reakcióidő-mérése történik, amely részletesebben feltérképezi az iróniamegértésben zajló folyamatokat, lépéseket (Giora 1999).³⁷ A fejezetben összevetett elméletek egy része egymásra építkező, kiegészülő, alapjaiban kétlépcsős modellben gondolkodó elmélet (Grice 1975/1989; 1978/1989; Leech 1983; Giora 1995; 1997; 1998; 1999; 2003; Attardo 2000), míg a Wilson és Sperber-féle (1992/2007) visszhangelmélet egylépcsős megértési modellben gondolkodik. Ez utóbbit Giora nem tartja összeegyeztethetőnek saját modelljével a megértés eltérő számú lépései miatt. Emellett hasonlóságot vehetünk észre a Sperber és Wilson által az indirekt és direkt idézés, az irónia és paródia között kimutatott párhuzam, valamint Giora által indirekt és direkt negációnak

³⁶ Az alakzatok relatív gyakoriságát és együttes előfordulását vizsgálta Kreuz munkatársaival (1996). A vizsgálat módszere a következő volt: első lépésként két irodalmi évkönyv 28 kötetéből választottak ki 16 kötetet. Ezután a 16 kötet mindegyikéből kiválasztottak két írást, ezekből pedig véletlenszerűen 3-3 oldalnyi szöveget, amely összesen 96 oldalt jelentett. Második lépésként létrehozták a taxonómiát, amely nyolc alapkategóriából állt. Következő lépésként a négy szerző egy 24 oldalas mintaszövegen tisztázta a kritériumokat. Ezután elosztották a korpusz szövegét maguk között, és mindegyik szöveget legalább hárman elolvasták. A vizsgálat értékelése két szinten történt, egy lazább és egy teljesebb egyetértés szerint. Az előbbi legalább két bíráló egyetértését jelentette, az utóbbi pedig mind a háromét (l. bővebben Nemesi 2005; 2009: 112–115).

³⁷ Vannak olyan pszicholingvisztikai mérések – többek között Gibbsé (1994), amelyek az egylépcsős modellt támasztják alá. Ennek okát Attardo (2000) abban látja, hogy nem olyan érzékenyek a kísérleti szituációk, mint Gioraéi.

nevezett formák között. Attardo (2000) elméletében, Giorához képest, nagyobb szerepet kíván tulajdonítani a kontextusnak, amely ezzel eltolja őt Sperber és Wilson relevanciaelméleti megközelítése felé, noha magát griceánusnak tartja, és kétlépcsős modellben gondolkodik. Giora indirekt negációs elmélete, amely a nem szintjén gondolkodik a tagadás formáiról, a fajta szintjén bizonyos esetekben összeegyeztethető Attardo kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó elképzelésével.

Az Attardo (2000) és Giora (2003) által képviselt elméletek összeegyeztetésének részletes kidolgozásával, valamint Quintilianus (2008) nem és fajta szint közötti különbségtételével, továbbá az irónia fajtáira vonatkozó specifikációival jól vizsgálható lenne az alakzatokkal társuló irónia, nem korlátozva ezt a hiperbolával, litotésszel és metaforával való társulásra. Quintilianus fajta besorolását prototipikus, elmosódó határú kategóriákként érdemes kezelni azzal egyetértésben, ahogyan Giora vezérjelentés-hipotézise kezeli a vezérjelentéseket, amelyeket prototipikusság, ismerősség, gyakoriság szempontjából értékeli. Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméletei integrációjának segítségével várhatóan az empirikus adatoknak nagyobb halmazát lehet leírni, mint amennyit az elméletek külön-külön képesek. Az empirikus adatok szélesebb skálájának feldolgozhatósága mellett nagyobb magyarázóerőt, illetve a megértési folyamat részletesebb leírását várhatjuk. Az elméleti integrációval várhatóan az is magyarázható, hogyan lehet elválasztani az iróniát a többi nem szó szerinti jelentéstől (vö. még Quintilianus 2008; Giora 1995).

A fejezet célkitűzése szerint megmutatta, hogy elméleti és empirikus szempontok alapján is indokolt lehet Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméleteinek integrálása. Ehhez alapot nyújt az, hogy az eltérések ellenére Giora és Attardo elméletének egyik közös háttérfeltevése, hogy a jól formált diskurzus fogalmával és az információelmélet eszköztárával operálva kívánja megragadni az irónia működését. Ezen kívül mindketten feltételeznek egy kiemelkedő (salient) elemet a megértés során. A különbség az, hogy Giora a jelentés felől közelíti ezt meg (l. vezérjelentés), míg Attardo a kontextus felől (l. vezérkontextus). Noha ennek a különbségnek elméleti okai és következményei vannak³⁸, véleményem szerint az ironikus megnyilatkozás fajtájától is függ, hogy a vezérjelentés vagy a vezérkontextus magyarázza-e jobban a működését. Minél konvencionálisabb, vagy Giora terminológiájában ismerősebb az irónia, annál inkább a megnyilatkozás jelentéséhez tartozik az ironikus jelentés. Vannak azonban olyan esetek, amikor nem a megnyilatkozás maga ismerősen ironikus, hanem a kontextusa az, ami kiugróan ironikussá teszi a megnyilatkozást.

³⁸ Ilyen például az, hogy a megnyilatkozás jelentésének felépülésében mennyi tér jut a szemantikának illetve a pragmatikának.

Ilyen például Jane Austin regények szövege, amelyben az, hogy Jane Austin a szerzője a szövegnek vezérkontextusnak számít a szövegbeli megnyilatkozások ironikus értelmezésében.

3 AZ IRÓNIA PROTOTIPIKUS DEFINÍCIÓJA SZEMANTIKAI-PRAGMATIKAI PERSPEKTÍVÁBÓL

3.1 A fejezet bevezetése és felépítése

A felnőtt nyelvhasználattal foglalkozó pragmatikairodalom – főként a neo- és poszt-grice-i elméletek – áttekintése után nyilvánvaló, hogy a tagadás, ellentét kérdése megkerülhetetlen az irónia magyarázatában. Emiatt a téma szempontjából releváns mélységig foglalkozom az *oppozíció*, *tagadás*, *kettős tagadás*, *negációemelés* kérdéskörével, amely egy világosabb iróniadefinícióhoz segíthet hozzá. Mindezt egy szemantikai-pragmatikai perspektívából teszem meg, amely figyelemmel van a pragmatika és a szemantika közötti munkamegosztásra. Ugyancsak szembetűnő, a felnőtt nyelvhasználattal foglalkozó pragmatikairodalom áttekintése után, az iróniával társuló két alakzatnak – a hiperbolának és a litotésznek – a kitüntetett szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében.

A disszertációm 3. fejezetében arra szeretnék rámutatni, hogy az *oppozíció* (opposition), *ellentét* (contrary) és *negáció* fogalmakat meglehetősen nagyvonalúan használja a szakirodalom az iróniával kapcsolatban. A fejezetben a Grice-hoz (1975/1989; 1978/1989) kapcsolódó pragmatikairodalom területén maradva a 2.3. fejezetben is tárgyalt iróniaelméleteket mutatom be a fejezet céljai szerint új aspektusokkal kiegészítve. Vizsgálódásom kizárólag az ún. kreatív iróniára (l. pragmatikai alakzat Nemesi 2009) szorítkozik, amelynek feldolgozása nem automatikus, hanem rekonstrukció, amelyet akkor végzünk, ha találgatunk. Ily módon dolgozatomban – különösen a jelen fejezetben – kevés figyelmet szentelek az ironikus megnyilatkozás konvencionalizálódott formáira.³⁹ A dolgozat jelen fejezetében (3. fejezet) a pragmatika és a szemantika munkamegosztásán van a hangsúly – amelyet a használt neo-grice elméleti keret is indokol –, így erről akkor kapunk képet, amikor figuratív vagy nem konvencionális jelentésekkel foglalkozunk.

A 3.2 fejezetben a vizsgálódásom elméleti kontextusaként felvázolom, hogy az ellentét, oppozíció és tagadás szerepe miként fogalmazódik meg az egyes iróniaelméletekben. Nem elegendő csak a pragmatikai jellemzők figyelembevétele, legalább olyan fontos a szemantikai és szintaktikai jellemzők vizsgálata is, amellyel teljesebb és differenciáltabb képet kaphatunk.

³⁹Mivel azonban az, hogy egy megnyilatkozás szándékolt jelentése konvencionális vagy sem nem élesen elhatárolható, hanem egy skálán mozog, így példaanyagomban lesznek konvencionális felé hajló ironikus megnyilatkozások, különösen vonatkozik ez arra a fejezetre, amelyben az irónia kulcsingereit veszem számba (l. később 6.3.3). Minél konvencionálisabb az irónia annál több kulcsinger segíti ennek felismerését. Ilyen konvencionális kulcsingerek lehetnek a „szép kis”, illetve a „mondhatom” kifejezések, amelyek konvencionalizálódott jelentései segítik az ironikus értelmesést (l. például: „Szép kis multság ez.”). Itt nincsen szükség egyéb kontextuális ingerre a beszélő és ismeretre a halgató részéről, ahhoz, hogy ironikusan értelmezzük a megnyilatkozást, nevezetesen, hogy ’pocsék volt a multság’ vagy ’nem is nevezhető multságnak az, ami itt zajlik éppen’.

Amint látni fogjuk, indokolttá válik a tárgyalt fogalmak pontosítása és differenciálására, amelyre a 3.3 és 3.3.3 fejezetben teszünk kísérletet. Horn (1989) *A natural history of negation* című munkája alapján járom körbe az oppozíció, negáció, kettősnegáció, negációemelés és az irónia kapcsolatát. A 3.4 fejezetben az előző fejezetek tanulsága alapján egy olyan megközelítést javaslok, amely szerint az irónia a különbözőség, az eltérés felmutatása, illetve megfordítva: az irónia segítségével teszünk különbözővé, eltérővé egymástól két dolgot. Ez a „kategóriaváltás” művelete a megnyilatkozás tekintetében, és „perspektíva-váltás” a beszélő vonatkozásában. A beszélő maga is perspektívát vált, illetve egy külsőbb perspektívába helyezkedik ahhoz, hogy megtehesse az ironikus megnyilatkozást, ugyanakkor a hallgatót is perspektíva-váltásra és perspektívaemelésre készíti. Kizökkenti egy perspektívából, hogy új ismeretek befogadására tegye képessé. A 3.5 fejezetben röviden kitérek arra miért nem használnom az attitűd fogalmát a dolgozatomban ezen a pontján. Az 3.6 fejezetben röviden összegzem a fejezet gondolatmenetét és eredményeit.

3.2 Az ellentét, az oppozíció és a tagadás szerepe az iróniamodellekben

Wilson és Sperber (1992/2007: 36–8) fogalmazzák meg a legélesebb kritikát az irónia és az oppozíció szorosnak vélt és lényeginek tekintett kapcsolatáról. Nem tartják Grice (1975/1989; 1978/1989) iróniamagyarázatát gyökeres váltásnak a klasszikus retorika iróniafogalmához képest, noha Grice kétségkívül újraértelmezi a jelenséget, amikor implikaturaként elemzi az alakzatokat, köztük az iróniát is. Grice-ot és a klasszikus retorika álláspontját úgy tartják számon, mint amelyek az irónia lényegét az ellentétes és/vagy oppozíciós viszonyban látják. „Ahol megkísérelték (értsd: nyelvészetben, filozófiában és irodalomelméletben – magyarázat tőlem a szövegelmélet alapján) az elméleti definíciót, ott az iróniát lényegileg még olyan beszédalakzatnak tekintik, amelyik az ellenkezőjét (opposite) kommunikálja annak, amit szó szerint mond” (Wilson és Sperber 1992/2007: 35). A tradicionális megközelítés felidézésre Dr. Johnson⁴⁰ megfogalmazását idézik: az irónia „egy olyan beszédmód, amelyben a jelentés a szavakkal ellentétben (contrary to) áll” (Wilson és Sperber 1992/2007: 35). Ezzel szemben Wilson és Sperber (1992/2007) egészen más alapokra helyezi magyarázatát, mivel számos olyan esetet sorolnak fel, amikor az ironikus megnyilatkozás szerintük nem fejez ki ellentétet. Az indirekt idézéssel hozzák párhuzamba az irónia jelenségét, amely alapvetően különbözik a paródia direkt idézésétől. Az ironikus megnyilatkozással a beszélő felidéz egy véleményt,

⁴⁰ Samuel Johnson angol író, költő, irodalomkritikus, lexikográfus, akit legtöbbször csak Dr. Johnson néven említenek. Egyik legjelentősebb munkája a Johnson's Dictionary-ként is kiadott *A Dictionary of the English Language* (1755), amelyet az egyik legnagyobb hatású szótárnak (dictionary) tartanak az angol nyelv történetében.

amely nem a sajátja, s így juttatja érvényre a negatív kritikai attitűdjét a felidézett véleménnyel kapcsolatban. Lássuk a korábban már (18)-asként szereplő példát a szerzők érveléséből a mellett, hogy az irónia nem az ellentétét fejezi ki annak, amit mond:

28) Kontextus: Te meghívsz engem a toszkánai nyaralódba. Toszkána májusban, ahogy írod, a legszebb hely a világon. Megérkezem hideg viharos időben, és miközben hazafelé viszel engem a felhőszakadásban, odafordulok hozzád és azt mondom: *Óh, Toszkána májusban!*

Érvelésük szerint az *Óh, Toszkána májusban!* nem fejez ki teljes propozíciót, így nem lehet igaz vagy hamis. Ha nincs teljes propozíció, akkor nem lehet kontradikcióban (contradictory) egy másik propozícióval. Ez ellen az érvelés ellen legalább két ellenvetést tehetünk. Először az *Óh, Toszkána májusban!* egy hiányos propozíciós forma szemantikai szinten, amely pragmatikai szinten kiegészül teljes propozíciós formává a kontextus összetevőiből (vö. free enrichment: Carston 2004; Komlósi 2007–8). Másodszor a kontradikció (contradiction) csak az egyik fajtája az oppozíciónak (l. 3.3).

Más elméletek részben ugyan elfogadják az oppozíciót mint tényezőt, de máshová helyezik a hangsúlyt az irónia magyarázatában. Mivel a fejezet célja éppen az, amitől ezek az elméletek elhatárolódni kívánnak, itt csak vázaltszerűen adok képet róluk (l. bővebben Komlósi 2007–8). Áttekintésem kiindulópontjául Grice (1975/1989; 1978/1989) szolgál, aki a szakirodalmi reflexiókkal ellentétben nem elégszik meg a mondott és sugallt jelentés közötti ellentmondó (kontradiktórikus) propozíció megállapításával, miközben az irónia alakzatát implikaturának tekinti. Grice a Further Notes-ban (1978/1989) gyakorlatilag felsorolja azokat a szempontokat, amelyekre az iróniakutatások fókuszálják a figyelmüket a pragmatika területén. Ezeket mutatja az alábbi ábra:

5. ábra A Grice által megadott szempontok továbbélése a szakirodalomban

Ahogy már korábban láthattuk (2.3.1)-ben, a grice-i hagyomány a mondott jelentés és a beszélői jelentés viszonylatában értelmezi az iróniát, ahogyan más alakzatokat is. A fenti ábrán szereplő egy-egy fogalom több elméletben is megjelenik, és egy szerző több fogalmat is kombinál az ábrán szereplők közül. Én itt csak a szerzőkre legmarkánsabban jellemzőket tüntettem fel. Az indirektség és ismerősség fogalma Giora (1995, 1998, 1999, 2003) munkáiban kap nagy hangsúlyt, az utóbbi főleg empirikus kísérleteinél játszik szerepet. A negatív attitűd, érzelem és érték kifejezése Wilson és Sperber (1992/2007), valamint Wilson (2006) érvelésében játszik jelentős szerepet, míg Clark és Gerrig (1984) elméletében a színlelés a központi fogalom, az elfogadhatatlanság (inappropriateness) pedig Attardo (2000) modelljének kulcsfogalma lesz. Ezeken az ösvényeken maga Grice nem halad végig, néhány oldalnál többlet nem szentel az irónia kérdésének, de e tényezők leltárba vételével gyakorlatilag kijelöli a kutatások későbbi irányvonalát.

Visszatérve ahhoz, amitől elhatárolják magukat a fenti szerzők, ki kell emelnem közülük Martin (1992) és Giora (1995) munkáit. A többi szerzőtől eltérően ők nagy jelentőséget – noha nem kizárólagosat – tulajdonítanak a negációnak és az oppozíciónak az irónia jelenségében. Martin megközelítése a hitek univerzumára épülő logikai-szemantikai aspektusból közelít a kérdéshez, párhuzamba állítva a negáció és az irónia természetét (1992:

83–84). Ezzel szemben Giora (1995) megközelítése alapvetően – grice-i alapokon nyugvó pragmatikai szemlélet – amely mondott és sugallt jelentés között interakciót feltételező modellel dolgozik. Grice-tól (1975/1989) eltérően Gioránál a szándékolt sugallt jelentés nem írja felül a mondott jelentést, hanem a kétféle jelentés egyidejűleg aktív marad. Ezeken a kereteken belül az iróniát indirekt negációs formaként határozza meg a direkt negációval szembeállítva, rámutatva a kettő közötti lényeges különbségekre. Elfogadja tehát a negáció szerepét és ehhez kapcsolódóan állást foglal az oppozíció kérdésében, de finomításokat végez rajtuk.

3.2.1 *Az irónia mint negációs forma – negáció és irónia a lehetséges világokban*

Martin (1992: 83–84) megközelítése szerint az ironikus megnyilatkozás egy olyan elvárást visszahangoz – éppen akkor, amikor a beszélő az igazat mondja – amely nem teljesült. Más szóval vagy a beszélő mond valami hamisat annak érdekében, hogy valami igazat sugalljon, vagy a beszélő mond valami igazat annak érdekében, hogy leleplezzon valami hamisat (Martin 1992: 84). Az irónia esetében nem egy nyelvi elem váltja ki az inverziót, hanem kiválthatja a kontextus, a szituáció, a szupraszegmentális, kinezikus elem és egyéb nyom. A felsorolt tényezők belekényszerítik a propozíciót a kontrafaktuális világba. A kontrafaktuális világoknak – propozíciók konzisztens halmaza, amelyek legalább egy a w_0 -beli propozíciókkal ellentétes propozíciót tartalmaznak – két részhalmaza az elvárások és a hitek világai (doxastic world), amelyek közül az előbbi a beszélőhöz, az utóbbi pedig a beszélőt kivéve bárki máséhoz tartozhat. Lássunk egy példát Martin logikai-szemantikai elemzésére (bővebben Martin 1992: 85–89). A beszélő mondja, hogy p , de gondolja, hogy $\neg p$. A doxasztikus világ megfelelhet egy széles körben elfogadott vagy elfogadottként számon tartott hitnek, ahol a mások által elfogadott elvárással helyezkedik szembe a beszélő (l. (29) példa).

29) Dorine: *Nem, nem, hisz tudja: szót kell fogadni a lánynak, Még ha az apja egy majomhoz adja is.* [Tartuffe, Második felvonás, Harmadik jelenet. Fordította: Vas István]

Észrevehetjük, hogy ez a logikai-szemantikai keret propozíciókon értelmezi az iróniát, amely mint egyfajta tagadás, ugyan nem szükségszerű kontradikció, de kontradikció. Az oppozíció más fajtáját nem tudja értelmezni (l. bővebben a 3. fejezetben).

3.2.2 *Az irónia mint indirekt negációs forma pragmatikai perspektívából.*

Lényeges különbség mind Grice, mind pedig Martin elméletéhez képest, hogy Giora (2003) az irónia pszicholingvisztikai megközelítésű on-line megértésmódeljét kívánja feltérképezni.

Jelen vizsgálódásban kizárólag csak a negációval kapcsolatos álláspontjára fókuszálok, utalva a korábbi 2.3.4. fejezetre, ahol részletesebben kifejtettem Giora irónia-felfogását.

Giora nem az oppozíciós viszonyra, hanem a negációra, ezzel párhuzamosan pedig a produkcióra és feldolgozásra helyezi a hangsúlyt (l. Giora és Fein 1999; Giora 2003). A negáció mint egyargumentumú operátor ugyanis egy műveletre utal, amely végbemegy az irónia produkciója és feldolgozása során. Az a megközelítés, amely a mondott és a sugallt jelentés közötti viszonyra fókuszál, legyen az interaktív akár, egy művelet eredménye. Bővebben a negáció és oppozíció kapcsolatáról a 3.3. fejezetben lesz szó.

Az ironikus megnyilatkozás tehát indirekt negációs forma, amely számos lényeges tulajdonságában különbözik a direkt negációtól. Giora (1995: 241–243) három lényeges különbséget sorol fel. Először is, az indirekt negáció interpretációja nem skaláris. Másodszor, az indirekt negáció elkerüli azokat a pszichológiai „kellemetlen értékeket”, és az udvariatlan formát, amelyekkel a direkt tagadás jár, harmadszor pedig, nincsen nyelvi markere, nem behatárolt, ahogy behatárolt a direkt negáció (vö. a 3.3) a direkt negáció bizonytalansági skálájával). Giora konklúziója, ahogyan azt már a korábbi 2.3.4. fejezetben láthatuk szerint az ironikus megnyilatkozás értelmezése nem korlátozódik sem alulról, sem felülről, az irónia implikálhat ’több mint’ interpretációt, ahogyan ’kevesebb mint’ vagy ’ellentéte’ (opposite) interpretációt. Az irónia tehát nem csak az ellentéte, hanem kevesebb, mérsékeltebb vagy több interpretációja lehet annak, mint amit mondunk (az érvelést bővebben l. Giora 1995: 243).

Vajon indokolt-e a direkt és indirekt negáció ilyen módon történő megkülönböztetése? Nézzük a következő példát, mennyire illik rá Giora (1995) az előző alfejezetben bemutatott több mint, kevesebb mint, illetve ellentéte interpretációja.

30) *Gyönyörű ez a fehér ruha.* Kontextus: Rózsaszínű a menyasszony ruhája a hagyománnyal és a várakozásokkal ellentétben.

A (30) példa esetében azt láthatjuk, hogy a ’kevesebb mint fehér’*, ’több mint fehér’* értelmezés nem, csak az ’ellentéte’ értelmezés adekvát. A mennyiséget figyelembe vevő hasonlítás nem állja meg a helyét a minőségi viszonyok tekintetében. Ennél általánosabb megfogalmazást kíván a megfigyelés, amelyek a minőségi viszonyokat is figyelembe veszik. Ezek alapján azt mondhatjuk grice-i terminológiában maradva, hogy a (30) ironikus megnyilatkozás esetében a mondott jelentés a ’Gyönyörű ez a fehér ruha’, a sugallt jelentés pedig a ’Nem fehér az a ruha, aminek fehérnek kellene lennie, hanem rózsaszínű’ és ezek

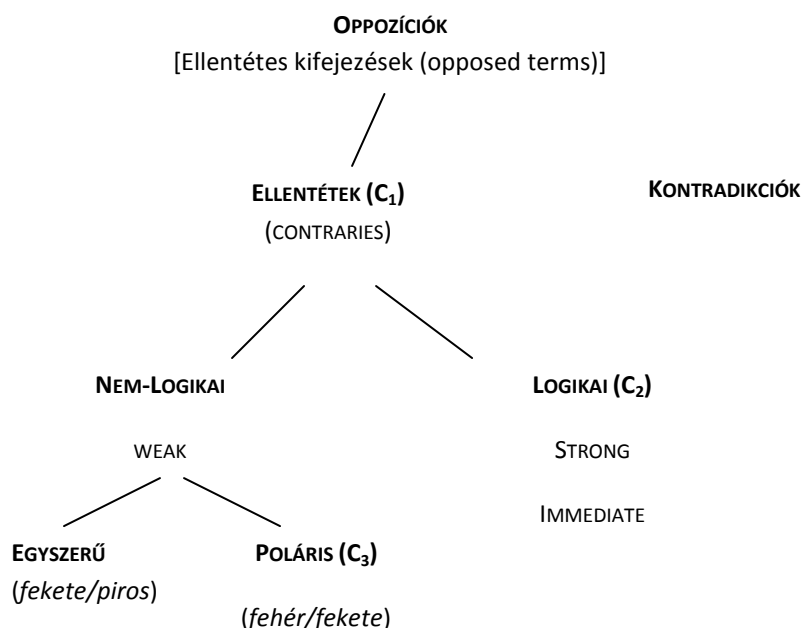
interakciójaképpen jön létre a szándékolt beszélői jelentés. Mindezekből világosan kitűnik mennyire homályos az *ellentéte* (opposite) szó jelentése és használata, amely lehet *fehér/rózsaszínű*, *fehér/nem fehér*, illetve *fehér/fekete* reláció.

A probléma természete, amely a homályosságot okozza a következő: Giora indirekt negáció fogalma nem magyarázza az egyszerű és poláris ellentétek (contraries) közötti különbséget, illetve a logikai és nem logikai ellentétek (contraries) közötti különbségeket, sem az ellentmondó (contradictory) és az ellentétes (contrary) közötti különbségeket, amelyek szintén szerepet játszanak az irónia működésében. Valamint nem válik világossá az oppozíció kifejezés ezekhez való viszonya. Ezeknek a fogalmaknak a differenciálása indokolt a 3.2 fejezet alapján, amelyet a következő 3.3 fejezetben teszek meg.

3.3 Az oppozíció és a negáció természete

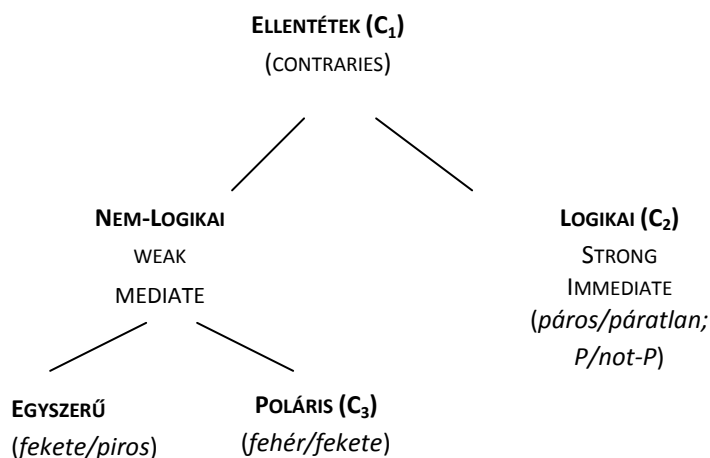
A negáció és az oppozíció kérdése sokkal inkább összefonódik az irónia jelenségével, mint azt második pillantásra gondolnánk. Az első nagy pillantás a klasszikus retorikai hagyomány, amely fontosnak tartja a tagadást és az oppozíciót az irónia magyarázatában. A jelenlegi törekvések sokkal inkább abba az irányba mutatnak, amelyek az iróniát nem a tagadásban és az oppozíciós viszonyban, hanem valami más tényezőben vélik megragadni, mint amilyen a színlelés, elfogadhatóság, implikátúra, felidézés, elvárás. Horn (1989) *A natural history of negation* című grandiózus könyvének bevezetőjében a tagadásról mint az ember speciális képességéről beszél, illetve minden emberi kommunikációs rendszerben jelenlévőről. Szisztematikusan feldolgozza a negáció és oppozíció kérdését a klasszikus logikai hagyományokban, aztán különböző kérdéskörök szerint csoportosítva tárgyalja őket. Jelen fejezet csak arra tesz kísérletet, hogy az irónia szempontjából releváns jelenségeköröket írja le Horn munkájára támaszkodva, aki maga is néhány helyen megemlíti, hogy a tagadás bizonyos esetei ironikus színezetűek lehetnek.

6. ábra Az oppozíciók fája (Horn 1989: 39)

Elsőként nézzük meg, mi is az oppozíció, amely oly sok problémát okoz az ironikus megnyilatkozás értelmezésében. A 6. ábra mutatja az oppozíciós rendszer csoportjait és alcsoportjait, amelynek elnevezéseit egyszerűsítve közöltem, illetve az eredeti ábrától eltérően a kontradikciókat nem soroltam az oppozíciók alá (**ezt jelzi, hogy nem köti össze vonal őket**), mivel definíció szerint nincs példa a kifejezések között, csak a propozíciók lehetnek kontradikciók (l. Horn 1989: 39). Az oppozíciók fája világosan mutatja az első elágazás alapvető különbségeit. Az oppozíció értelmezésében két nagy kategória képződik azáltal, hogy kifejezésekről (term) vagy propozíciókról van szó. A baloldali elágazást követve láthatjuk, hogy az *ellentét* terminus kifejezések között értelmezendő. Az egyszerű nem-logikai ellentétek C_1 csoportjába tartoznak a *fekete/piros*, *kék/zöld*, *meleg/langyos* párok, vagyis azok az egy skálára helyezhető kifejezések, amelyek nem a skála legtávolabbi pontjain állnak egymástól. A skálán egymástól legtávolabb álló párok, mint a *fekete/fehér*, *forró/fagyos* a poláris nem-logikai ellentétek (C_3) kategóriájába tartoznak. A kifejezéseken értelmezett ellentétek (C_1) másik alcsoportja a logikai ellentétek (C_2). Ilyen logikai ellentét a *páros/páratlan*, és a *kopasz/ nem-kopasz* ellentmondó predikátum pár. A pár tagjait nem lehet skálán elhelyezni, nincs közbülső tag, nincs harmadik lehetőség. Horn (1989: 269) a negáció és az ellentétek pragmatikáját tárgyalva egyszerűsíti a fenti 4. ábrát az Ellentétek fájára (Tree of Contrariety l. 7. ábra).

7. ábra Az ellentétek fája

Ezen az ábrán a kontradikciók (contradictories) csoportja nem szerepel, mivel ezek csak proposíciókon értelmezhetőek, nem pedig kifejezéseken. A *kontradiktórikus* (contradictory) terminus felbukkan az ellentmondó predikátum (contradictory predicates) fogalmában a C_2 logikai ellentétek csoportban is. Megkülönböztetve azt, amikor proposíciókról, illetve amikor kifejezésekről van szó, az első esetben a kontradikció és a kontradiktórikus terminusokat használok. A második esetben, amikor kifejezéseken értelmezzük az angol contradictory melléknevet, az ellentmondó terminust használok. A következő példák mutatják, hogyan alkothatnak ellentmondó predikátumok (*páros/páratlan*, *kopasz/nem-kopasz*) kontradiktórikus proposíciókat (x *páros* / x *páratlan*, y *kopasz* / y *nem-kopasz*).

31) x *páros*.

32) x *páratlan*.

33) y *kopasz*.

34) y *nem-kopasz*.

Az ellentmondó predikátumokat és kontradiktórikus proposíciókat a kétértékűség elve alapján határozzuk meg, amely alapvetően a hagyomány két részre bontva szokott tárgyalni (Ruzsa 2001: 15; Horn 1989: 270). Ellentmondás Elve (EE) és a Kizárt Harmadik Elve (KHE) szerint, ha két A és B kifejezés kontradikciók, akkor (i) EE által, bármilyen x a releváns

tartományban, $\sim (Px \wedge Qx)$, illetve (ii) KHE által, bármilyen x a releváns tartományban, $(Px \vee Qx)$, ahol A és B predikátumváltozót, x argumentum vagy propozícióváltozót jelöl. Az $(x \text{ páros}/x \text{ páratlan})$ példával szemlélítve a $\sim (Px \wedge Qx)$ azt formalizálja, hogy: nem igaz az, hogy x páros és páratlan is egyszerre, a $(Px \vee Qx)$ pedig azt formalizálja, hogy x páros vagy páratlan, minden más eset kizárt.

Az igazságfeltételeiket tekintve lényeges különbség a kontradiktórikus propozíciók és az ellentmondó predikátumok között, hogy az első esetben a kontradiktórikus viszonyban lévő propozíciók egyidejűleg mindig ellentétes igazságértékűek. Ha az egyik igaz, a másiknak hamisnak kell lennie és fordítva. Az ellentmondó predikátum esetében előfordulhat, hogy azok a propozíciók, amelyekben az ellentmondó predikátum párok szerepelnek, lehetnek egyszerre hamisak, de nem lehetnek igazak egyszerre. Ezeket nevezik még másképpen kizáró ellentéteknek. Ez a következő módon képzelhető el: a *páros/páratlan* esetében, ha nem egész számról, hanem *kalapról* teszünk állítást, akkor csupán ellentétes oppozícióról (C_2) van szó, mert megengedi, hogy egyszerre legyen hamis *A kalap páros* és *A kalap páratlan* állítás. Ebben az esetben kategóriatévesztésről van szó, ahol az argumentum létezik, de a predikátum természetes módon nem predikátuma (Horn 1989: 97). Ez a következő módon képzelhető el: ha a (31) és (32) példákban az x nem egész szám, hanem *kalap*, akkor csupán ellentétes oppozícióról (C_2) van szó, mert megengedi, hogy egyszerre legyen hamis *a kalap páros* és *a kalap páratlan* állítás. Ebben az esetben kategóriatévesztésről van szó, ahol az argumentum létezik, de a predikátum „természetes módon” nem predikátuma. (Horn 1989: 97). A (31) és (32) példákhoz képest a (35) és (36) mondatok C_3 poláris ellentétek, amelyek szintén lehetnek egyszerre hamisak, de igazak nem lehetnek egyszerre, noha más okból, mint a C_2 ellentmondó (logikai, erős, közvetlen) ellentét esetén. A 'z se nem fehér se nem fekete, hanem szürke vagy piros vagy...'

35) *z.fekete.*

36) *z.fehér.*

Láthatjuk, hogy a C_3 poláris ellentétek esetében csak az Ellentmondás Elve működik, a Kizárt Harmadik Elve nem. A nem-logikai ellentétek (*fehér/zöld*) definíció szerint megengednek harmadik lehetőséget, ahogyan fentebb már kitértem rá.

3.3.1 A negáció logikai-szemantikai perspektívából.

Először röviden a negáció néhány sarkalatos kérdését tárgyalom egy fregeiánus logikai-szemantika körében maradva, majd rátérek a pragmatikai aspektusaira is a 3.3.2. fejezetben. Ezt követően a 3.3.3. fejezetben rátérek a kettős negáció esetére, amelynek fontos szerep jut az ironikus megnyilatkozás esetében, továbbá a negációemelés jelenségét tárgyalom szemantikai és pragmatikai perspektívából egyaránt.

Nézzük, hogyan tudja a negáció művelete létrehozni az oppozíciók két fajtáját, a kontradikciókat (39) és (41) és a C_2 logikai ellentéteket (37) és (38). A (38) állítás a (37) állítás negációja, és így egyszerre nem lehet a (37) és (38) mondatoknak azonos igazságértékük. A (38) logikai szinten nem különbözik a *Nem igaz az, hogy Zénó csibész* állítástól. A *nem* tagadószt a logikai szemantika egyargumentumú extenzionális mondatfunktorként kezeli, amelynek az igazságértéke csak a bemenet igazságértékétől függ (Ruzsa 2001: 28).

37) *Zénó csibész.*

38) *Zénó nem csibész.*

Nem mindig ilyen egyértelmű azonban a negáció hatása. Nézzük Ruzsa példáját arra, ha nem a predikátumot tagadja a tagadószó.

39) *A kormányt az ellenzék buktatta meg.*

40) *A kormányt nem az ellenzék buktatta meg.*

41) *Nem igaz, hogy a kormányt az ellenzék buktatta meg.*

Ebben az esetben a következőképpen módosulnak az igazságértékek. A (39) és (40) ugyan nem lehet együttesen igaz, de hamisak lehetnek egyszerre, amennyiben a kormányt senki nem buktatta meg. Az előző 3.3. fejezet alapján a fenti két mondat *az ellenzék buktatta meg* és *nem az ellenzék buktatta meg* kifejezései közötti viszonyt a nem-logikai ellentétek közé sorolhatjuk, nem pedig az ellentmondó predikátumok (C_2) közé, eltérően a (37) és (38) példáktól. Ha fent akarjuk tartani, hogy egy állítás és a negációja ellenkező igazságértékűek, akkor nem tekinthetjük a (40)-t a (39) negációjának, hanem csak a propozíció fölött végzett tagadás eredményezhet ellenkező igazságértéket, ahogyan ezt jelzi a tagadásnak az egyargumentumú extenzionális mondatfunktorként való meghatározása. Ebben az értelmezésben a (39)-nak tagadása a (41).

A klasszikus logika csak a propozíciókon értelmezi a negációt, a *nem igaz az, hogy* egyargumentumú mondatoperátort érti a negáció alatt. Tágabb értelemben a negáció másik típusa, amikor a negáció ellentétet hoz létre az állított és tagadott kifejezés között, ahogyan azt az *ellenzék / nem az ellenzék* kifejezések közötti viszony mutatja. A két negációtípus megkülönböztetésére és leírására számos klasszifikáció született elméleti kerettől függően (l. Horn 1989: 140). Csak néhány példát említve: külső/belső negáció (Bochvar 1983; Keenan 1969; Bergman 1981 idézi őket Horn 1989: 140), gyenge/erős negáció [$\sim p/\neg p$] (Von Wright 1959 idézi Horn 1989: 140). Horn a következőképpen fogalmazza meg a két típus különbségét: az első típusban a negációra propozicionális operátorként tekinthetünk és/vagy a predikáció módjaként (befolyásolva a predikátum és az alany kapcsolódását). A második típus lényegében a predikátumon értelmezett és/vagy a predikátumon belüli operátor, amely propozicionális függvényben kifejezve is megfogalmazható. Látható, hogy a kétfajta negáció hogyan tudja létrehozni az oppozíció két fajtát, a kontradikciókat (39) és (41) és a C_2 logikai ellentéteket (37) és (38). Az ellentétek másik két altípusa a C_3 poláris ellentétek és az egyszerű ellentétek nem negáció útján jönnek létre, ahogyan a

6. ábra példái is mutatják.

Látható, hogy nem egyszerű annak a megállapításnak az elfogadása, illetve elutasítása, amely az iróniát, mint az ellentétes gondolatoknak az egyidejű érvényre juttatását, illetve mint egy általános vélemény tagadását határozza meg. A C_3 poláris ellentéteket és az egyszerű ellentéteket (vö. rózsaszínű menyasszonyi ruha a fehér helyett), a 3.4 fejezetben részletesen tárgyalom.

3.3.2 *A negáció pragmatikai perspektívából*

A logikai- szemantikai megfontolások után, vegyük szemügyre a negációt pragmatikai perspektívából, a neo-grice-i kereteken belül maradván, kiegészítve az udvariassági elméletek néhány fogalmával. A negáció használati oldaláról szemlélve udvarias és eufemisztikus színezetű, abban az esetben, amikor a tagadott kifejezés pozitív és relatívan gyenge a skáláján.

42) *A festmény nem szép.*

43) *A festmény csúnya.*

Udvarias és eufemisztikus a *nem szép* kifejezés használata a *csúnya* helyett, a *nem tiszta* a *koszos*, a *nem biztonságos* a *veszélyes*, illetve a *nem bölcs* használata az *ostoba* helyett. Észrevehetjük, hogy ezekben az esetekben a pozitív kifejezés (*szép*, *tiszta*, *bölcs*) C_2 erős ellentétének (*nem szép*, *nem tiszta*, *nem bölcs*) használata eufemisztikusabb és udvariasabb, mint a pozitív kifejezés C_3 poláris ellentétének (*csúnya*, *koszos*, *ostoba*) használata. A negatív kifejezések, mint a *koszos*, *veszélyes*, *ostoba* használata minél direkter, annál arculatfenyegetőbb. A direkt negatív kifejezéseknél kevésbé arculatfenyegetőek a pozitív tagadott kifejezések (l. Brown és Levinson (1978: §5.4). Ez a magyar nyelv esetében igaz, mind a pozitív kifejezés + fosztóképzős formákra (*udvariatlan*, *kényelmetlen*), mind a pozitív töltetű predikátum negációjára (*nem udvarias*, *nem kényelmes*). Ezekben az esetekben az udvariasabb és eufemisztikusabb forma a szintén a tagadószóval képzett kifejezés (*nem kényelmes*, a grammatikalizálódott fosztóképzős forma (*kényelmetlen*) hasonlóan a poláris ellentéthez (*szép* – *csúnya*), udvariatlanabb. Ez arra enged következtetni, hogy a konvencionalizálódott (*kényelem* + *tlen*) alak polarizáltabb, élesebb ellentét, mint a tagadószóval létrehozott alak. Pragmatikai szinten az eufemizmust a hallgató Horn (1984/1998) R-alapú következtetése alapján dekódolja. Horn (1984/1998) a grice-i

pragmatika pontosításaként két elvbe sűríti a kommunikációt irányító elveket, egyaránt figyelembe véve a hallgató és a beszélő szempontjait:

- (i) Q-elv (hallgatóközpontú): Tedd a hozzájárulásodat elégséggé (vö. mennyiség₁)!
Mondj annyit, amennyit csak tudsz (adott R esetén)!
- (ii) R-elv (beszélőközpontú): Tedd a hozzájárulásodat szükségessé (vö. viszony, mennyiség₂, mód)! Ne mondj többet, mint amennyit kell (adott Q esetén)!⁴¹

Horn feltűnteti, hogy az általa megadott két elv milyen grice-i maximákat foglalnak magukban. A mennyiség₁ az elvárhatónál se kevesebbet, a mennyiség₂ pedig az elvárhatónál se többet ne mondj almaximákra utal (Németh T. 2003). Az egymás ellenében ható Q- és az R- elvek követésével egyensúlyi helyzet jön létre a beszélő és a hallgató között. A Q-elv érvényesülése estén a *Csúnya ez a festmény* megnyilatkozás hangzana el, amelyet az R-elvvel egyensúlyba hozva a *Nem szép ez a festmény* megnyilatkozás lesz. A két elv működése feltételezi Zipf (1949) ökonómia elvét, amely szerint a legkisebb erőfeszítés elve (principle of least effort) vezérli mind a beszélőt, mind a hallgatót. Ami a beszélő részéről a kisebb erőfeszítéssel jár, az a hallgatótól nagyobb energiaráfordítást igényelhet (Németh T. 2003: 236).

3.3.3 A kettős negáció, a negációemelés és az irónia kapcsolata pragmatikai perspektívából

Térjünk rá a kettős negáció esetére, amely gyakran felmerül az irónia értelmezésében, ha olyan mondatot használunk ironikusan, amelyben már van direkt tagadás.

44) Néhány szava nem volt éppen vasárnapi iskolába való. (Mark Twain)⁴²

Amennyiben ironikus megnyilatkozásról van szó, az elhangzott megnyilatkozás tagadásán keresztül jutunk el a szándékoltan ironikus jelentésig. De, hogy mi is a (44) megnyilatkozás tagadása, azt többféleképpen is interpretálhatjuk. Horn (1989: 338) szerint a negáció magasabb tagmondat szintű megjelenésének, azaz a negációemelésnek (NR) a motivációja az, hogy ébren tartsa a különböző interpretációkat, amelyek ily módon a jelentés bizonytalanságát idézik elő. A negációemelés (NR) a kétkedés enyhe formája. Nem tekinthetjük pusztán a litotész (kicsinyítés, enyhítés) speciális formájának, habár a kontradiktórikus negáció litotikus pragmatikájában gyökerezik – nem minden esetben van litotikus színezete a negációemelésnek, ahogyan a (47), (48) és (49) mutatja. Ez az eltérés a magasabb szintű

⁴¹ Az Q-elv és R-elv magyar változata Németh T. Enikő (2003) fordítása.

⁴² A magyar fordítás tőlem származik.

mondatban lévő ige típusok – faktív/ nem faktív – miatt van (l. Horn 1989: 339–341). Tehát a (45) és (46) példákban a nem faktív ige mellett litotikus szinezete van a negációemelésnek, míg a (47) és (48) példák esetében nincsen litotikus szinezete.

45) *Kétlem, hogy nem szép a festmény.*

Kontextus: Két barát beszélget, a kedvenc festőművészüket bemutatójára tartanak.

46) *Nem kétlem, hogy szép a festmény.*

Kontextus: Két barát beszélget, a kedvenc festőművészüket bemutatójára tartanak.

47) *Tudom, hogy nem mész el a korábbi vonattal.*

Kontextus: Egy pár beszélget, akik között éppen vita van kibontakozóban.

48) *Nem tudom, hogy elmész a korábbi vonattal.*

Kontextus: Egy pár beszélget, akik között éppen vita van kibontakozóban.

49) *Nem tudom, hogy nem mész el a korábbi vonattal.*

Kontextus: Egy pár beszélget, akik között éppen vita van kibontakozóban.

Észrevehetjük, hogy a negációemelés enyhítő jellege fontos momentuma a negáció és az ironia összekapcsolódásának. A kettős negáció és a negációemelés oly módon kapcsolódik szorosan az ironikus megnyilatkozás értelmezéséhez, hogy az ironikusan használt megnyilatkozás fölötti szinten értelmezendő a negáció, amely lehet kettős, ahogyan ezt a (49) és (50) példában láthatjuk.

50) *Tudom, hogy nem mész el a korábbi vonattal.*

Kontextus: a Hallgató a korábbi vonathoz siet, miközben a Beszélőnek fontos lenne, hogy ne utazzon el hamarabb.

A (50) példában, amely esetében a kontextus támogatja az ironikus értelmezést, a két negációból az egyik negáció indirekt. Az indirekt negációt az ironikus értelmezés váltja ki (l. még korábban 2.3.4 -ben), amely hasonlóságot mutat a negációemeléssel, mivel egy felsőbb szinten negálja a megnyilatkozás egészét. Elbizonytalanítja a megnyilatkozás interpretációját azáltal, hogy nem egyértelmű mire is vonatkozik a tagadás, ami ráadásul jelöletlen. A tagadószó minél távolabb esik a tagadott kifejezéstől, illetve minél nagyobb egységre vonatkozik, annál bizonytalanabb az interpretációja. A bizonytalanság még nagyobb fokán áll az indirekt tagadás, amely jelöletlen. Ezt a bizonytalansági skálát láthatjuk a (51–55) példákon keresztül.

51) *Nem szép a festmény.*

52) *Feltételezem, hogy nem szép a festmény.*

53) *Nem feltételezem, hogy szép a festmény.*

54) *Nem feltételezem, hogy nem szép a festmény.*

55) *Feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél.*

Kontextus: egy Van Gogh árverésre menet.

A (55) ironikus megnyilatkozásban a *feltételezem* indirekt tagadásáról van-e vajon szó, vagy a *nem szép a festmény* indirekt tagadásáról. Annyit mondhatunk, hogy többféle interpretációt is elképzelhetünk. Az egyik esetben a 'Nem feltételezem, hogy nem szép a festmény...', a másik esetben a 'Feltételezem, hogy nem az a dolgok állása, hogy nem szép a festmény...', a harmadik esetben pedig 'Nem az a dolgok állása, hogy feltételezem, hogy nem szép a festmény, amit kinéztél'. Ha nem a klasszikus állításlogika rendszerében gondolkodunk – ahol ' $\neg \neg A$ ' és ' A ' kölcsönösen következményei egymásnak (levezetést l. Ruzsa 2001: 29) és a kettős negáció visszaállítja az argumentum eredeti igazságértékét: ' $\neg \neg A \Leftrightarrow A$ ' – akkor a fenti interpretációs lehetőségek mindegyike eltérő jelentést hordoz magában. Így pedig elméleti úton is eljuthatunk arra a következtetésre, amelyre Giora (1995, 2003; Giora és Fein 1999) jutott empirikus kísérletei alapján, melyek szerint az ironikus megnyilatkozás a mondott és az értett jelentés interakciója. Sőt ennél még tovább léphetünk a fenti példák alapján: az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott jelentés és legalább egy sugallt jelentés interakciója.

Visszatérve a kettős negációhoz, egy másik modellben gondolkodva Hintikka (1968: 47, Horn is 1989: 305) hasonló gondolatra jut. Nézőpontja szerint a propozíció/predikátum logikailag lehet ekvivalens a saját kettős tagadásával, de a kettősen tagadott forma közvetít egy ún. reziduális jelentést (residual meaning) is. Modelljében egy kifejezés használatát az alapjelentés (basic meaning) és a reziduális jelentés relációjaként határozza meg. Az alapjelentés mély-logikai szinten található, a reziduális jelentés pedig az, ahogyan a használattal együtt járó feltételek módosítják és megváltoztatják a jelentést (Hintikka 1968: 47). A kettős negációval az alábbi három reziduális jelentés közül valamelyik mindig társul: (1) hezitáció, bizonytalanság (l. 51)–(54), (2) félénkség, szerényság (l. 51)–(54), vagy (3) irónia (l. (55) példa) (Hintikka 1968: 47; Horn 1989: 306). Horn arra a következtetésre jut, hogy az első kettőből fakad a harmadik, az iróniát kifejező használat. A kettős tagadás jelenléte ironikus érzetet kelt/ iróniára utal, amely hezitációból, bizonytalanságból, illetve

félénkségből és szerénységből származik. A kettős tagadásnak bizonytalan és ironikus színezetet, a negációemelésnek és a pozitív kifejezések tagadásának pedig eufemisztikus, udvarias és litotikus jelleget tulajdonít, szemben a negatív kifejezésekkel. A litotész és a kettős negáció ugyanazt az egyensúlyt fejezik ki, az utóbbinál a két negatív forma logikailag ugyan törlődik, de funkcionálisan vagy retorikailag nem. A pragmatikai munkamegosztást látszólag egyenlőtlené teszi, mert a jelöletlen kifejezés interpretálása több erőfeszítés követel a hallgatótól (Horn 1989: 304).

A pragmatikai munkamegosztás tekintetében ez az általános motiváció a rövidség-megsértése – másképpen az R-elv (Horn 1984/1998 l. még 3.3.2) megsértése – amely a pozitív, állító formák elkerülését tartja szem előtt, azért hogy kibúvót hagyjon az értelmezés bizonytalanára tételével. A magyarra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy a *nem valószínűtlen* kettősen negált forma – először a fosztóképzővel, majd az így létrejött negatív forma a *nem* tagadószóval kétszeresen negatívvá vált. Ez szemantikailag gyengébb, mint a neki megfelelő pozitív *valószínű*. Amikor az *X-talan* az *X* ellentéte (contrary), akkor a kettős negáció használata részlegesen konvencionalizált forma, beleértve azokat az eseteket is, amikor kontradikció van *X* és *X-talan* között. „A reziduális jelentésnek – vagy egy kifejezés konvencionális használatának – a nem-igazságértékes aspektusa és a kifejezés logikai értéke közötti ütközés miatt az az intuíciónk, hogy a *not un-* forma, amikor a kontradikció kontradikcióját jelenti, gyakran visel magán ironikus minőséget. Mindenesetre világos, hogy mind a kontradiktórikus, mind az ellentétes negációk általában gyengébbek, mint az állító párjaik, ahogyan azt a standard skaláris diagnózis indikálja” (Horn 1989: 306, kiemelés tőlem). Horn arra a következtetésre jut, hogy az első két reziduális jelentésből fakad a harmadik, az iróniát kifejező használat. A kettős tagadás jelenléte ironikus érzetet kelt/iróniára utal, amely hezitációból, bizonytalanságból, illetve félénkségből és szerénységből származik. Hintikka és Horn gondolatmenete az ellenkező oldalról ragadja meg a negáció és irónia kapcsolatát. A kettős tagadásnak bizonytalan és ironikus színezetet, illetve Horn eufemisztikus, udvarias és litotikus jelleget tulajdonít a negációemelésnek és a pozitív kifejezések tagadásának szemben a negatív kifejezésekkel (vö. 3.3.2 fejezet). Hintikka és Horn a tagadással látja társulni az iróniát, a tagadásban gyökerezőnek látja, míg az irónia tanulmányozását célul kitűző szerzők az irónia egyik fő mozzanatának tartják a tagadást (Grice 1975/1989, Giora 1995, Martin 1992), vagy elutasítják a tagadást mint az irónia lényegi mozzanatát (Wilson és Sperber 1992). Kérdés továbbá, hogy érdemes-e egyáltalán a tagadás tulajdonságait mellőzve gondolkodni az iróniáról. Nem jutunk-e érdekesebb eredményre a negációról és az oppozícióról való mélyebb gondolkodással az irónia jelenségét

vizsgálva? A litotész és a kettős negáció – ahol a két negatív forma logikailag törlődik, de funkcionálisan vagy retorikailag nem – ugyanazt az egyensúlyt (equilibrium) fejezik ki (Horn 1989: 304). A pragmatikai munkamegosztást látszólag egyenlőtlené teszi, mert a jelöletlen kifejezés interpretálása több erőfeszítést követel a hallgatótól (Horn 1989: 304).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy világosan látszik, mennyire összefonódik az oppozíció és negáció fogalma az ironikus megnyilatkozás interpretációjával. Nem beszélhetünk egyszerűen oppozícióról, illetve negációról az iróniával kapcsolatban. Többféle módon tagadhatunk, és többféle oppozíció létezik. Részletesen láthattuk, hogy két nagy csoportot különíthetünk el, az ellentéteket (contraries) és a kontradikciókat (contradictories). A kontradikciók csoportját csak propozíciókon értelmezzük. Ezekben az esetekben a tagadás műveletét egy propozíción végezzük el, így p és $\neg p$ kontradiktórikus lesz egymással, vagyis egyszerre nem lehetnek igazak, sem pedig hamisak. A másik csoport az ellentétek csoportja, ezeket kifejezéseken értelmezzük, amelyek már a propozíció belső szerkezetére vonatkoznak. Két fő ága van a logikai és a nem-logikai ellentétek. A logikai ellentétek ellentmondó predikátumok (*páros/páratlan*), a nem-logikai ellentétek további két csoportja a poláris ellentétek (*fekete/fehér*) és az egyszerű ellentétek (*fehér/rózsaszínű*). Észrevehettük, hogy a kontradiktórikus propozíciók külső tagadás, a logikai ellentétek belső tagadás útján jönnek létre, míg az egyszerű és poláris ellentétek nem tagadás útján jönnek létre. A kettős tagadás és a negációemelés szerepe sem megkerülhető az irónia vizsgálatánál, annál is inkább, mert hordozzák azokat a tulajdonságokat, amelyeket az iróniának is tulajdonítunk. Ezek a bizonytalanság, az eufemisztikus, udvarias és litotikus jelleg. A példaelemzésekből láthattuk, hogy az irónia mint indirekt negáció, bizonytalanná teszi az értelmezést, és az indirekt negáció hatóköre még bizonytalanabbá válik, ha a megnyilatkozásban már van tagadás, még bizonytalanabb, ha összetett mondatot tagadunk indirekt módon (l. (44)–(55) példák). Horn (1989: 338) a negációemelés legfőbb motivációjának a negatív arculat elkerülését tartja és azt a vágyat, hogy a különböző interpretációk lehetőségét nyitva hagyjuk. A pragmatikai szinten az általános motiváció a rövidség-megsértése, amely a pozitív, állító formák elkerülését tartja szem előtt, azért hogy kibúvót hagyjon az értelmezés bizonytalanná tételével. Mindezek alapján az ironikus megnyilatkozás jelentését úgy módosíthatjuk Giora (1995, 2003) felfogásához képest, hogy a szándékolt beszélői jelentés a mondott jelentés és legalább egy sugallt jelentés interakciója. A sugallt jelentés módosítását legalább egy sugallt jelentésre az a feltételezés indokolja, amely szerint az irónia használata, hasonlóan a negációemelés használatához, szándékosan nyitva hagyja a lehetséges interpretációkat, ily módon védve az arculatot.

3.4 Az irónia mint eltérés: A kategóriaváltástól a perspektívaeltérésig

A 3.3 és 3.3.3 fejezet tanúsága szerint nem könnyű megválaszolni azt a kérdést, hogy az irónia vajon az ellentéte-e annak, amit mondunk (vö. Grice 1975/1989; Wilson and Sperber 1992/2007), vagy az indirekt tagadása-e egy általánosan elfogadott véleménynek (vö. Giora 1995, 2003). Szemügyre véve a *fehér/rózsaszínű*, illetve *virág/maci* egyszerű ellentéteket a (30) és (59) példákban, a *fejlődés/pusztulás* poláris ellentéteket, a *forró/nem forró* logikai ellentéteket a (58) példában, végül a *Velünk legyőzheti bolygóját/ Nem igaz az, hogy velünk legyőzheti bolygóját* kontradikciót a (57) példában, láthatjuk, hogy az irónia mindegyiket képes létrehozni. A következő példában láthatjuk, hogyan alakítja a megnyilatkozás kontextusa azt, hogy melyik oppozíciós fajtáról van szó egy ironikus megnyilatkozás esetében.

56) *Az autó a fejlődés garanciája!* Kontextus: A kétfarkú kutypárt választási kampányának óriásplakátján.

57) *Velünk legyőzheti bolygóját!* Kontextus: A kétfarkú kutypárt választási kampányának óriásplakátján.

58) *De jó forró ez a tea!* Kontextus: A már jéghideg teát kortyolgatva, amit a pincér késve éppen az imént hozott ki.

Vegyük észre, hogy a (58) példában az ironikus megnyilatkozás fizikai kontextusa hogyan befolyásolja azt, melyik oppozíció típus játszik szerepet. A példa kontextusából kiderül, hogy a *forró/hideg* poláris ellentétről van szó. Amennyiben a tea nem hideg, hanem csak langyos, abban az esetben az irónia egyszerű ellentétet hoz létre (*forró/ langyos*). A harmadik lehetőség a *forró/nem forró* logikai ellentét, amely értelmezést szintén nem zárja ki a példánk kontextusa, ugyanis minden más lehet a tea csak nem forró.

59) *Hm, milyen szép virágot hoztál nekem!* Kontextus: Egy hatalmas játékmaccival ácsorog a barátod a bejárati ajtóban.

A (59) megnyilatkozásban a beszélő arra szeretné a hallgató figyelmét felhívni, hogy mást hozott neki, mint amit várt. A *macit* és a *virágot* egyszerű ellentéteknek tekinthetjük, amely valami mást is közöl, mint *a maci az nem virág*. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy míg a metafora azonosság, hasonlóság felmutatása, illetve a metafora által válik azonossá,

hasonlóvá két dolog, addig az irónia: a különbözőség, eltérés felmutatása, illetve az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot.

A fenti példák is jól mutatják, hogy az ironikus megnyilatkozások értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a jelenséget, amellyel a fogalmainkat a poláris ellentétek tartományába igyekszünk utalni. Ez az emberi gondolkodásra jellemző általános tendencia, amelyet Horn (1989: 271) Osgood és Richards (1973) nyomán polarizációs tendenciának nevez. Az elme polarizációs kényszere az, ami a dolgokat *fehér/fekete, világos/sötét, jó/rossz, Isten/Ördög* dichotómiájába kényszeríti. Észrevehetjük, hogy ez a polarizáció a hiperbola és a litotész retorikai alakzatának felel meg. Polarizáljuk a véleményünket, a dolgok állását, azért, hogy így tegyük világossá álláspontunkat.

60) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen ordítva beszélgettem az igazgató úrral, miközben ő idesúgta a bal fülembe.*

A (60) példában világosan látszik, hogy a beszélő álláspontja világossá tételére, illetve saját álláspontja elfogadására eltúlozza, illetve jelenékteleníti a történeteket. A valóságban nem ordított az igazgató úrral, és Gyuri nem suttogott, hanem normál hangerőn beszélt. Így az *ordítást* hiperbolának, a *suttogást* pedig litotésznek értékelhetjük. A sarkított, polarizált helyzet ironikus hangvételű, ha egyben a beszélő kritikájaként értelmezzük Gyurival és a helyzettel kapcsolatban. Az irónia hiperbolával és litotésszel való társulásával foglalkozik bővebben Komlósi (2013), Nemesi (2005, 2009), valamint Kreutz (1996).

Az általános vélekedés (l. 3.1 és 3.2) – mely szerint az ironikus megnyilatkozás az ellentétet sugallja annak, amit mond – abból fakad, hogy amikor a beszélő ironikusan mond valamit, a legtöbb esetben a poláris ellentétet implikálja annak, amit mond (l. az érvelést bővebben 4. fejezet és Komlósi 2013). A túlzással való gyakori társulás miatt gondoljuk a mondott és a sugallt jelentést egymással élesen ellentétesnek egy ironikus megnyilatkozás esetében. Az ironikus példaanyag nagy része hiperbolával társult irónia (vö. Leech 1983, Attardo 2000, Giora 2003 példáit), mert ez esetben a hiperbola felismerése egyértelműbben jelzi számunkra az irónia jelenlétét. Kreuz és Roberts (1995) hasonló gondolatra jutnak empirikus vizsgálataik során, a hiperbolát útjelző táblának tartják az ironikus szándék felismerésében, álláspontjuk szerint a hiperbola és az irónia számos diskurzuscélon osztozik, mint amilyen a „humorosnak lenni”, „nyomatékosítani valamit”, és „világossá tenni valamit”. Ha ezekről a alakzattársulásokból elvesszük a hiperbolát vagy a litotészt, akkor világosan látható, hogy ami marad, tehát ami az iróniához tartozik az az eltérés felmutatása, amely

esetben legalább egyszerű ellentét van a mondott és a sugallt jelentés között. Az irónia arra hívja fel a figyelmet, hogy van valami, ami bármi más, de nem az, amit mondok róla.

Eddig a megnyilatkozásra irányítottuk elsősorban a figyelmünket, a szemantikai analízis mellett egy olyan grice utáni pragmatikairodalom keretein belül vizsgáltam az ironikus megnyilatkozásokat, amelyek érdeklődése elsősorban az irónia megértésének a mondott és sugallt jelentések, illetve konvencionális és nem konvencionális (vezérjelentések) jelentések viszonyában kívánta megragadni az iróniát, a kontextusra helyezve még nagy szerepet. Ezekben az elméletekben mindig felbukkannak a magyarázatnak olyan aspektusai is, mint például az elfogadhatóság (Attardo 2000), vélemény (Giora), kritikai attitűd (Wilson és Sperber 1992), amelyek a megnyilatkozás összetevői közül, a beszélő és a hallgató felé irányítja fókuszát (vö. 1. ábra).

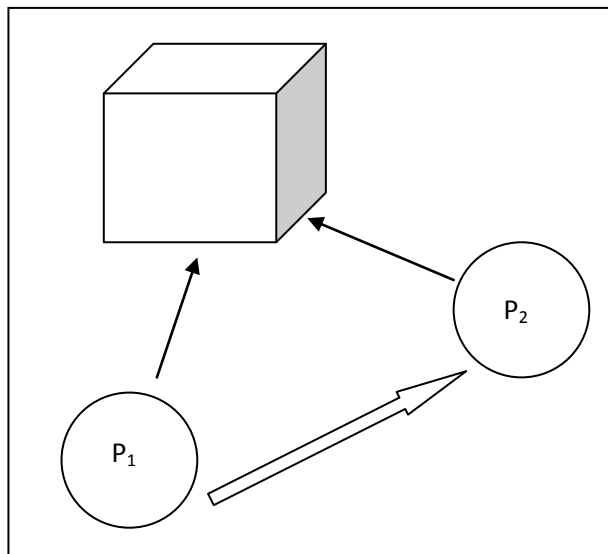
A konvencionális és nem konvencionális jelentés közötti ellentétben nyilvánvalóan nem merülhet ki az irónia magyarázata. Mégis a szemantikai-pragmatikai analízisem eredménye, amely világosan megmutatta, hogy az irónia egyik fontos összetevője nem az ellentét, hanem az eltérés. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert ezzel a különbséggel jobban megérthetjük, milyen kognitív műveletet hajt végre az iróniával a beszélő. Noha a 2.3. és a 3. fejezetekben tárgyalt grice utáni elméleteknek van kognitív megalapozottságuk, nem fókuszálnak a figuratív nyelvhasználathoz szükséges kognitív folyamatokra, hanem megmaradnak a jelentések aktiválódásának ideje és sorrendje kérdésnél, szemantika és pragmatikai munkamegosztás hatókörénél. Ahhoz, hogy az ironikus megnyilatkozás megértéséhez háttérül szolgáló kognitív folyamatokat explicit módon megadhassuk olyan elméleti keretben kell gondolkodnunk, amelyben explicit módon kifejtettek ezek a kognitív mechanizmusok. Ilyen keretet biztosíthatnak a fejlődéses pragmatika nyelvhasználati és kommunikációs modelljei (l. bővebben 5. fejezetben), amelyek a nyelv és a kommunikáció fejlődéséhez szükséges kognitív apparátus fejlődésének feltételeit és állomásait tartják elsősorban fókuszukban. Mindezt az egyedfejlődés és az evolúciós vizsgálatok eredményeire támaszkodva. A szemantikai-pragmatikai analízisből a kategóriaváltáson keresztül eljutunk a perspektíva-váltás és az ehhez kapcsolódó metapragmatikai éberség (mint kognitív mechanizmusok) fogalmáig, mégis ezeknek alapos kifejtése csak a fejlődéses pragmatikai keretben lehetséges.

Most nézzük meg, hogy a 3. fejezet eredményi alapján mi történik a beszélő és a hallgató vonatkozásában. Amikor a beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, láthatjuk, hogy, ami kategóriaváltás (maci/virág) a megnyilatkozás tekintetében, az perspektíva-váltás a beszélő és

a hallgató számára. A beszélő iróniát használ annak érdekében, hogy kifejezze az elhatárolódását, távolságtartását valamitől. A beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, annak érdekében, hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen a saját tudását, meggyőződését, illetve a kulturális elvárásokat illetően, így kényszerítve őt perspektívájának megváltoztatására azért, hogy új ismereteket fogadjon be. A perspektíva fogalmát Tomasello (2002: 127–8) nyomán használom, aki Langacker (1987) és Fillmore (1985) perspektíva fogalmát helyezi evolúciós és egyedfejlődéses keretbe. Ennek értelmében a perspektivikusság a nyelv jellemző tulajdonsága, amely abból fakad, hogy a nyelvhasználóknak sok különböző dologról, sok különböző szempontból, sok különböző kommunikációs helyzetben kell beszélni. Egy adott nyelvi szimbólum a kategorizáció egy szintjét, a tárgy vagy esemény szemlélésének egy adott perspektíváját mutatja meg. Tehát „a nyelvi szimbólumok olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítjük, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (Tomasello 2002: 127)⁴³. Az irónia, álláspontom szerint, a nyelvnek erre a jellemző tulajdonságára hívja fel a figyelmet, nemcsak tudatosítja a nyelvhasználók eltérő perspektíváját, hanem a perspektívák közötti váltásra kényszeríti őket, illetve perspektívaemelésre, amely szintről egyszerre láthatóak a különböző perspektívák.

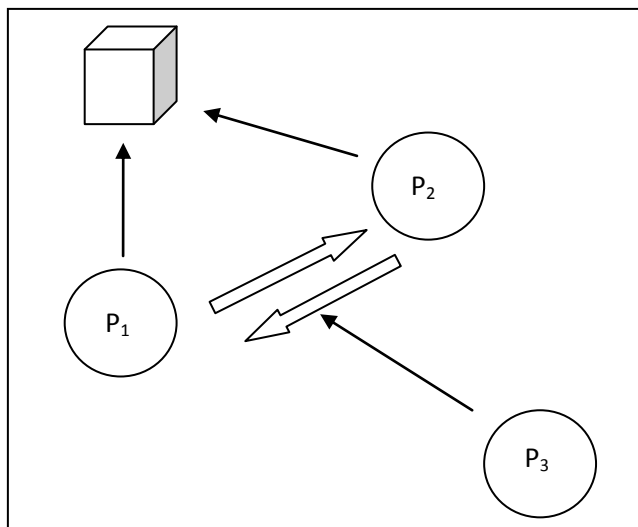
⁴³ “...we may then say that linguistic symbols are social conventions for inducing others to construe, or take perspective on, some experimental situation” (Tomasello 1999: 118-9)

8. ábra A perspektívák közötti váltás

A 6. ábra azt szemlélteti, amikor a P_1 perspektíva helyébe P_2 perspektíva lép, a 7. ábra pedig, amikor a két eltérő P_1 és P_2 perspektíva lehetőségére és a kettő közötti pozíció váltására egy külsőbb nézőpontból tekintünk.

9. ábra A perspektíva emelése külsőbb perspektívába

Nézzünk két példát az iróniára, a 7. ábrába behelyettesítve.

- 61) Általánosan elismert igazság, hogy a legényembernek, ha vagyonos, okvetlenül kell feleség. Ez az igazság oly mélyen belevésődött a vidéki családok lelkébe, hogy ha ilyen ember csöppen a szomszédságukba, rögtön egyik vagy másik leányuk jog szerinti tulajdonának tekintik. [Jane Austin: Büszkeség és balítélet]⁴⁴

Az első (61) példában egyik nézőpont az angol nemesi társadalom p_1 perspektívája a vagyonos legényemberekről, hajadonokról és a házasságról. A finom ironiájáról ismert író, Jane Austin, ezzel a megingathatatlan tünő megállapítással kezdi Büszkeség és Balítélet című regényét. Ha a regény művelt olvasója felfedezi az ironikus szándékot, rögtön egy másik p_2 perspektíva tárul elé a vagyonos legényemberekről, hajadonokról és a házasságról. E p_2 perspektíva szerint a p_1 perspektíva nevetséges és megalázó, mind a legényeberekre, mind pedig a hajadonokra nézve, s az író erre úgy hívja fel az arra érdemes olvasói figyelmét, hogy p_3 perspektívát ajánlja fel nekik, amely külsőbb vagy magasabb perspektívából látható p_1 és p_2 perspektíva ütközése. A p_1 és p_2 perspektíva közötti eltérés az ironikus interpretáció egyik kiváltója. Fontos hangsúlyoznom, hogy egyszerűen arról van szó, hogy p_1 perspektíva helyéből lép a p_2 perspektíva. Ez akkor történik, amikor annak az általános vélekedésnek a helyére, hogy *a föld lapos* (p_1), a helyébe lép az másik általános vélekedés, hogy *a föld gömbölyű* (p_2).

A regény kezdő passzusának szándékolt ironiáját, a regény későbbi szövege támasztja alá, illetve az az ismeretünk, hogy Jane Austin regényei ironikus hangvétellűek. Az, akinek nem lesz nyilvánvaló az ironikus szándék, megmarad a p_1 perspektívában. Az alábbi (62) példa esetében sokkal nyilvánvalóbb az ironikus szándék, amelyet nem csak a regény későbbi szakaszai, és az íróhoz kapcsolódó elvárásunk támaszt alá, hanem az a tapasztalati ismeretünk is, hogy a tüszentést nem lehet befolyásolni, megtervezni.

- 62) Mrs. Bennet nem méltatta férjét válaszra, de mivel nem tudott magán uralkodni, egyik lányába kötött bele:
- Ne köhögj már annyit, Kitty, az isten szerelmére! Kíméld kissé az idegeimet, tönkremennek belé.
 - *Kitty meggondolatlanul szokott köhögni - jegyezte meg az apja -, nem a kellő időben.*

⁴⁴ Ford.: Szenczi Miklós

- Nem szórakozásból köhögök - felelte Kitty durcásan. [Jane Austin: Büszkeség és balítélet, kiemelés tőlem]

A példa arra is rámutat, hogy Kitty, Mr. Bennett egyik lánya, nem érti apja humorát, iróniáját sem ebben a jelenetben, sem pedig a történet későbbi jeleneteiben. A regény során az irónia megértése és produkciója a szereplők jellemző karakterjegye lesz (vö. az *ironikus hozzáállás* kialakulásával a 6.3.1.4.-ben). Mr. Bennett és második legidősebb lánya, Elisabett jellemzője, hogy iróniával személik és fogalmaznak meg mások számára a világot.

3.5 Perspektívaemelés vs. attitűd

Úgy tűnik, hogy az iróniával járó külsőbb/magasabb p_3 perspektívába helyezkedés, nem jár messze Wilson és Sperber (1992/2007) által javasolt elképzeléstől, mely szerint az irónia kifejezi a beszélő kritikai attitűdjét, távolságtartását valami iránt. A kritikai attitűd homályos, szociálpszichológiából származó fogalom, amely emiatt nem illeszkedik az általam tárgyalt és a dolgozat jelen pontján használt pragmatikaelméleti keretbe. Jobban rávilágít a perspektívaemelés természetére az a kognitív folyamat, amelyet *metapragmatikai éberségnek* (metapragmatic vigilance) nevezek. Ez a metapragmatikai éberség teszi lehetővé a p_3 perspektíva felvételét, és teszi láthatóvá a pragmatikai használatok szintjét, így egyszerre kezelhető a többféle pragmatikai jelentés lehetősége, amely az irónia célja.

Az, hogy a beszélő és a hallgató metapragmatikai szinten éber legyen fontos feltétele az irónia használatának. Tudomásom szerint a *metapragmatika* és a *vigilancia* fogalom együtt nem jelenik meg az általam ismert szakirodalomban.⁴⁵ A terminus mögött meghúzódó fogalom nem egyezik meg a funkcionális pragmatikai megközelítéssel, Verschueren-féle (1999) funkcionális pragmatikai háttérű metapragmatikai tudatosság fogalmával, amely a nyelvi tevékenység reflexióvá válásáról és ennek tudatosságáról szól. Sokkal inkább gyökerezik a poszt grice-i hagyományban gondolkodó kognitív háttérű episztemikus vigilancia fogalomban (Sperber et al. 2000), amely a pszichológiából jól ismert vigilancia (éberség) fogalomnak az ismeretelméleti vonatkozásaira fókuszál. A vigilancia egy olyan állapot, amely biztosítja, hogy bizonyos kis intenzitású, véletlenszerű időpontban megjelenő környezeti jelzésekre meghatározott módon reagálunk (Mackworth 1970). Esetünkben az ironiát jelző kulcsingerekre való éberséget (vigilanciát) jelenti (l. ennek fejlődését bővebben 6.3.1.4.). Az episztemikus éberség esetében pedig a bejövő információ igazságára, illetve az

⁴⁵ A fogalmi, terminológiai tisztázás szükségességére Tátrai Szilárd hívta fel a figyelmemet előopponensi véleményében.

információforrás megbízhatóságára vonatkozó éberségről van szó (l. Sperber et al. 2000). A metapragmatikai tudatosság (metapragmatic awareness) kifejezés egy következő lépcsője a kognitív folyamatnak. Bizonyos ironikus stimulusokra való éberség (vigilancia) teszi lehetővé, hogy aztán tudomása (aware) legyen a hallgatónak/befogadónak az ironikus szándékról, és így az iróniáról.⁴⁶ Mégis az irónia használat kognitív funkciója a metapragmatikai éberség felébresztése, hogy ily módon képessé váljon a hallgató a metapragmatikai tudatosságra, a tudatosságnak a Gergely és Watson (1999) által használt értelmében. Ez azonban tágabban értelmezendő nem a nyelvre leszűkíthető tudatosságot, reflexiót jelent. Nem egyezik meg a Verschueren (1999) és Tátrai (2011) által használt fogalommal, hiszen más elméleti háttér áll mögöttük.

Az irónia fogalmával mégis szorosan összetartozónak tűnik az attitűd fogalma⁴⁷, valamint dolgozatom 6. fejezetében, ahol az iróniaértelmezésem végleges formáját ölti a disszertációban, magam is használom már az attitűd fogalmát az irónia általam javasolt hozzáállás modelljében, ezért úgy gondolom, bővebb indoklást érdemel, miért is nem használom dolgozatomnak ezen a pontján. Az *attitűd*⁴⁸ fogalma tudomásom szerint a szociálpszichológiából származik. A relevanciaelméletben attitűdimplikátúraként (gyenge implikátúraként) jelenik meg (Sperber és Wilson (1986/1995), a szemantikában propozíciós attitűdként (vö. például Vanderveken 2011) Tudomásom szerint sem a relevanciaelméleti pragmatikában, sem pedig a szemantikai megközelítésekben nincs meg a fogalomnak a szociális aspektusa elméletileg megalapozva, kifejtve. A propozicionális attitűd a következőképpen jelenhet meg nyelvi szinten: Péter azt *hiszi*, hogy Mari és János szereti egymást, vagy Péter attól *fél*, hogy Mari és János szereti egymást. Mivel azonban a szemantika a mondat jelentését vizsgálja és nem a nyelvhasználatban létrejövő jelentést a társas aspektus érthetően nem játszik szerepet a szemantikai keretben. A 2.3, 3.2 és 3.3 fejezetekben tárgyalt neo- és poszt-grice-i pragmatikákban sincsenek kellően megalapozva és

⁴⁶ Gergely és Watson (1999) szerint a csecsemők nem eleve tudatosak a saját érzelmeikre, hanem azok folyamatosan tudatosulnak bennük az anyai jelölt tükrözés révén. Erről bővebben a 6.3.1.4-ben a szociális biofeedback kapcsán.

⁴⁷ Erre Nemesi Attila László több ízben is felhívta a figyelmet, többek között előopponensi véleményében.

⁴⁸ Az attitűdök pozitív és negatív viszonyulások, azaz tárgyak, személyek, helyzetek, illetve a világ bármely azonosítható mozzanata iránt mutatott vonzalmak, vagy tőlük való idegenkedések, beleértve az elvont gondolatokat és a társadalmi megnyilvánulásokat. Az attitűdjeinket gyakran véleményként fogalmazzuk meg.” (Atkinson et al. 2008: 699) Az attitűdök az attitűd tárgyára vonatkozó cselekedetekhez kapcsolódnak.

Az attitűdökre a szociálpszichológia kognitív, affektív és viselkedéses összetevők együtteseként tekint. Pl. a csoportról alkotott negatív vélekedés a kognitív összetevő, a csoporttal szembeni negatív érzés: előítélet az affektív összetevő, és a csoporttal szembeni negatív viselkedés a viselkedéses összetevő. Más elképzelések szerint az attitűd csak a kognitív és affektív összetevőből áll, illetve csak az affektív aspektusokat tekintik az attitűdhez tartozónak (Atkinson et al. 2008: 701) A különbségek ellenére a vélekedések, érzések, és a viselkedés közötti kapcsolat áll az attitűdkutatások középpontjában.

kidolgozva a nyelvhasználat szociális aspektusai. Ez alól leginkább Grice együttműködési alapelve (l. 2.3.1) és Leech udvariassági elvei (l. 2.3.2) képeznek kivételt, mindazonáltal náluk a kognitív aspektusok nem kapnak hangsúlyt, amely pedig szintén fontos tényező az attitűd fogalmában. Fontos megemlíteni, hogy noha Sperber és Wilson (1992) a kritikai attitűdöt hangsúlyozzák az irónia jelensége kapcsán, ebben a munkájukban sem vezetik be azonban az attitűd fogalmát, csak használják. A szerzőpáros által kidolgozott relevanciaelméleti megközelítésben attitűdimplikatura fogalmát szintén megalapozatlannak tartom, amiatt hogy nincsen meg hozzá a relevanciaelméletben a szociális faktor. A szociális intenciók nem, csak a kognitív célok és erőfeszítések kapnak szerepet modelljükben. Ugyan nem az attitűdimplikatúra kapcsán, de a szociális tényező hiányáról és ennek következményeiről bővebben a 6.3.1.3 fejezetben a (77) és (78) példák elemzése kapcsán lesz szó. Többek között, emiatt a hiányosság miatt, indokolt az 5.2 fejezetben részletesen bemutatott tomasello-i kommunikációs modellt felhasználni az iróniaértelemezésem elméleti háttereként, s csak ezután bevezetni az attitűd fogalmát. Tomasello (2008) szociokognitív kommunikáció modelljében, már igencsak megalapozott az attitűd fogalma. Modelljében az attitűd megosztása a szociális intenciók közé tartozik (l. bővebben 5.2 és 6.3.1). E kitérő végén fontos hangsúlyozni, hogy az attitűd fogalma egyik szükséges, de nem elégséges feltétele az irónia meghatározásának. Az attitűd fogalmát csak akkor látom indokoltnak használni, ha megfelelő elméleti keretben tudjuk ezt értelmezni, amely a kognitív tényezők mellett a szociális tényezőket is explicit módon figyelembe veszi, olyannyira, hogy a kettőt nem választja szét, szociokognitív tényezőként tekint rá.

Felmerül a kérdés, hogy a metapragmatikai éberség és a perspektívaváltás csak az iróniára jellemző-e? Nézzük most, hogy más alakzatok nem ösztönöznek-e metapragmatikai éberségre, illetve perspektívaváltásra. Nézzük az iróniával oly gyakran előforduló túlzást és litotészt. A túlzás és a litotész nem hoz létre többértelműséget, nem ösztönöz metapragmatikai éberségre, sőt néha pont ennek ellenkezője lehet a célja. Perspektívaváltásra azonban mindenképpen ösztönözi a hallgatót, a diskurzuscéltól függő mértékben. A perspektívákat azonban nem láttatja egyszerre, eltérően az iróniától. A felnőtt-gyermek kommunikációban például a túlzás használata szolgálhat a gyerekek biztatására, játékra serkentésére, dicséretére, érzelmi megerősítésére Sell, Kreuz és Coppenrath 1997-es felmérése szerint, amelyet Nemesi Attila László (2009)-es *Az alakzatok kérdése a pragmatikában* c. könyvében említ (169.o). A túlzásnak eme használatánál a felnőtt a gyermeknek a játékhoz való, általánosságban pedig a világ egy részletéhez való perspektíváját próbálja megváltoztatni. Pl. „Fantasztikus lépés volt”- mondja az apuka sakkozás közben a kislányának, egy egyszerű lépésre, hogy fenntartsa

a gyerek lelkesedését. Még egy példával alátámasztva, hogy a hiperbola és a litotézis metapragmatikai éberségre nem ösztönöz, de perspektíaváltásra igen, mint ahogyan a következő példában láthatjuk.

63) Az is kérdés, hogy mennyivel lesz szervezettebb a Madrid védelme, hiszen a négy kapott gólon túl **számtalan** hazai lehetőség volt az első félidőben, és igazán a négy kapott gól már önmagában jelzi, hogy nagy baj van a csapat védekezésével, de hogy ezen kívül még legalább négy-öt ziccere volt a Sevillának, az azért **rengeteg** egy meccsen, főleg egy félidő alatt. [Újra a Sport1 TV Sevilla – Real Madrid közvetítésből. Nemesi (2009: 166)]

A *számtalan* és a *rengeteg* alakzatok használata azt a célt szolgálja, hogy a kommentátor világossá tegye nem élt a Madrid a lehetőségeivel, amelyekben pedig bővelkedett. A példa második felében a kommentátor azt teszi világossá, hogy a másik csapat 4-5 ziccere rengeteg egy félidőben, ami szintén a Madrid gyengeségét erősíti. A hiperbola diskurzuscéljai között szerepel a dolgok tisztázása, világossá tétele Roberts és Kreuz (1994) amerikai egyetemistákkal készült felmérése alapján. Kreuz és Roberts (1995) szerint a hiperbola és az ironia számos diskurzus célon osztozik, mint amilyen a „humorosnak lenni”, „nyomatékosítani valamit”, és „világossá tenni valamit”.

3.6 Részösszegzés

Összegzésként tekintsünk végig azokon az állomásokon, amelyek elvezettek oda, hogy az ironiát metapragmatikai éberségre ösztönző műveletnek, perspektívaemelésnek tekintsük. Az ironia működésének sarkalatos pontjai a többértelműség létrehozása és fenntartása a pragmatikai jelentés szintjén is, az eltérés megmutatása – amely kategóriaváltás a megnyilatkozás tekintetében, és perspektíaváltás, perspektívaemelés a beszélő és a hallgató szempontjából – valamint a metapragmatikai éberség felébresztése. Ezeknek a fogalmaknak a rövid összegzését láthatjuk a következőkben.

Az első sarkalatos pont a *többértelműség létrehozása*: „*legalább egy*”. A 3.2 fejezet során világossá vált, hogy nem kielégítő magyarázat az ironikus megnyilatkozás ’több mint’, ’kevesebb mint’ és ’ellentéte’ interpretációja, amelyet Giora (1995) javasol, valamint módosításra szorult az az elképzelés is (Giora 1997, Giora és Fein 1999, Giora 2003), amely szerint az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott és a (!) sugallt jelentés interakciója. A definíciót a következőképpen módosítottam, amelyet az oppozíció és negáció szemantikai pragmatikai analízisével támasztottam alá a 3.3 fejezetben. Az ironikus megnyilatkozás szándékolt jelentése a mondott jelentés és legalább egy (tehát lehet több is)

sugallt jelentés interakciója, amely sugallt jelentéseket a kontextus redukálhat, de ébren is tarthat. A negáció természetének és az irónia-használat céljának köszönhetően a kontextuális információ nem egyértelműsíti a pragmatikai jelentést. Az irónia esetében a beszélő szándéka az – hasonlóan a kettős negációhoz és a negációemeléshez –, hogy fenntartsa a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét.

A második sarkalatos pont az *eltérés: kategóriaváltás és perspektívaeltérés*. Másodszor láthattuk, hogy nem mennyiségi, hanem minőségi változást mutat föl az ironikus megnyilatkozás. Így a 'több mint', 'kevesebb mint' és 'ellentéte' interpretáció helyett az ironikus megnyilatkozás: a különbözőség, eltérés felmutatása. Az irónia által teszünk különbözővé, eltérővé két dolgot. Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából *kategóriaváltás*, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig *perspektívaeltérés*. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson arra, *elhatárolódik* valamitől (egy bizonyos perspektívától), és a hallgatóban kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és a kulturális elvárások tekintetében, így téve képessé a hallgatót új ismeretek befogadására.

Itt érkezünk el a harmadik sarkalatos pontig a perspektívaemelésig és a metapragmatikai éberségig. Korábban már amellett érveltem, hogy a kritikai attitűd fogalmának használata helyett jobban rávilágít az irónia kognitív aspektusára a perspektívaemelés és a metapragmatikai éberség (metapragmatic vigilance), amely metaszint láthatóvá teszi a pragmatikai használatok szintjét, így egyszerre kezelhető a többféle pragmatikai jelentés lehetősége, amely az irónia célja. Dolgozatomnak ezen a pontján a neo-és poszt-grice-i hagyományból kiindulva, de azt meghaladva megfogalmazom az irónia prototipikus definícióját. Megfogalmazásom nem szükséges és elégséges feltételek megadását kísérel meg, hanem olyan tulajdonságegyüttest határoz meg, amely legtipikusabban jellemző az ironikus megnyilatkozásra. Ezen kívül a megfogalmazásom nem tekinthető teljesnek. Emiatt van szükség arra az elméleti keretváltásra, amelyet az 5. fejezetben alapozok meg és 6. fejezetben dolgozok ki az iróniára vonatkozóan.

Az irónia prototipikus meghatározása a következőképpen módosult:

- (i) Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre, különbözőségekre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés homályosságát/többértelműségét.

- (ii) Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig a perspektívaeltérés és perspektívaemelés.
- (iii) A beszélő szándéka, hogy a hallgatót perspektívaeltérésre és perspektívaemelésre ösztönözze, metapragmatikai éberségre ösztönözve.

4 A POLARIZÁCIÓS TENDENCIA SZEREPE AZ IRÓNIA NYILVÁNVALÓTÉTELÉBEN. A HIPERBOLA ÉS LITOTÉSZ MINT NYOMOK AZ IRONIKUS INTERPRETÁCIÓHOZ

4.1 A fejezet célja és szerkezete

A fejezet célja, hogy jobban kifejtse és alátámassza az 3. fejezet azon állítását, mely szerint az irónia pusztán az eltérésre hívja fel a figyelmet, és az emberi kognícióra jellemző polarizációs tendencia miatt jelenik meg sokszor markáns ellentétként az ironikus megnyilatkozás. Ebben a fejezetben más oldalról támasztom alá a 3. fejezetben megfogalmazott prototipikus iróniadefiníciót. Nem csak az iróniát vizsgálom, hanem az iróniát jelző nyomokat, kulcsingereket (l. még más nyelvi szintekhez kapcsolódó kulcsingereket később a 6.3.3 fejezetben). Noha az iróniát jelző kulcsingereket sokkal bővebben és sokrétűbben tárgyalom a 6.3.3 fejezetben egy módosított relevanciaelméleti osztenzív-következtetési kommunikációs keretben (Németh T. 2013), indokoltnak tartom a gondolatmenetem könnyebben érthetősége és jobb alátámasztása szempontjából a hiperbolának és litotésznek a szerepét, az általam javasolt iróniadefiníciót közvetlenül követve tárgyalni. Ennek két oka van. Az egyik, hogy a definíció kialakításában lényeges szerepet játszik az a felismerés, hogy az iróniát érdemes elválasztani, és el is kell választani az őt jelző nyomaitól, kulcsingereitől. A másik ok, pedig ezzel összefüggésben, hogy így az olvasót hasonló gondolkodási útvonalon vezethetem végig, mint ahogyan magam is haladtam a disszertáció kiteljesedéseként (6. fejezetben) megfogalmazott *az irónia hozzáállás-modelljének* kialakításáig.

A következőkben azt mutatom be, hogy az iróniával nagyon gyakran társuló két alakzatnak, a hiperbolának és a litotésznek milyen szerepe van abban, hogy az ironikus megnyilatkozást a mondott jelentés ellentétéként – Horn (1989: 39) terminológiájában poláris vagy logikai ellentétéként értelmezik. Arra teszek kísérletet, hogy megerősítsem azt az elképzelést, amely szerint az irónia csupán eltérést fejez ki, és a hiperbola és litotész jelenléte miatt látszik poláris vagy logikai ellentétnek az ironikus megnyilatkozás pragmatikai jelentése (l. Komlósi 2012). Ennek a meghatározásnak az érvényességét támasztom alá a Kétfarkú Kutypárt ironikus kampányszövegeinek elemzésével, bemutatva az emberi gondolkodásra jellemző polarizációs tendenciát (l. Horn (1989: 271) Osgood és Richards (1973) nyomán), amelynek megvalósulása a logikai szemantika körében maradv a kizárt harmadik elvének érvényesülése, a retorikai terminológiában, de pragmatikai szemlélettel, pedig a hiperbola és a litotész alakzatainak használata.

4.2 Az irónia nyilvánvalóvátétele

4.2.1 A hiperbola és a litotész szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében

Az irónia ellentétként való elgondolásában nagy szerepet játszik, hogy az ironikus példaanyag nagy része hiperbolával társult irónia (vö. Leech 1983, Attardo 2000, Giora 2003 példáit). Ahogyan korábban már rámutattam (3.4.-ben), a hiperbola felismerése egyértelműbben jelzi számunkra az irónia jelenlétét. Kreuz és Roberts (1995) a hiperbolát útjelző táblának tartják az ironikus szándék felismerésében, álláspontjuk szerint a hiperbola és az irónia számos diskurzus célon osztozik, mint amilyen a „humorosnak lenni”, „nyomatékosítani valamit”, és „világossá tenni valamit”. Empirikus vizsgálatuk alátámasztotta azt a hipotézisüket, hogy a hiperbola jelenléte növeli az ironikus interpretáció valószínűségét, abban az esetben is, ha a megnyilatkozás mondott jelentése és a dolgok állása között nincsen eltérés. Konklúziójuk szerint a hiperbola önmagában is sugallhat ironikus szándékot. Az irónia és a litotész szoros kapcsolatára a negáció, kettős negáció, negációemelés és indirekt negáció vizsgálata derít fényt, ahol ezeknek a negációtípusoknak az eufemisztikus, litotikus jellege adja a szoros kapcsolódás alapját (Horn 1989; Komlósi megjelenés alatt).

Álláspontom szerint, ami a túlzás és a kicsinyítés alakzatán kívül visszamarad, az az eltérés felmutatása, amely esetben eltérés van a mondott és a sugallt jelentés között, amelyet Horn (1989: 39) terminológiájában egyszerű ellentétnek (*virág/maci, fehér/rózsaszínű*) nevezhetünk. Az irónia arra hívja fel a figyelmet, hogy van valami, ami bármi más, de nem az, amit mondok róla. Ennek nyilvánvalóvá tételét és interpretációját segíti, ha a beszélő polarizálja a véleményét.

Vegyük szemügyre az 1. képen a Kétfarkú Kutypárt ironikus kampányszövegeit, amelyek az ellentétek felmutatásával akarják felhívni a figyelmet a reklámok és a választási ígérek valószínűtlenségére.

1. kép

Az autóreklám polarizálja (szélsőségesnek mutatja) a dolgok állást. Az óriásplakátot verbális megnyilatkozásként kezelem, mert a szövegéből fakad az irónia és az egyéb társuló alakzatok, nem a képi megjelenítésből. A szöveg önmagában is megállná a helyét kép nélkül, a plakáttal mint felülettel és műfajjal nem foglalkozom. *Autó. A fejlődés garanciája* – szól az első megnyilatkozás, amely igaz az adott társadalom keretei között, és megegyezik a társadalmi elvárásokkal is, amely az autót a fejlett társadalom és civilizált világ ismérvének tartja. Ezt követi a *Még több kiirtott faj. Még nagyobb ózonlyuk. Még több elfoglalt arab ország* ígérete, mely poláris ellentéte (vö. *fekete/fehér*) a társadalom elvárásának és óhajának. A *még több/nagyobb* a jelenleginél is többre buzdító túlzó kifejezés az, amelyben felismerhető a hiperbola alakzata. A *még több/nagyobb* eltúlozza a társadalmi elvárásokkal ellentétben álló *kiirtott faj, ózonlyuk, elfoglalt arab ország* kifejezést. A fokozással biztosítja a beszélő, hogy nem az egyszerű ellentétek közé esik a mondott (*kiirtott faj*) és a társadalmilag elvárt sugallt jelentés viszonya (*megmentett faj*), ehelyett a két elvárás viszonya a poláris ellentétek csoportjába tartozik. E három elvárás ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a *fejlődés* kifejezést újragondoljuk. Arra mutat rá, hogy probléma van a konvencionálisan elfogadott fejlődésfogalommal, annak tartalmával. Ezt követi a hasonlóan túlzó *Velünk legyőzheti bolygóját!* ígéret, amely kijelöli a *fejlődés* tágabb kontextusát, amely *legyőzheti* azt, amit védeni kellene. Észrevehetjük, hogy a beszédaktus szintjén is az óriásplakát és reklám mint kontextus ugyan az ígéret illokúciós aktusát hívja elő, de a plakát tartalma a fenyegetés illokúciós aktusát hordozza (vö. Haverkate 1990). Végül a plakát bal alsó sarkában az *Autókkal az emberek ellen egyesület* mint a megnyilatkozások létrehozója (beszélő) jelenik meg. Az egyesület neve kifejezi az egyesület (beszélő) szándékát az általa kiragasztott és kommunikált plakátszöveggel kapcsolatban. Ennek a szándéknak a tükrében az *Autó. A fejlődés garanciája* megnyilatkozást újra kell értékelni, amely ugyan *fejlődést* mond, de *pusztulást* implikál.

2. kép

A következő példa (2. kép) a Kétfarkú Kutypárt plakátja, amely a 2010-es önkormányzati választási kampány része. A választási ígéreteik túlzóak és megvalósíthatatlanok annak érdekében, hogy rámutassanak a politikai ígéretek természetére. Az extrém módon túlzó első és a kevésbé extrém, de nem kevésbé populista második pont kontextust teremt az adó csökkentést ígérő harmadik pontnak, amely egy másik párt nem sokkal korábbi országgyűlési választási ígéreteit visszhangozza. Az első két pont túlzása rámutat a harmadik pont valószerűtlenségére, s e három ígértet együttese által felismerhetővé válik, hogy a megnyilatkozás ironikus szándékú, amely a hallgató metapragmatikai éberségét kívánja felkelteni.

Retorikai értelemben a hiperbola alakzatával van dolgunk. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy empirikus kutatások szerint az irónia leggyakrabban hiperbolával (túlzás) és litotésszel (kicsinyítés) együtt fordul elő, ezen kívül viszonylag gyakran társul szarkazmussal és metaforával (l. Kreutz 1996 idézi Nemesi 2009: 126–9). Feltételezésem szerint a hiperbolával és litotésszel való gyakori társulások eredménye, hogy az iróniát poláris opposíciónak vagy logikai ellentétnek tekintjük. Érdeemes figyelmet szentelni ezeknek az előfordulásoknak és érdemes megkülönböztetni az iróniát más gondolatalakzatoktól, trópusoktól. Ezen a ponton meg kell említeni, hogy Quintilianus értelmezésében az irónia gondolatalakzat és trópus is lehet; ez a két eset a nem (*genus*) tekintetében egyforma, a fajta (*species*) tekintetében különbözik egymástól. A trópus jelentése nyíltabb, mert annak ellenére nem színel, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond, és a szövegösszefüggése egyértelmű (l. Quintilianus 9, 2, 44–5; Komlósi 2007–8: 97).

A túlzás (hiperbola) jelenségének leírásával, definíciós nehézségeivel és megjelenési formáival részletesen foglalkozik Nemesi Attila László (2009; 2010). Ezenkívül bemutatja,

hogyan képzelhető el különböző pragmatikai keretekben a túlzás interpretációja, és miért használunk túlzásokat a társalgásban. Nemesi szerint a túlzás két ellentétes irányban érvényesülhet a szemantikai skálán. E skála két pólusa a zéró és a végtelen, amelyek között modellezhető a nagyítás és a kicsinyítés. Felhívja a figyelmet arra a terminológiai problémára, hogy a kicsinyítő hiperbolákat a túlzás inverz műveleteként számon tartott alakzatfajtákhoz (litotész, meiózis) sorolják (l. bővebben Nemesi 2003, 2009: 151–5). Én túlzásra a hiperbola, a kicsinyítésre pedig a litotész terminust használom. A litotész és hiperbola nem csak retorikai díszítőelemek, hanem az emberi gondolkodásra jellemző, a hétköznapi nyelvhasználatunknak is alapvető alkotóelemei (vö. Sperber és Wilson 1986/1995; Nemesi 2009). A hiperbolák döntő hányada konvencionális kifejezés, a túlzás műfaji sajátosság (Fónagy 1975: 484; 2001: 219), amely elsősorban az informális műfajokra jellemző. Az irodalomban a barokk és a romantika, a hősi eposzok, a népmese, és a népköltészet nyelvezetében (vö. Prohászka 1947; 1953) érhető tetten, ezen túlmenően reklámokra (Árvay 2003: 27; 2004: 251), rádiós és televíziós sportközvetítésekre és egyéb beszélgetős műsorokra is jellemző a túlzás gyakori jelenléte (Nemesi 2009: 155; 2010).

A relevanciaelméletben gondolkodva a hiperbola és a litotész olyan kontextuális implikációk felkutatására ösztönöznek, amelyek a q-ból hiányoznak (Nemesi 2009: 165). A fenti példa interpretációja esetében ez azt jelenti, hogy a Kétfarkú Kutypárt választási ígéretei (örök élet, ingyen sör, adócsökkentés) extrém módon túlzóak annak érdekében, hogy rámutassanak a választási ígéretek (q) természetére.

Kontextus: Vendégségben vannak nálam a barátaim, de sajnos az étel nem sikerült úgy, ahogyan szerettem volna. A vacsora végeztével az egyik vendégem a következő megnyilatkozást teszi.

64) *Jó volt a vacsora.*

65) *Pompás volt a vacsora.* (ironikus)

66) *Rossz volt a vacsora.*

A (64) esetben, ha nekem nem ízlett az étel, amit főztem, de a vacsoravendégem jónak minősíti az ételt, akkor vagy azt gondolom, hogy (i) különbözik az ízlésünk, vagy (ii) udvariasnak értékelem a megnyilatkozását, amely eufemizálja stilisztikailag, avagy kicsinyíti (litotész) a valós helyzetet, tudniillik, hogy 'nem jó vagy egyenesen rossz a vacsora'. A (65)

esetében, mivel gyökeresebben szemben áll a valósággal mint (64), ezért vagy azt gondolom, hogy (iii) ízlésficama van a vendégemnek, amely nem valószínű, vagy pedig (iv) ironikusnak fogom értékelni a megjegyzését. Ebben a (iv) értelmezésben a (64) megnyilatkozásom kevésbé eufemisztikus, mint a (65), de eufemisztikusabb mint a (66), illetve a beszélő és a hallgató viszonyától függően (pl. baráti, ellenséges, hivatalos stb.) ugratásnak vagy támadásnak értékelhető.

Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a túlzás nem a mennyiség, hanem a minőség kategóriájával áll kapcsolatban, ahogyan az az ironikus megnyilatkozás esetében is történik (l. 3. fejezet; Komlósi 2012). Nemesi (2009: 165) kritikával illeti azt a nézetet (Brown–Levinson 1978: 219; 1987: 214), amely a túlzást (hiperbola) a mennyiség kategóriájával hozza összefüggésbe, és elfogadja Grice (1975/1989) véleményét, amely szerint az eltúlzott jelentés minőségileg más, mint a valóságnak megfelelő kifejezés jelentése. Érdeemes megemlíteni, hogy ez a probléma bukkan felszínre az ún. extrémeket-formulák kezelésében is, amelyek a minőség maximáját sértik, míg a túlzás más esetei a mennyiségi maximát (Norrick 2004). Nemesi (2009: 165) nem fogadja el Norrick mennyiségi maximára való hivatkozását az extrémeket-formulákra vonatkoztatva sem. Álláspontja szerint a túlzással való gyakori társulás miatt gondoljuk a mondott és a sugallt jelentést egymással élesen ellentétesnek egy ironikus megnyilatkozás esetében.

A szarkazmusra, mint az irónia nyílt típusára idézzük fel ismét a korábban (2.3.4 -ben és 2.3.5 -ben) már elemzett Swift példát, amelynek egyértelmű markere a hiperbola és a litotész. Swift azt javasolja, hogy oly módon csökkentsék az ír szegények nyomorát, hogy azok gyermekeit tálalják fel az ír gazdagok lakomáin. Ily módon mindkét fél jól járna, mert a szegényeknek csökkennének az anyagi gondjaik, a gazdagoknak pedig színesedne az étrendje. Ebben az esetben a hiperbola az egész szövegre kiterjedt gondolatalakzat, nem pedig egyes szavakhoz kapcsolódó trópus, amilyen a „pompás” kifejezés a (65)-ben. A teljes szöveg ironikusságát támasztja alá Attardo (2000) elemzése, aki szerint a pamflet egésze tekinthető egy megnyilatkozásnak. A megnyilatkozás (a pamflet) létrehozója (a szerző) szörnyű kannibalizmus szószólója, amellyel fel kívánja hívni a figyelmet az ír nép szegénységére és nyomorúságos helyzetére. Észrevehetjük, hogy ami kimaradt Attardo elemzéséből, az a hiperbola detektálása. A szörnyű kannibalizmus ugyanolyan extrém és túlzó javaslat, mint az *örökélet, ingyen sör, vagy a még több kiirtott faj* (noha ezek kevésbé szörnyűek, de nonszensz javaslatok). Ez az extrém túlzás (kannibalizmus) hívja fel a figyelmet arra, hogy a szerző nem gondolja komolyan azt, amit mond. Hacsak nem feltételezzük elmebetegnek, vagy más kultúrkörből valónak, akkor nem értelmezhetjük a megnyilatkozását racionális közlésnek. A

túlzás az, ami nyomként szolgál ahhoz, hogy a hallgató sugallt jelentést feltételezzon. Láthatjuk, hogy akkor is jelen van a hiperbola vagy a litotés a megnyilatkozásban, amikor szarkazmusba csap át az irónia. A szarkazmus az irónia nyíltan agresszív típusa, amelynek világos markerei/nyomai és céljai vannak. Anélkül, hogy terminológiai kérdésekbe bocsátkoznánk, meg kell említeni, hogy nincsen konszenzus a szakirodalomban arról, hogy milyen viszonyban van egymással az irónia és a szarkazmus. Sperber és Wilson (1981) iróniának tekinti, amikor valaki a saját véleményét visszhangozza, amikor valaki másét, az a szarkazmus (Attardo 2000: 795). A szótárak a szarkazmust mint a verbális irónia egyik formáját határozzák meg, amelynek van egy áldozata (Jorgensen 1996: 613), habár Littman és Mey (1991) szerint az irónia és a szarkazmus nem jár mindig együtt. Szarkasztikus iróniáról beszél Toplak és Katz (2000). A szarkazmus értelmezését és egyéb formáinak összegzését adja Attardo (2000: 795). Én a szarkazmust a nyíltság és felismerhetőség szempontjából az irónia egyik fajtájának tekintem. Egyéb járulékos társalgási célok figyelembevétele meghaladná e fejezet kereteit.

4.2.2 A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében

Ahogy korábban a 3.4. fejezetben láthattuk az ironikus megnyilatkozások értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a jelenséget, amellyel a fogalmainkat a poláris ellentétek tartományába igyekszünk utalni. Ez az emberi gondolkodásra jellemző általános tendencia, amelyet Horn (1989: 271) Osgood és Richards (1973) nyomán polarizációs tendenciának nevez. Az elme polarizációs kényszere az, ami a dolgokat *fehér/fekete, világos/sötét, jó/rossz, Isten/Ördög* dichotómiájába kényszeríti. Észrevehetjük, hogy ez a polarizáció kétirányú művelettel írható le, a hiperbolával és a litotésszel. Polarizáljuk a véleményünket, a dolgok állását, azért, hogy így tegyük világossá álláspontunkat. Nézzük ismét a korábban már elemzett példát:

67) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen ordítva beszélgettem az igazgató úrral, miközben ő idesúgta a bal fülembe.*

A (67) példában a beszélő épp azt ecseteli, hogy Gyuri számon kérte rajta, amiért nem a megbeszéltek szerint járt el, míg a beszélő maga nem emlékezett, hogy megegyeztek volna Gyurival bármiben is. A példában világosan látszik, hogy a beszélő álláspontja világossá tételére, illetve saját álláspontja elfogadására eltúlozza, illetve jelentékteleníti a történeteket. Míg ő ordítva beszélgetett, ami nyilvánvalóan a hangerőre hívja fel a figyelmet, addig Gyuri halkan suttogva kérdezett tőle valamit. A helyzet abszurditása, sőt komikus volta miatt, illetve

a beszélő habitusát ismerve (nem szokott ordítani, még kritikus helyzetekben sem), feltételezhetjük, hogy túloz. A valóságban nem ordított az igazgató úrral, és Gyuri nem suttogott, hanem normál hangerőn beszélt. Így az *ordítást* hiperbolának, a *suttogást* pedig litotésznek értékelhetjük. A sarkított, polarizált megnyilatkozás ironikus hangvételi, ha egyben a beszélő kritikájaként értelmezzük Gyurival és a helyzettel kapcsolatban, amellyel a Beszélő fel akarja ébresztetni a Hallgató metapragmatikai éberségét.

68) *Lehet, hogy mondta nekem Gyuri, amikor én éppen beszélgettem az Igazgató Úrral, miközben ő (Gyuri) megemlítette nekem.*

A (68) változatban, nincsen túlzás sem kicsinyítés, csak a helyzet viszonylag semleges leírása. Ez már nehezebben értelmezhető iróniának, bár maga a helyzet olyan, amelyben nem szoktak fontos kérdéseket megemlíteni, Gyuri mégis ezt tette. Ez olyan finom kritika, amely csak nagyon finom iróniaként értelmezhető, ha az egyáltalán. A beszélő szándéka itt nehezebben tetten érhető, mint az első ténylegesen elhangzott változatban, ahol a beszélő a túlzással és kicsinyítéssel tette felismerhetővé ironikus szándékát, felébresztve a hallgató metapragmatikai éberségét így ösztönözve váltásra a perspektívák között. Horn (1989: 271) az emberi gondolkodásra jellemző polarizációs tendenciát a következő példával szemlélteti, ahol a két polaritás közötti harmadik lehetőség visszautasítását láthatjuk.

69) *Aki velem nincsen az ellenem van; és aki velem nem gyűjt, tékozol.* [Máté 12, 30. Lukács 11, 23.]

70) *Mert aki nincs ellenünk, mellettünk van.* [Márk 9, 40. Lukács 9, 50.]

A polarizációs tendenciát láthatjuk a (69–70)-ben, ahol Jézus szavait eltérő módon interpretálja a két evangélista. A (69)-ban a poláris ellentét negatív tagja (*ellenem*) nyeli el a semleges köztes pozíciót (azaz sem velem, sem ellenem), míg a (70)-ben a poláris ellentét pozitív tagja (*mellettünk*) nyeli el a köztes lehetőséget. Más szavakkal (69)-ban a középút a visszautasítást jelenti, míg a (70)-ben az elfogadás körébe esik (Horn 1989: 270–271).

4.3 Részösszegzés

A 4. fejezetben a bemutatott példaelemzésekkel alátámasztottam az iróniával társuló hiperbola és litotész markerszerepét az irónia nyilvánvalóvá tételében és interpretációjában. Láthattuk, hogy az irónia gyakran túlzással és kicsinyítéssel társul, amelyben az emberi gondolkodás polarizáló tendenciáját érhetjük tetten, dichotómiába kényszerítve a fogalmainkat. A túlzás és kicsinyítés az, ami segít álláspontunk világossá tételére, ezért a velük társuló irónia

könnyebben felismerhető a hallgató számára. Az iróniát a kulcsingereitől elválasztó részletes elemzéseket a 6.3.3 fejezetben tárgyalom.

5 AMIT A FEJLŐDÉSES ÉS EVOLÚCIÓS FORDULAT ADHAT A PRAGMATIKAELEMÉLETEKNEK ÉS AZ IRÓNIAKUTATÁSNAK

5.1 A fejezet bevezetése és felépítése

A fejlődéses pragmatika néhány alapfogalmát tárgyalom az 5. fejezetben. Mivel ez egy nagyon fiatal és sokféle gyökérrel rendelkező területe a pragmatikának, ezért indokoltnak látok hosszabban bevezetni néhány – jelentős befolyással rendelkező – elméletet, hogy láthatóvá váljanak a 6. fejezetben javasolt új megközelítésnek, az irónia hozzáállás-modelljének az elméleti gyökerei. A fejezet néhány alapfogalom – nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció, kogníció, intencionalitás – vizsgálata köré összpontosul, amelyek jelentős sarokkövei nem csak az általam javasolt irónia megközelítésnek (l. 6. fejezet), de a nyelvvel foglalkozó pragmatikai megközelítéseknek.

Az 5. fejezetben kiszélesítem a pragmatika hatókörét a korábbi fejezetekhez képest, és a pragmatikát a legtágabb értelemben, Morris (1938) felfogásában, használom. Morris korai pragmatikafelfogása értelmében a pragmatika jel (nem feltétlenül nyelvi jelet értünk alatta) és jelhasználó viszonyának vizsgálata. A fejlődéses pragmatikát pedig a jel és jelhasználó viszonyának fejlődéses aspektusait értem. A pragmatika tág értelmezését, amely nem szorítkozik csak a verbális jelekre, azért is látom indokoltnak, mert a verbális jel kialakulásának fontos állomása a nyelvet megelőző gesztuskommunikáció mind a gyermek esetében (l. Tomasello 2008), mind pedig a verbális nyelvet használó ember kialakulásának tekintetében (Tomasello 2008, Donald 1991/2001). A pragmatika morris-i értelmezésének előnyeiről és szükségességéről bővebben ad számot Ivaskó (2013) a pragmatikai képességek neurológiai alapjai, azok fejlődéses és patológiás vonatkozásainak kapcsán. Ezeknek az alapoknak a bemutatását indokoltak látom megtenni ahhoz, hogy az ironikus megnyilatkozás használatának magyarázatát fejlődéses evolúciós keretbe helyezhessem, amelynek szükségességét az előző fejezet végén indokoltam.

A fejlődéses pragmatikai vizsgálódások háttéréül szolgáló nyelvfilozófiai, fejlődéses pszichológiai, evolúciós antropológiai, kognitív tudományi, és nyelvészeti megközelítések bemutatásával tisztázom az alapfogalmakat (Komlósi megjelenés alatt). Mivel a dolgozatom célkitűzése a verbális irónia használatának a neo-grice-i és poszt-grice-i alapú megközelítéseknél adekvátabb modellezése, így ezért ebben a fejezetben csak néhány a gondolatmenetem szempontjából releváns, és alapot szolgáltató elméletre szorítkozom a teljesség igénye nélkül. A nyelvvel mint a „közös figyelem” speciális képességével foglalkozom Tomasello (1999/2002, 2003, 2008) munkái alapján az 5.2. fejezetben, majd a

kommunikációt mint a megismerés egy módját tárgyalom a kölcsönösen felismerhető intenciókra tekintettel Sperber és Wilson (1986/1995; 2012), Sperber (2000), (Sperber at al. 2010) alapján az 5.3. fejezetben. Továbbá Csibra és Gergely (2003, 2005, 2009) Csibra (2010) munkáira támaszkodva bemutatom az osztentzív stimulus-érzékenységtől az ún. természetes pedagógiáig vezető utat az 5.4. fejezetben. Az elméletek tükrében a fejlődéses pragmatika alapfogalmaival kapcsolatban a következő kérdésekre keresem a választ. A kérdések tisztázása azért is kulcsfontosságú, mert ezek jelölik ki az általam felvázolt *ironikus hozzáállás-modell* (1. 6. fejezet) elméleti kerét, sarokköveit.

Milyen párhuzamok vannak az evolúciós és egyedfejlődésben a nyelvhasználatra vonatkozóan (5.5.1)? Az egyes nézőpontok mit gondolnak a nyelv kommunikatív és kognitív funkciójáról (5.5.2), a nyelv és nyelvhasználat megkülönböztetéséről (5.5.3), az intencionalitás fogalmáról (5.5.4), illetve arról, hogy az egyén esetében mit jelent a szocializáció a jelhasználatban (5.5.5).

A fejezet végén összegzem az elméleti összevetés eredményét a fejlődéses pragmatika fogalmi eszköztárára vonatkozóan. Emellett összegzem, hogy mit adhat a fejlődéses és evolúciós fordulat a pragmatikaelméleteknek és az iróniakutatásoknak (5.5.6).

5.2 A nyelv mint a „közös figyelem” speciális képessége

„...language is nothing more than another type – albeit a very special type – of joint attentional skill: people use language to influence and manipulate one another’s attention.” Tomasello (2003: 21)

Michael Tomasellot alapvetően az érdekli, hogy az emberré válás folyamatában melyek azok a kitüntetett pontok, illetve képességek, amelyeken keresztül megragadható a főemlősök kultúrája és az emberi kultúra közötti különbség. Több aspektusból is vizsgálja ezt a fejlődéstörténetet, amely a saját és mások főemlős, illetve humán kísérleteiből, elméleti megfontolásokból bontakozik ki. Elsőként a **kogníció** eredetére kínál magyarázatot a *Cultural origins of human cognition* című könyvében (1999⁴⁹), majd ezt a fejlődéstörténetet a **nyelv** létrehozásán keresztül írja meg a *Constructing a Language*-ben (2003⁵⁰). A **kommunikáció** eredetét az *Cultural origins of human communication*-ben fogalmazza meg (2008⁵¹), s végül a

⁴⁹ A magyar fordítás Gondolkodás és kultúra (2002) címmel jelent meg, amely cím azonban nem tükrözi híven, hogy a könyv a humán kogníció eredetét akarja felgöngyölíteni.

⁵⁰ *Nyelvet létrehozni/ építeni.* Nem jelent meg magyarul.

⁵¹ *A humán kommunikáció kulturális gyökerei.* Nem jelent meg magyarul.

humán **kooperativitás** speciális vonásait veszi górcső alá a *Why we cooperate*⁵² c. munkájában (2009).

Tomasello (2002: 103) szerint a természetes nyelv egy szimbolikus társadalmi intézmény, amely a történelem során az őt megelőző társas-kommunikatív tevékenységekből fejlődött ki. A nyelv lényege annak szimbolikus dimenziójában rejlik, a nyelvtan pedig származékos. Tomasello (2003: 5) szerint a nyelvre jellemző fajspecifikus adaptáció az a kognitív képességünk, hogy a fajtársainkkal szimbolikusan kommunikáljunk. A grammatikalizáció és a szintaktikalizáció nem egy biológiai adaptáció terméke, hanem kulturális-történeti folyamat eredménye. Ahhoz, hogy a nyelvelsajátítást magyarázzuk, nem kell egy absztrakt univerzális grammatikát feltételeznünk, ahogy azt Chomsky (1977) és követői teszik. Egy közvetlenül nem megtapasztható, innát univerzális nyelvtan feltételezése sok problémát vet fel. Tomasello feltételezi, hogy (1) rendelkezésre áll egy hatékonyabb tanulási forma a Skinner (1957) által javasolt asszociációnál és indukciónál, (vagyis a stimulus szegénységére vonatkozó argumentum érvénytelen), valamint (2) léteznek plauzibilis és szigorú nyelvelméletek, amelyek a felnőtt nyelvi kompetenciát olyan módon képesek megragadni, hogy azzal a gyermeki nyelvelsajátítás állomásai is magyarázhatóak. A fent említett (1) hatékonyabb tanulási mód, a fejlődépszichológusok és kognitív tudósok szerint bizonyos szociokognitív képességeknek köszönhető, amelyek integrációja teszi képessé a gyermeket a nyelv elsajátítására. A második feltételezés (2) pedig használatalapú elméletet jelent, amilyen a kognitív-funkcionális nyelvészet, amely azt feltételezi, hogy a nyelvi struktúra a nyelvhasználatból bukkan elő (Tomasello 2003: 1–7). Ugyanakkor Tomasello is feltételez bizonyos innát kognitív képességeket, amelyek nem a gyermek fejlődése során alakulnak ki, hanem ezeknek a meglévő kognitív képességeknek az összehangolódása történik meg az egyedfejlődés során.

„Újra megismétlem: az egyedfejlődés társas és kulturális folyamatai nem hoznak létre elemi kognitív képességeket. Ehelyett azt teszik, hogy az elemi képességeket roppant bonyolult és összetett képességekké alakítják át.” (Tomasello 2002: 200)⁵³

Az emberi kultúrában megfigyelhető kognitív készségek és alkotások sokasága egyfajta, csak az emberi fajra jellemző kulturális átadási mód vagy módok eredménye. Más főemlősök is fejlesztenek ki magasan intelligens viselkedési formákat, azonban nem vesznek részt olyan társas tanulási/tanítási folyamatokban, amelyeknek a segítségével elterjeszthetnék azokat a

⁵² Magyarul *Mi haszna az együttműködésnek?* címmel jelent meg.

⁵³ Az idézett szöveg (Tomasello 1999) magyar kiadásából származik (l. Tomasello (2002: 200)).

saját kultúrájukban, így nem indul be az a folyamat, amely aztán lendületbe hozná a kognitív változások, fejlődések sorozatát. Ez a társas gondolkodás egy olyan új formája, amely aztán a szociogenezis és a kumulatív kulturális evolúció új útjait nyitotta meg. Tomasello csak egy adaptációt feltételez az evolúció során, amely lehetővé tette a szimbolikus nyelv kialakulását. Ez az adaptáció egy új típusú tanulás, amely együttes, közös tanulást tesz lehetővé. Egy új, kulturális alapú szociokognitív képességgé alakult át a legtöbb főemlősnél is megfigyelhető térbeli, tárgyi, eszközhasználati, mennyiségi, kategoriális, társas, kommunikatív és szociális tanulási képesség (Tomasello 2002: 12–15). Tomasello, Kruger és Ratner (1993) megkülönböztetik az emberi kulturális tanulást a kulturális tanulás más formáitól. A szociális tanulás hatékony formái: (a) a kulturális átadás pontos, hűséges módja, és (b) a társas-együttműködéses találékonyság és kreativitás, azaz a szociogenezis sikeres módja. A szociális tanulás során a csoport tagjai olyasmit hoznak létre, amire egyedül egyikőjük sem lett volna képes. A szimbolikus jelhasználathoz szükséges humánspecifikus képességek a fajtársakkal való magas szintű azonosulás, az intencionális ágencia feltételezése, a megosztott intencionalitás (shared intentionality), kooperatív motivációk (cooperative motives) és az új típusú tanulás (Tomasello 2002: 2008). Ezek a szociokognitív képességek és motivációk már a nyelvet megelőző gesztuskommunikációban (prelinguistic gestural communication) megvannak, a donaldi elképzeléshez hasonlóan (l. Donald 2001: 199–203). Tomasello a szimbolikus jelhasználaton elsősorban a kommunikatív használatot érti, amely lehetővé teszi a közös cselekvésszervezést, problémamegoldást. A nyelv kommunikatív használata kommunikatív szándék feltételezésén alapul, amely speciálisabb mint általában a cselekvésre irányuló intencionalitás. Ez a speciális intencionalitástulajdonítás (i.e. kommunikatív szándék) az ún. „9. hónapos forradalom” idején lép be a rámutatás gesztusával.

Tomasello (2008) szerint a humán kommunikáció specifikusságát a közös problémamegoldás és cselekvésszervezés motiválja. Ennek kognitív alapja az a képesség, hogy intenciókat és mentális állapotokat tulajdonítunk a fajtársaknak, azaz célokkal rendelkező intencionális ágensként tekintünk rájuk. Az intencionális cselekvés tág értelmezésben a célok követését jelenti, amely már a 8. hónapos kort megelőzően is jelen van az embergyerekeknél (Tomasello 2002: 89). Ahhoz, hogy a csecsemő intencionális ágensként tekintsen másokra 9 hónapos korában, előzően már rendelkeznie kell valamiféle azonosulási képességgel. Az egy hónapos csecsemő már megérti, hogy viselkedése hatása van a külvilágra, noha nem érti még az okait. Az intencionalitás kialakulásának segítője az én (a self) és a másik közötti hasonlóság („ő olyan mint én”) feltételezése, amely alapján a mások viselkedésének, illetve a saját viselkedés által kiváltott hatás megfigyelése alapján fejlődik ki

a self intencionalitása (Tomasello 2002: 79-84). Ez az azonosulási képesség teszi lehetővé a másik elméjébe való belehelyezkedést, amely nagymértékben segíti a közös problémamegoldást. A humán jelhasználat kifejlődésének sarkalatos pontja a megosztott intencionalitás (shared intentionality), szemben az egyéni intencionalitással (individual intentionality). Ez a megosztott intencionalitás még nem található meg az emberszabásúaknál (great apes), míg a kooperatív motivációk bizonyos fokon már megtalálhatóak náluk.

Az embergyerek ebbe a kognitív kollektivitásba kb. 9 hónapos kortól kapcsolódik be teljes mértékben, amikor képessé válik a közös figyelmi helyzetekben való részvételre (Tomasello 2002, 15). A gyermek akkor válik képessé közös figyelmi helyzetekben való részvételre, amikor képessé válik másokat önmagához hasonló intencionális ágensként értelmezni. Tomasello a figyelmet intencionális percepcióként fogja fel. Az intencionális ágens valamiféle céllal rendelkezik, és célja elérése érdekében aktívan választ a célja elérését segíthető, rendelkezésére álló eszközök közül, valamint arról is aktív döntést hoz, hogy célja elérése érdekében mire irányítsa a figyelmét. Amikor a csecsemő megtapasztalja az önágenciát, akkor ebből a tapasztalatából és magas szintű azonosulási képességéből következik, hogy másokat is intencionális ágensként fog értelmezni (Tomasello 2002: 77-81). Előbb a diadikus ritualizációk, majd 11-12 hónapos korban a triadikus gesztusok (rámutatás) is megjelennek (Tomasello 2002: 97).

A 9-12 hónapos forradalom három tartópillére a tekintetkövetés, a szociális referencia és az utánzások tanulás. Ez már nem a felnőtt és a gyerek közötti diadikus kapcsolat, hanem triadikus viselkedés, amely egy közösen figyelt tárgyat vagy eseményt is bekapcsol a felnőtt-gyerek interakcióba. A szociális megértés eme új szintjének három fontos megnyilvánulása, amely alapot biztosít a nyelvelsajátításhoz (1) a közös figyelmi jelenet (joint attentional frame), (2) mások kommunikatív szándékának⁵⁴ megértése és (3) a kulturális tanulás (Tomasello 2003: 21). Ezeknek az ún. szándékolvasó képességeknek a részletesebb felbontását mutatja az alábbi táblázat bal oszlopa, míg a jobb oszlop mutatja a mintázattalálói képességeket, amelyek segítségével a kommunikációban részt vevő felek megtalálják a releváns stimulusokat (Tomasello 2003: 3-4).

⁵⁴ Tomasello (2009: 94) szerint a rámutató gesztussal létrejön a grice-i kommunikációs szándék.

3. táblázat Szándékolvasó és mintataláló képességek⁵⁵

szándékolvasó képességek (intention-reading skills)	mintataláló képességek (pattern-finding skills)
--	--

Az arra való képesség, hogy:

másokkal megossza a figyelmét egy tárggyal vagy eseménnyel kapcsolatban (Bakeman and Adamson: 1984)	a hasonló dolgok és események között perceptuális és konceptuális kategóriákat formáljon (e.g. Rakison and Oakes 2003)
követni tudja, mire irányul mások figyelme és gesztusai (Corkum and Moore: 1995)	szenzomotoros sémák létrehozása a cselekvés és a percepció visszatérő mintázataiból (e.g., Piaget 1952; Schneider 1999; Conway and Christiansen 2001)
a saját és a másik figyelmét ráirányítása valamire a rámutatás, mutató és egyéb nem nyelvi gesztusok alkalmazásával (Bates 1979)	a különböző fajta perceptuális és viselkedésbeli szekvenciáknak a statisztikán alapuló disztribúciós analízisét elvégezze (e.g., Saffran, Aslin, and Newport, 1996; Marcus et al., 1999; Gomez and Gerken, 1999; Ramus et al., 2000)
kulturálisan (imitatívan) tanulja mások szándékos cselekedeteit, beleértve a kommunikatív cselekvést és a kommunikatív szándékot is (Tomasello, Kruger, and Ratner: 1993; Tomasello: 1998b)	analógiák létrehozása dolgok vagy komplexebb egészek között, a különböző egészekben lévő elemek funkcionális szerepének hasonlósága alapján (Gentner and Markman, 1997)

A közös figyelmi jelenet lényegéhez tartozik, hogy a résztvevő mind a másik, mind pedig a saját szerepét megérti az interakcióban ugyanabból a külső perspektívából („outside” perspective). Ezek mind egy közös reprezentációs szinten vannak (Tomasello 2002). Ez (a közös figyelem, vagyis „az, amit csinálunk”) képessé teszi a gyereket arra, hogy közös alapot (common ground) teremtsen, amelyen belül megértheti a felnőtt kommunikatív szándékát, amikor a felnőtt a nyelvnek egy új elemét használja – részben azért, hogy létrehozza a „jelenleg releváns” tartományát (Tomasello 2003, 22) A humán kommunikáció evolúciójának szempontjából a közös szándék (shared intentionality) fajspecifikus képességét hangsúlyozza, illetve a humán kommunikáció evolúciós gyökereit nem a vokalizációban látja, hanem a gesztusokban, amely a gyermek nyelvhasználatot megelőző gesztuskommunikációjában is tetten érhető (l. Donald 2001, Tomasello 2008). A megosztott intencionalitás meglétével a gesztusok kooperatív kommunikatív használatával alakul ki a konvencionális kommunikáció,

⁵⁵ A táblázatban található hivatkozásokat Tomasello (2003: 3–4) nyomán közlöm.

amely a kulturális átadás új formájának köszönhető. Így nem a kreativitás az, ami újszerű az emberi jelhasználatban, hanem a stabilizálódás, amely a feltalált és közösen használt új jelek konvencionálizálódásához vezet.

5.3 A kommunikáció a megismerés egy módja, kölcsönösen felismerhető intenciók

Ahogy láthattuk, Tomasello (2003) a kommunikáció szimbolikus aspektusát tekinti az emberre jellemzőnek, Sperber és Origgi (2012) ellenben a kommunikáció következtetési oldalát tartja humánspecifikusnak. Sperber és Wilson (1986/1995) a kommunikáció kódalapú és következtetési oldalát egyaránt tekintetbe veszi a relevanciaelméletben, evolúciós tekintetben pedig Sperber és Origgi (2012) hangsúlyozza a következtetési kommunikáció evolúciós előnyeit. Felfogásukban a következtetés előnyösebb, mint a kódalapú kommunikáció. A kódolás és dekódolás egyértelműbb ugyan a következtetési folyamatoknál, mégis pont ebben rejlenek a korlátai. A kódalapú kommunikáció⁵⁶ a kommunikátortól és a hallgatótól ugyanazokat a szemantikai reprezentációkat kívánja meg, míg ez nincsen meg a következtetési kommunikáció esetében. A következtetési kommunikáció során a kommunikátor arra törekszik, hogy nyilvánvalóvá tegye kétféle szándékát. Ez az eljárás, noha kockázatos, mégis evolúciós előnyökkel jár. Egyrészt míg a bizalmatlan hallgató kibújhat a kommunikátor által kiváltani szándékozott hatás alól, addig a jóhiszemű hallgató, aki bízik a kommunikátor kompetenciájában és megbízhatóságában, erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy megértse a releváns üzenetet. A következtetési kommunikáció előnye mellett, hátránya is a következtetés bizonytalansága, ezért kód és következtetés együttese a jövedelmező kommunikációs forma (Sperber és Origgi 2012). A kód nyújtja a kommunikáció stabilitását, a következtetés pedig a változékonyságát/képlékenységet⁵⁷, ami elengedhetlen része az új tudás elsajátítására alkalmas kommunikációs formának. Ez összhangban van Tomasello (1999/2002) elgondolásával, aki szerint nem önmagában a jelhasználati kreativitás az, ami újszerű az emberi jelhasználatban, hanem a stabilizálódás, amely a feltalált és közösen használt új jelek konvencionálizálódásához vezethet. A megoldás tehát a kód és következtetés együttese a kommunikációban. Sperber és Wilson (1986/1995) a humán kommunikációra mint a megismerés egyik lehetséges módjára tekintenek. A kommunikáció hangsúlyozottan

⁵⁶ A kódalapú kommunikáció viszont automatikus lehet (vö. Németh T. 2005).

⁵⁷ A *képlékenység*, az agyi plaszticitás fogalmával asszociálódhat, míg a változékonyság semlegesebb.

deskriptív definíciójában, számot adnak a jelhasználat kommunikatív és informatív aspektusairól is.

Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója: A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a maga, mind a kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevэшalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995, 63).

A fenti definíció két szándékot rejt magában, a kommunikátor informatív és kommunikatív szándékát. Ezeket a következőképpen fogalmazzák meg a szerzők.

Informatív szándék: A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} feltevэшalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995, 58).

Kommunikatív szándék: Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak informatív szándéka van (Sperber–Wilson 1986/1995, 61).⁵⁸

A kommunikáció kódolt és következtetett tulajdonsága mellett lényeges pontja az elméletnek, amelyről a nevét is kapta, a relevancia elve. A *Relevance (Relevancia)* 1995-ös újra kiadásához írt *Postface-ben (Utószóban)* Sperber és Wilson az 1986-os kiadás néhány félreérthető aspektusát igyekezik tisztázni. Ilyen tisztázandó pont a *relevancia elv* kifejezés használata. Ez több szempontból is fontos számunkra, mert egyrészt segít eligazodni abban a tekintetben, hogy mit is gondolnak a szerzők a kognitív és kommunikatív funkciók elsődlegességéről, másrészt tárgyalják a kognitív relevancia biológiai és kognitív motiváltságát. A *Postface-ben* a relevancia két alapvető előfordulását/színterét/megnyilvánulását fogalmazzák meg, az egyiket a kogníció (KogRE), a másikat a kommunikáció (KomRE) kapcsán.

A relevancia első elve a kognitív relevancia elve, ami azt mondja ki, hogy az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik.

⁵⁸ A fenti definíciókat Németh T. Enikő fordításában adom meg magyarul (Németh T. 2006a)

A relevancia második elve a kommunikatív relevancia elve, mely szerint az osztenzív-következtetési kommunikáció minden egyes aktusa saját optimális relevanciájának prezumcióját garantálja.

Az első állítás a kognícióról (KogRE) alapvetőbb és általánosabb, mint a második állítás a kommunikációról (KomRE) (Sperber – Wilson 1986/1995: 262). A kommunikatív relevancia elve a kognitív relevancia elvén alapul. Sperber és Wilson feltételezi, hogy az első elv eléggé megjósolhatóvá teszi egy másik ember kognitív okokra visszavezethető viselkedését ahhoz, hogy az a kommunikációt kormányozza (Sperber – Wilson 1986/1995: 263). Az első elv esetében a relevancia a kognitív folyamat inputjának tulajdonságát jelenti. Amikor a szerzők azt állítják, hogy a humán kogníció a relevancia maximalizására törekszik, akkor arra gondolnak, hogy ezek a kognitív források hajlamosak lefoglalni ("that cognitive resources tend to be allocated to the processing of the most relevant inputs available") az elérhető legrelevánsabb (külső és belső) input folyamatokat (Sperber – Wilson 1986/1995: 261). Másként, az inputok kumulatív relevanciájának maximalizálására való törekvést foglalja magában az első elv. Hogy miért feltételezik a relevancia maximalizálást, azt Sperber és Wilson két dologgal indokolja. Egyrészt általában a biológiai mechanizmusok mintájával, másrészt a kognitív mechanizmus hatékonyságával. A kognícióra mint biológiai funkciókra, a kognitív mechanizmusokra pedig mint biológiai adaptációkra tekintenek, amelyek apró lépésenként alakultak ki. Feltételezik, hogy a kogníció sok specializált mechanizmus együttes terméke (Sperber – Wilson 1986/1995, 261). Nézzük a kommunikációra vonatkozó állításokat! A relevancia második elvének magyarázata szerint:

- (a) Az osztenzív stimulus elég releváns ahhoz, hogy a címzettnek megérje erőt kifejteni a feldolgozáshoz.
- (b) Az osztenzív stimulus a legrelevánsabb stimulus a kommunikátor képességeihez (abilities) és preferenciához illeszkedve (Sperber – Wilson 1995: 270).

Modelljük egyik határozott előnye, hogy a hallgató és a beszélő szempontját egyaránt tekintetbe veszik. Szimmetrikusnak tartják a kommunikációt a megtett erőfeszítés és a kiváltott hatás tekintetében. Az, hogy a kommunikatív relevancia elve (KomRE) a kognitív relevancia elvén (KogRE) alapul, egybeesik Sperber (2000) azon feltételezésével, mely szerint a metareprezentációs képesség hamarabb alakult ki, mint a kommunikációt lehetővé tevő nyelv. Bódog (2008) felhívja a figyelmet rá, hogy Sperber (2000) hallgatólagosan első

lépésként a mentális reprezentációk kialakulásának képességét feltételezi, amikor a szociális életformában látja a metareprezentációs képesség evolúciós alapját.

A kommunikáció útján szerezhető információból kialakított mentális reprezentációk és metareprezentációk hitelesítésére és elvetésére az ún. episztemikus éberség (epistemic vigilance) szolgál. Az episztemikus éberség evolúciós szempontból is jelentős, hiszen az információ jelentős részét kommunikáció útján szerezzük, ami magában rejti a szándékos vagy véletlen félreinformálás kockázatát egyaránt. Az episztemikus éberség alapjául szolgáló kognitív mechanizmusok biztosítják, hogy ez az információszerzési mód evolúciósan mégis előnyösnek bizonyulhat (Sperber et al. 2010). Az intencionalitástulajdonítással és más elmeolvasási képességek fejlődésével szoros kapcsolatban álló *episztemikus éberséget* állítják vizsgálódásuk fókuszába Mascaró és Sperber (2009), valamint Sperber et al. (2010). Sperber et al. (2010) felhívja a figyelmet az episztemikus éberség fejlődése és a hamisvélekedés teszteken való teljesítés közötti párhuzamra. A gyerekek négy éves koruk körül kezdenek növekvő figyelmet mutatni a másik ember vélekedésének és üzenetének episztemikus értéke iránt. A megtévesztés episztemikus és intencionális aspektusának megértése három funkcionálisan és fejlődésesen elkülönülő összetevőn alapul. Az első az episztemikus, a második a morális, a harmadik pedig az elmeolvasó komponens (l. bővebben Mascaró és Sperber 2009). Észrevehetjük, hogy ez a képesség szorosan összefügg azzal, amit az osztenzív-következtetési kommunikáció a szándékok nyilvánvalóvá tételéről és kölcsönös felismertetéséről állít. A beszélő kommunikatív és informatív szándékának megkülönböztetésével értelmezhető lesz a manipulatív nyelvhasználat, amely esetében a kommunikátor arra apellál, hogy a hallgató episztemikus ébersége nem terjed ki arra, hogy a kommunikátornak nem volt kommunikációs szándéka, csupán informatív szándéka.⁵⁹

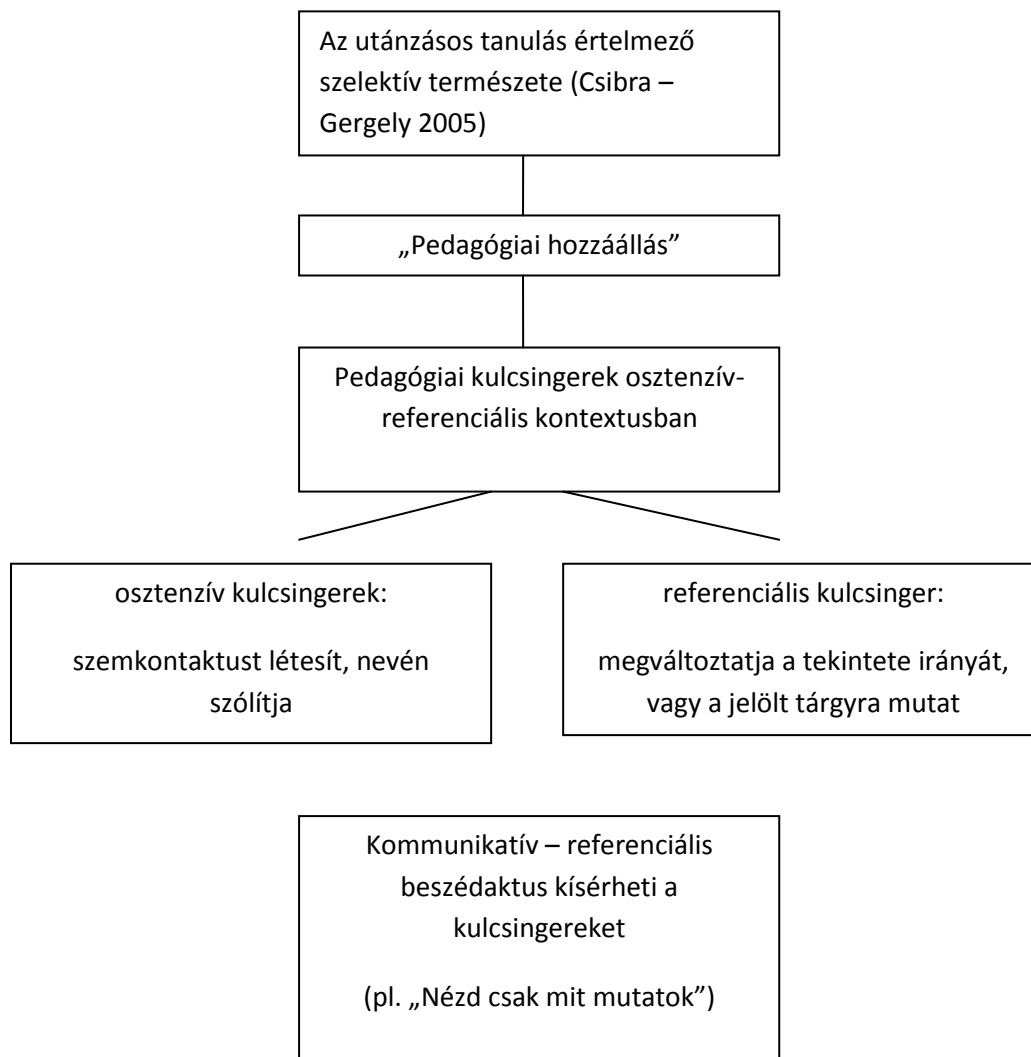
5.4 Az osztenzívstimulus-érzékenységtől a természetes pedagógiáig

Gergely és Csibra (2005) humánspecifikus képességnek tartja a kulturális átadásra specializálódott utánpótlás szelektív és interpretatív természetét, és annak pedagógiai kontextusba helyezését. Ennek értelmében a kulturálisan releváns tudás átadása egy pedagógiai helyzetben történik, amelynek felismerésére a csecsemőnek már születésekor speciális kognitív erőforrások állnak rendelkezésére. Ennek összetevőit szemlélteti a 3. ábra.

⁵⁹ A manipulatív nyelvhasználat relevanciaelméleti keretben történő elkülöníthetőségére hívja föl a figyelmet (Németh T. 2008), valamint Árvay Anett (2006) írja a manipulatív nyelvhasználat jellemzőiről magyar reklámszövegeken keresztül.

A csecsemő „pedagógiai hozzáállása” (vö. intentional stance) az, ami biztosítja, hogy tanuljon a neki szánt kulturális átadásból. A pedagógiai helyzetben a pedagógiai kulcsingerek, vagyis osztenzív és referenciális stimulusok hívják fel a csecsemő figyelmét arra, hogy most éppen tanítják. A szerzők mellett érvelnek, hogy a korai utánzásos tanulás kommunikatív helyzetbe állítása gyorsított tanulást eredményez. A pedagógiai kommunikációt a következőképpen fogalmazzák meg: „A tudás pedagógiai átadásakor annak (kulturális) relevanciáját az a tény biztosítja, hogy egy nagy tudású fajtárs (egy ’tanító’) osztenzíven kommunikálja kulturális tudását demonstrálva azt a kezdő (a ’tanuló’) számára” (Gergely és Csibra 2005, 373). Csibra és Gergely (2009) továbbá azt is feltételezi, hogy a csecsemők pedagógiai hozzáállása nem korlátozódik az adott konkrét szituációban tanulható konkrét eseményre, hanem kifejezett elvárásuk a tanultak általánosíthatósága. Ez a pont Csibra és Gergely modelljének újdonsága más javaslatokkal szemben, amelyek mind evolúciós, mind egyedfejlődés tekintetében a közös cél elérését szolgáló kooperációs motivációban találják meg a humán kommunikáció eredetét (Tomasello 2008). Az ún. természetes pedagógiát alapvető kognitív adaptációnak tartják, amely megmutatkozik az újszülöttek kommunikatív szándékot jelző osztenzív stimulusokra való érzékenységében. Annak ellenére, hogy Csibra és Gergely (2009) versengő modellnek tekintik Tomasello (2008) közös cél elérését szolgáló kooperációs modelljét, önmagában nincs ellentmondás a két elmélet között. Tekinthejtük a humán kommunikáció kifejlődésének evolúciós okait a közös cél elérését szolgáló kooperációs motivációban, amelynek a már adaptálódott kognitív eszköztárát látjuk a csecsemő innát kulcsinger érzékenységében, amely a pedagógiai hozzáállással együtt lehetővé teszi a természetes pedagógiát.

10. ábra. Természetes pedagógiát lehetővé tevő tényezők

A pedagógiai kulcsingerként szolgáló osztenzív stimulusok egy részének a felismerése innát képesség, amely nem a kimenetele, hanem a forrása a lehetséges kognitív fejlődésnek. Azért, hogy beindulhasson ez a fejlődés, néhány osztenzíven kódolt jelzés (signal) veleszületetten meghatározott.⁶⁰ Érdeemes odafigyelnünk a pontos megfogalmazásra, mert ez ismét azt a pontját mutatja egy elméletnek, ahol nem lehet megkerülni a veleszületettség kategóriáit. Számos kísérlet bizonyítja – ehhez összefoglalót ad Csibra (2010) –, hogy az újszülöttek az alábbi három kritériumnak megfelelő osztenzív ingerre reagálnak érzékenyen. Szükséges,

⁶⁰ „In order to launch this development, some of the signals that code for ostension should be innately specified.”(Csibra 2010: 144).

hogy az osztenzív inger (1) egyértelműen specifikálja, hogy a gyermek a címzettje a kommunikatív aktusnak, (2) hogy ez a stimulus az újszülött által megkülönböztethető legyen, és (3) kitüntetett figyelemmel forduljon a stimulus forrása felé.⁶¹ Az újszülöttek legalább három osztenzív ingerre érzékenyen reagálnak. Érzékenységet mutatnak (1) a feléjük irányuló tekintetre, amely szemkontaktushoz vezet, (2) a speciális intonációs mintát mutató dajkanyelvre, illetve (3) a viselkedésükre adott kontingens válaszokra. Csibra (2010) a saját és mások kísérleti eredményei alapján amellett érvel, hogy noha a kommunikatív szándék másodrendű szándék, a csecsemők azelőtt felismerik, mielőtt pontosan tudnák, mi is az informatív szándék. Így a kommunikatív intenció felismerése (recognizing) gyakorlatilag az osztenzív ingerek jelenlétének észrevételét (noticing) jelenti, az ingerek által kódolt tartalomhoz való hozzáférés nélkül.⁶² Ezek az innát, kommunikatív szándékot jelző osztenzív kulcsingerek kódoltak (a következtetéssel szembeállítva), másképpen előre huzalozottak, noha arról nincs szó, hogy minden kommunikatív szándék kódolt formában manifesztálódna.

Észrevehetjük, hogy a kód kifejezés használata konvencionális jelhasználatot sugall a nyelvhasználatot foglalkozó kutatók számára. Az innát osztenzív stimulusok konvencionalizáltsága definíció szerint nem lehetséges. Ha elfogadjuk az osztenzív stimulusokra való érzékenység innát természetét, akkor ez azt jelenti, hogy a kódolás nem konvencionális. Fontos figyelemmel lenni arra, hogy a Csibra által használt kódfogalom nem azonos a Sperber és Wilson által használt kódfogalommal. Csibra a kódolt kifejezéssel a pszichológiai hagyományba kapcsolódik, ahol nem önkényesen, szimbolikusan jelölt a kód, hanem motiváltan jelöltségről van szó, mint a csecsemők esetében.

5.5 Az elméletek összevetése

5.5.1 Az evolúcióra vonatkozó nézetek

Tomasello (1999/2002) egyetlen adaptációt feltételez, amely az ún. kooperatív, kulturális tanulást teszi lehetővé. A nyelvhasználatot kulturális adaptációnak tartja, amely ezen az új típusú tanuláson alapul. A nyelvhasználatot újfajta tanulással sajátítják el a gyerekek. Tomasello a szimbolizációt és annak stabilizációját tartja humánsepcifikusnak, nem pedig az újszerű formákat, kreatív jelhasználatot. A nyelvhasználat kialakulásának előszobájaként a

⁶¹ „These signals (1) must unambiguously specify that the infant is the addressee of a communicative act, (2) must be discriminable by newborns, and (3) must induce preferential orientation towards their source.”

⁶² Németh T. Enikő hoz példákat a felnőtt nyelvhasználatból, arra, hogy a kétféle szándék egymástól függetlenül is megérthető. A kommunikatív szándék megérthető az informatív szándék megértése nélkül, és fordítva (l. bővebben Németh T. 1989). Felnőtt nyelvhasználatból hozott példáiban már megértésről van szó, nem csak a szándékok észrevételéről.

gesztuskommunikációra tekint evolúciós szempontból, és ezt egyedfejlődéses adatokkal is igyekszik igazolni. Tomasello az absztrakciós képességnek a kialakulására alapozza magyarázatát Chomskytól (1977: 2; 2000) eltérően, akinek gondolatmenetéből következik, hogy nem az absztrakcióra való képességet tartja innátnak, hanem az absztrakt fogalmakat (l. bővebben Komlósi megjelenés alatt).

Sperber és Wilson osztenzív-következtetési kommunikáció modelljük kialakításakor reflektálnak annak evolúciós motiváltságára is. A nyelvhasználat alapjául szolgáló kognitív mechanizmusokra lassan, lépésről-lépésre kialakuló biológiai adaptációként tekintenek. Szerintük a kódalapú és következtetés alapú kommunikáció együttes használata eredményez evolúciós előnyt. A kódolás stabilitása és a következtetés nyitottsága biztosítja a kommunikáció sikerességét és az új ismeret szerzésének lehetőségét. Észrevehetjük, hogy Chomsky (1977), Tomasello (1999/2002) és Donald (2001) is elsősorban a szimbolikusságban és absztrakcióban találták meg a jel/nyelvhasználat humánspecifikusságát, míg Sperber és Wilson (1986/1995) a stabilitást és kreativitást is összeegyezteti elméletében. Fontos megemlíteni, hogy noha a kreativitás Chomskynál (1977) is döntő szerepet játszik, ő nem a (beszélői) jelentés létrehozásában, vagy megértésében rejlő kreativitásról beszél, hanem az absztrakt nyelvtani szabályok alkalmazásából adódó kreativitásról.

Csibra és Gergely (2009, 2011) érintőlegesen foglalkoznak evolúciós kérdésekkel, de a munkájuk során alkalmazott relevanciaelméleti keret, illetve Tomasello munkáira való hivatkozások alapján részben osztoznak a sperber és wilson-i és a tomaselloi nézetekben. Ők az egyedfejlődéses kísérletekkel járulnak hozzá a nyelvhasználat-elsajátítás modelljének finomításához. Tovább mennek Tomasello (1999/2002) kooperatív tanulás-elméletéhez képest, és egy specializáltabb, ún. interpretatív tanulási képesség meglétét feltételezik a kísérleti adatok alapján. Mindez egy speciális pedagógiai helyzetben történik, amikor a pedagógiailag releváns kulcsingerek felhívják a gyermek figyelmét a tanulási helyzetre. Veleszületettnek feltételezik a csecsemő pedagógiai hozzáállását és a három, kommunikatív szándékokat jelölő osztenzív kód jelenlétének észrevételét (szemkontaktus felvétele, dajkanyelv speciális mintázata, kontingens reaktivitás).

Láthatjuk, hogy mindegyik elmélet eljut arra a pontra, amikor valamilyen képesség meglétét veleszületett képességnek tekinti.

5.5.2 Kognitív vs. kommunikatív funkció elsődlegessége

Mielőtt megkísérlem e funkciók helyét megvizsgálni a tárgyalt elméletekben, tisztázni szeretném az elsődlegesség fogalmát. Az „elsődleges”-t lehet időben elsődlegesen

jelenlevőnek, elsőként kialakulónak tekinteni evolúciósan és/vagy egyedfejlődés szempontból. Ugyanakkor az időbeliség meghatározása nélkül 'domináns' jelentésben is használható, amely alapvetőbb, mint az arra ráépülő képesség. Ez valamiféle hierarchiát feltételez a funkciók és képességek között, nem pedig mellérendeltségi viszonyt. Az evolúciós és egyedfejlődéses keretben való gondolkodás, úgy tűnik, egyenlőséget tesz az elsőként kialakuló és a domináns, alapvető között. Nézzük, mit gondolnak erről a viszonyról az 5.1., 5.2., 5.3., 5.4. és az 5.5. fejezetekben tárgyalt szerzők!

Tomasello (1999, 2003, 2008, 2009) munkáiban eltérés mutatkozik a két funkcióra tevődő hangsúlyokban, ahogyan ezt könyveinek címei is mutatják (l. 5.2. fejezetben). Elméletének értékelésekor nem lehet egyértelműen meghatározni az elsődlegességet. Munkái alapján azt mondhatjuk, hogy a kommunikatív és a kognitív funkció együttes fejlődését tartja valószínűnek, de a fejlődést kiváltó ok a kooperatív motivációban keresendő.

Sperber és Wilson (1986/1995), ahogyan korábban láthattuk (l. 5.3. fejezetben) explicit módon a kognitív relevanciát tartja elsődlegesnek a szó domináns értelemben. A kognitív relevancia elve – amely szerint az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik – alapvetőbb és általánosabb, mint a kommunikációról tett állításuk, a kommunikatív relevancia elve (Sperber és Wilson 1986/1995, 262). Valamint feltételezik azt is, hogy az első elv eléggé megjósolhatóvá teszi egy másik ember kognitív viselkedését, ahhoz hogy a kommunikációt kormányozza (Sperber és Wilson 1986/1995, 263). Fontos azonban észrevennünk, hogy Sperber et al. (2010) szerint a kommunikáció a megismerés egyik fajtája. Amikor azt állítják, hogy az embereknek vannak bizonyos kognitív mechanizmusai, amelyek segítik az episztemikus éberséget, amely a félreinformálhatóság rizikójának minimalizálását biztosítja, akkor egyben azt is állítják, hogy az információforrások egyik fajtája a fajtársunkkal való kommunikáció. Az eredeti kérdésünket ennek fényében kell átértékelnünk vagy megválaszolniunk.

Csibra és Gergely munkái alapján azt mondhatjuk, hogy egyedfejlődés tekintetében a kommunikatív funkció elsőséget élvez, megelőzi a kognitív funkciót. Nézőpontjuk szerint a kommunikatív szándékot jelző osztenzív stimulusok veleszületettsége az, amely biztosítja az újszülött számára, hogy beindíthassa a kognitív fejlődést. Az ún. pedagógiai kommunikáció az, amely a keretet biztosítja a releváns kulturális információ hatékony elsajátításához. Ha nem tekintenék elsődlegesnek, időbeli értelmében, a kommunikációs helyzetet, akkor nem indulhatna be a szociokognitív fejlődés sem.

Végezetül egy rövid kitekintés a kognitív funkciót elsődlegesnek tartó elméletekre. Chomsky (2004: 1356) és Donald (2001) egyértelműen a nyelvhasználat (nem pedig a nyelv)

kognitív funkcióját tekinti elsődlegesnek. Chomsky a nyelvi képességet vizsgálja, Donald pedig a kognitív reprezentációk evolúciós fejlődését helyezi figyelembe fókuszába. Ebből következően ők a kommunikációt járulékos elemnek tartják. Míg Chomsky a nyelvnek a tervező és a szimbolizáló oldalát emeli ki, a kommunikációt pedig perifériás aspektusnak tartja, addig Donaldnál a kommunikációnak, valamint a közös és egyéni cselekvés megtervezésének, kivitelezésének hangsúlyos szerepe van a nyelvhasználat alapjául szolgáló kognitív reprezentációk fejlődésében (l. bővebben Komlósi megjelenés alatt).

A két funkció időszakos előtérbe kerülése, illetve háttérbe húzódása valószínűsíthető az egyedfejlődés szempontjából. Így ha például megfigyeljük egy egy éves napját, akkor észrevehetjük, hogy hol kommunikációs szituációban használja a jeleket osztenzív stimulusokat, hol pedig például játék közben egymagában.

5.5.3 *Nyelv és nyelvhasználat*

Tomasello vizsgálódásának fókuszában a nyelvhasználat, és tágabban a jelhasználat áll.⁶³ Mivel a nyelvhasználat szerves előzményeként tekint a gesztushasználatra mind onto-, mind filogenetikus tekintetben, ezért elméletét tekinthetjük általánosan a jelhasználatra vonatkozóan. A nyelvhasználat fejlődésének használatalapú konstrukciós modellje nem tesz különbséget a nyelv és a nyelvhasználat között (l. Tomasello 2003). Tomasello elutasítja egy veleszületett nyelvi képesség meglétét, helyette a nyelvhasználatra speciálisan nem korlátozódó kognitív képességek meglétét feltételezi evolúciós adaptációnak, amely lehetővé teszi a nyelvhasználat elsajátítását kooperatív tanulás útján. Mivel vizsgálódása a használat felől közelít, ezért nem beszél egy absztrakt nyelv leírásáról.

Érdemes azon elgondolkodni, hogy a látszólag teljesen más elméleti keretek ellenére milyen összefüggés van Chomsky (2000, 2004) nyelvi képesség (grammatikai kompetencia, másképpen I-nyelv) fogalma,⁶⁴ illetve Tomasellonak a nyelvhasználat elsajátítását lehetővé tevő kognitív képességek (cognitive skills) fogalma között. Ez fontos tényezője lesz annak, hogy miért van szükség az ironikus megnyilatkozás használatának modellezéséhez szociokognitív tényezők megadására (6.3.1.). Mielőtt ezt a gondolatot kibontanám, szeretném felhívni a figyelmet a két elmélet egyik alapvető különbségére is. Ez pedig az individuális és a társas szemlélet közötti különbség. Chomsky az individuális, belső nyelv létét feltételezi, míg Tomasello a nyelvre, mint társadalmilag, közösen létrehozottra, de belső (szociokognitív)

⁶³ A jelhasználat a nyelvhasználaton túl magában foglalja a gesztuskommunikációt, nem nyelvi szimbólumok használatát.

⁶⁴ Chomsky *grammatikai kompetencia* fogalmának változásáról l. bővebben Németh T. (2006b) és Komlósi (megjelenés alatt).

entitásként tekint. Ennek ellenére a két fogalom – nyelvi képesség és nyelvhasználat elsajátítását lehetővé tevő kognitív képességek (cognitive skills) – funkciójukat tekintve egyezést mutatnak, noha tartalmilag más képességeket ölelnek fel. Ha felidézzük, hogy mit ír Chomsky a nyelvi képességről, könnyen felfedezhető lesz az összefüggés. A nyelvi képesség fejlődésének menetét több tényező határozza meg. Az első tényezőhöz tartoznak az univerzális grammatika (UG) tárgyát alkotó tényezők, illetve az a genetikai adottság, amely lehetővé teszi, hogy a környezet bizonyos részeit nyelvi tapasztalatként értelmezzük (vö. pattern-finding skills, Tomasello 1999/2002, 2003). A második tényező a tapasztalat, amely változatossághoz vezet, noha meglehetősen korlátozott mértékben. A harmadik csoportba a nyelvi képességekre nem korlátozódó elvek vizsgálatai tartoznak (Chomsky 2004, 1356). Míg Chomsky figyelmének középpontjában az első tényező áll, addig Tomasello mind a három felsorolt tényezőt figyelembe veszi, hiszen ő a nyelvhasználat kialakulását és fejlődését akarja magyarázni olyan kognitív mechanizmusokkal, amelyek nem pusztán a nyelvhasználatnak vannak fenntartva.

Sperber és Wilson a kommunikációt a megismerés egy fajtájának tartja, noha az egyik legfontosabb episztemikus forrásnak is tekintik (Sperber et al. 2010). Ennek hozadéaként a nyelvhasználatról foglalkoznak, elsősorban a kommunikatív nyelvhasználatról, noha kétféle – kommunikatív és informatív – szándékot szétválasztó modelljük számot tud adni a nem kommunikatív nyelvhasználatról is (bővebben Németh T. 1989, 2006, 2008). Ugyanakkor az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója nem szorítkozik csupán a nyelvhasználatra, hanem általánosabban a jelhasználatról szól, így figyelembe veszi az osztenzió nem nyelvi formáit is.⁶⁵

Csibra és Gergely alapvetően a Sperber és Wilson által létrehozott keretekben dolgozva, de Tomasello eredményeire is építve a nyelvhasználatot megelőző innát, nem nyelvi osztenzív stimulusok szerepét vizsgálják, mint a kulturális tanulást beindító, azt lehetővé tevő ingereket (l. 5.4. és 5.3. fejezetek). Feltevésük szerint bizonyos kódolt osztenzív stimulusok (szemkontaktus stb.) egy kommunikatív pedagógiai helyzetet jeleznek az újszülött számára, akiben elvárás alakul ki a releváns kulturális információ fogadására. Látható, hogy a nyelv és nyelvhasználat problémája nem olvasható ki a munkáikból, de nem is korlátozódik erre a vizsgálódásuk. Inkább jelhasználatról beszélhetünk esetükben.

⁶⁵ Az osztenzió nem egyenlő a jelhasználattal, a szándékok megmutatása történhet jelhasználat nélkül is jelzéssel. Osztenzió az, amikor előrehajolok azért, hogy láthatóvá tegyek valamit a mellettem ülő számára, noha ezt nem egy jel segítségével tettem. A jel és a jelzés különbségéről l. Németh T. (1989).

5.5.4 Intencionalitás

A pragmatikában az intencionalitás kérdése a kommunikációhoz kapcsolódva jelenik meg (Bódog 2008, Németh T. 2008), noha újabban a nem kommunikatív nyelvhasználathoz kapcsolódó intenciók vizsgálata is kezd szerepet kapni (l. bővebben Németh T. 2008). Az intencionalitás legáltalánosabb értelmezésben egy irányultságot jelent egy ágens és egy „dolog” között, amely valamilyen eszköz, pl. a nyelv által ölthet testet (Dennett 1987, Bódog 2008, Németh T. 2008). A fejlődéses pragmatika számára releváns intencionalitásfelfogás azokból a kognitív szemlélettel átítatott filozófiákból származik, amelyek mentális állapotokhoz kapcsolják az intenciókat. Ilyenek pl. Searle (1983), Dennett (1987), Sperber (2000), Tomasello (2002) munkái, – hívja fel erre a figyelmet Németh T (2008). Tomasello elméletében, Chomskyéval⁶⁶ ellentétben, központi szerepet játszik a *megosztott intencionalitás* fogalma (shared intentionality), amely az együttműködést lehetővé tevő mögöttes pszichológiai folyamatokat jelenti. A kognitív folyamatokat takaró *megosztott intencionalitás* fogalma a cselekvésfilozófiából származik.⁶⁷

„Shared intentionality involves, most basically, the ability to create with others joint intentions and joint commitments in cooperative endeavors. These joint intentions and commitments are structured by processes of joint attention and mutual knowledge, all

⁶⁶ Chomsky érdeklődési területén kívül esik az intencionalitás, hiszen a nyelv használatában a kommunikációs funkciót perifériás tulajdonságnak tarja, másrészt az I-nyelv individuális természete miatt nem jön számításba a társas szimbolizálás, illetve társas tervezés gondolata, ahogyan azt Donald (2001) elméletében látjuk, sem pedig a társas cselekvése, ahogyan Tomasellonál. Ugyanakkor az I- nyelv egy mentális állapotot ír le, amely az intencionalitás jellemzője is. Kérdés, hogy Chomskynak szüksége van-e az intencionalításra a grammatikai kompetencia magyarázatához? Ahogyan korábban láttuk Chomsky az idegtudományok hatáskörébe utalja az I-nyelv vizsgálatát, amely az agy és nem az elme állapotaival foglalkozik. Az agy–elme problémát nem oldja fel (l. Chomsky 2000). Chomsky maga így ír az intencionalitásról:

„If „cognitive science” taken to be concerned with intentional attribution, it may turn out to be an interesting pursuit (as literature), but is not likely to provide explanatory theory or to be integrated into the natural sciences.” (Chomsky 2000, 22-3)

Chomsky tehát kizárja érdeklődési területéből az intencionalitást azzal az indokkal, hogy természettudományos módszerrel nem tehetünk róla adekvát állításokat. Érdekes megfigyelni, hogy noha Chomsky nevéhez fűződik a „kognitív forradalom”, mégis mintha azzal, hogy kizárja az intencionalitást vizsgálódásából, és az agy kutatás körébe utalja a nyelvészetet, így mintha ismét egy kogníció nélküli, mentális állapot nélküli materiára redukálná az elméletét. Az ő „kognitív” szemlélete így nem egyezik meg az elmét és az agyat elkülönítő kognitív szemlélettel. Mondhatnánk, hogy Chomsky az agy nyelvéről és nem az elme nyelvéről beszél, mégis abba a problémába ütközünk ekkor, hogy Chomsky kifejezetten rámutat arra, mennyire nem tudjuk definiálni a test határait, így nem érdemes distinkciót tenni test-elme között (l. bővebben Chomsky 2000) (Komlósi megjelenés alatt).

⁶⁷ Elsősorban Michael Bratman, Margaret Gilbert, Searle, and Raimo Tuomela munkáira támaszkodva (Tomasello 2009).

underlaid by the cooperative motives to help and to share with others.”⁶⁸ (Tomasello 2009, xiv, és Tomasello et al. 2005)

Fontos megjegyezni, hogy a cselekvésfilozófiából eredő intencionalitásfogalom a cselekvésekhez kapcsolja az intenciókat, nem pedig a kommunikációhoz, ahogyan azt a relevanciaelmélet teszi. Tomasello et al. (1995) a figyelmet intencionális percepciónak nevezi, amellyel az észlelő személy (a figyelő) kifejezi aktív részvételét a percepcióban. Tomasello a rámutatás gesztusában a grice-i kommunikatív intencionalitás megjelenését látja, mégis megkérdőjelezhető a grice-i terminus használata, mert a grice-i kommunikatív szándék mögül hiányzik a kognitív perspektíva.⁶⁹ Tomasello szemléletébe jobban illeszkedne a sperber-wilson-i kommunikatív szándék fogalom, amely Csibra (2010) alapján is indokolt, aki érveket hoz amellett, hogy a relevanciaelméleti keretben értelmezett kommunikatív szándék felismeréséhez szükséges osztenzív stimulusokra már az újszülöttek is érzékenységet mutatnak. A relevanciaelmülethez hasonlóan Tomasello intencionalitásfogalmához is kognitív pszichológiai látásmód társul.⁷⁰ Az intenciótulajdonítás egyik szükséges feltétele a fajtárrsal való magas szintű azonosulás képessége. Ez bizonyos fokon megvalósul a nem emberi főemlősök esetében is, a humánspecifikus pont a szándékok tekintetében a szándékban való osztozás képessége (shared intentionality). Az intenciók tekintetében Tomasello elválasztja a szociális és referenciális intenciókat, ezen belül a szociális intenció három fajtáját különbözteti meg, amelyek megelőzik a 12 hónapos korban megjelenő referenciális intenciót. A szociális intenciók közül leghamarabb a valaminek a megosztására irányuló intenció (sharing intention) jelenik meg, majd a kérésre irányuló (requesting intention), s legkésőbb az informálásra (informing intention) vonatkozó intenció, amelyeket a gyermek gesztushasználattal juttat kifejezésre (l. bővebben Tomasello 2008). Tomasello a jelelsajátítás egyik alapjának az ún. szándékolvasó képességeket tartja, amelyet az

⁶⁸ Az angol szöveg terminológiáját fontosnak tartom (pl. joint intention, joint commitment, joint attention), ezért csak lábjegyzetben adom meg Pléh Csaba fordítását. ”A megosztott intencionalitásba legalapvetőbben beletartozik, hogy másokkal együtt közös szándékokat hozunk létre, és közös elkötelezettségeket az együttműködő vállalkozásokban. Ezeket a közös figyelem és a közös tudás folyamatai irányítják. Mindegyiket a segítség és a másokkal való osztozkodás motívumai támasztanak alá.”

⁶⁹ Arra hogy a grice-i *intencionalitás* filozófiai fogalom, amely mögül még hiányzik a kognitív perspektíva, Németh T. Enikő és Bódog Alexa hívta fel a figyelmemet egy konzultáció keretében, köszönettel tartozom nekik ezért.

⁷⁰ Az intencionalitás és kommunikáció kapcsolatáról, az intencionalitás fogalmának átalakulásáról, filozófiáitól a kognitív látásmódig, részletesen ír Bódog (2008).

3. táblázat összegez.

Sperber és Wilson két szándékot különböztet meg a kommunikáció során: a másodrendű kommunikatív szándékot, amely magában hordozza az elsőrendű informatív szándékot. A sikeres kommunikáció szükséges feltétele, hogy a beszélő mindkét szándékának kölcsönösen nyilvánvalónak kell lennie a beszélő és a hallgató számára. A partner számára ezek az intenciók az osztenzív viselkedéssel kerülnek megmutatásra. Sperber (2000) metareprezentációk-először hipotézise szerint az intencionalitás tulajdonítási képesség megelőzi a kommunikáció kialakulását. Az evolúciós lépéseket a következők:

(1) mentális reprezentációk	
(2) első szintű metareprezentáció	
(3) informatív szándék	
(4) másodszintű metareprezentáció	
(5) kommunikatív szándék	
(6) harmadszintű metareprezentációk	

Elsőként kialakulnak (1) a mentális reprezentációk (elsődleges intenciók), amelyre épül (2) az első szintű metareprezentáció képessége (i.e. intencionális ágensként tekintünk a másakra). Ezután jelenik meg (3) az informatív szándék, amelyet a már kialakult elsődleges reprezentációk tesznek lehetővé. A reprezentáció, ágenség tulajdonítása és az informatív szándék bizonyos szintű megjelenése után a következő fejlődési fázisban (4) a másodszintű metareprezentációk jelennek meg, amelyek lehetővé teszik az informatív szándék fölismerését. Az utolsó két lépésben jelenik meg a (5) kommunikatív szándék (másodszintű szándék), s végül (6) a kommunikatív szándék értelmezésének alapjául szolgáló harmadszintű metareprezentációk (l. bővebben példákkal illusztrálva Sperber 2000: 124–5 és Bódog 2008: 40).

A Sperber et al. (2000) által evolúciósan feltételezett sorrendnek ellentmond Csibra (2010), aki arra mutat rá, hogy az újszülöttek veleszületett képessége, hogy észreveszik a kommunikatív szándék bizonyos osztenzív ingerekkel kódolt formáit. Ilyen innát kódnak – a kód alatt motiváltan jelölt és nem szimbolikusan jelölt kódot egyaránt értünk – tekinti a szemkontaktust (a csecsemő felé irányuló tekintetet, amely szemkontaktushoz vezet), a speciális intonációs mintát mutató dajkanyelvet és a gyermek viselkedésére – a fordulóváltásokhoz hasonlóan – adott kontingens válaszokat (contingent reactivity). Ha egyedfejlődéses érvekkel akarnánk rekonstruálni az evolúciós fejlődést, akkor ebben nem

tudnánk alátámasztani a sperberi elképzelést, hiszen ő a kommunikatív szándék kialakulását a legkésőbb kialakulónak feltételezi, amely a többi meglétére épül. Csibra azonban kimutatja, hogy noha még a csecsemő nem tudja, hogy a kommunikációs szándék mire irányul (i.e. információs szándék), sem az információs tartalom reprezentálásának képességével nem rendelkezik, mégis a másodrendű szándék jelenlétét észleli és értelmezi. Ezt az elgondolást támogatja Tomasello (2002) is, aki tágabb perspektívából szemléli a kommunikatív szándék felismerését, más kognitív képességekkel együtt. Feltételezi, hogy más kognitív képességek, mint pl. az intencionalitástulajdonításon alapuló azonosulási képesség, nem az egyedfejlődés során alakulnak ki, hanem innát képességek, amelyek a fejlődés során bonyolódnak, és összehangolódnak egymással, amely komplexsége válás egyik első jele a kilenc hónapos forradalom (l. korábban táblázat).

5.5.5 Az egyén esetében a szocializáció jelentősége a jelhasználatban

A jel és a szocializáció kapcsolatáról a két szélsőséges álláspont – Chomsky (1959, 1977, 2000) és Skinner (1957) – között elhelyezkedő elméletek az innát és a tanult képességek arányain vitatkoznak, és ezeket a vitákat tovább árnyalja a tanulás fogalmának változása is (l. Tomasello 2003, Gergely és Csibra 2005). Chomsky nem foglalkozik a jelhasználattal, a nyelvi képesség kialakulásában a tapasztalatnak korlátozott szerepet tulajdonít. Szociális tapasztalatról nem beszél, hiszen a szimbolizáló, tervező funkciót tartja elsődlegesnek. Erről a kérdéssel annyiban ad számot nyelvelmélete, amennyiben elutasítja a skinneri tanulást – indukciós elvek és kondicionálás útján történő tanulást – a nyelvre vonatkozóan. Mivel ő a nyelvi kompetenciát jelentő univerzális grammatikát innátnak feltételezi, ezért kevés hely marad a tanulás számára, így feltételezhetően a szociális aspektusa csak az egyéni paraméterek beállításában játszik szerepet.

Tomasello (1999/2002, 2003) elutasítja Chomsky innát univerzális grammatika hipotézisét, és a skinneritől eltérő tanulási formára, a kooperatív tanulásra alapozza elképzelését a jelhasználat fejlődéséről. A jelhasználat az egyedfejlődés esetében nagy teret biztosít a szocializációnak, és az evolúciós vonatkozásait is ezzel párhuzamosan képzeleli el. A jelhasználat alapjául szolgáló elemi kognitív képességeket innátnak feltételezi, amelyek a szocializáció során fejlődnek tovább, rendeződnek össze és válnak komplexsége (l. „kilenc hónapos forradalom”). A jelhasználattal szorosan összefüggő intencionalitástulajdonítás esetében is nagy szerepet játszik Tomasellónál a szociális aspektus (l. szociális intenciók), amelynek megléte magyarázza a jelhasználat fejlődését mind evolúciós, mint pedig egyedfejlődés szempontjából. Amint azt korábban láthattuk, Chomsky individualista

nyelvelfogásához képest Tomasello egyenesen a társas-kognitív képességek meglétére alapozza nyelvelméletét, amely a nyelvhasználatot megelőző gesztuskommunikációval inkább jelelméletnek tekinthető.

Donald (2001) evolúciós megközelítésében is alapvető szerepet játszik a szociális dimenzió. A kognitív reprezentációk fejlődését is a társas együttélés, a társas szimbolizálás és cselekvés folyamánaként képzelem el, ami a fejlődés hajtóereje.

Sperber és Wilson (1986/1995) elméletében is fontos a társas faktor. A jelhasználat a kommunikatív helyzetben legalább két fél között zajlik. A különbözőszándékok kölcsönösen nyilvánvalóvá tételében is ez a közös, társas aspektus mutatkozik meg. Ugyanakkor az elméletben nem látszik világosan, hogy az egyedfejlődés során milyen szerepe van a szocializációnak. Ez a kérdés a relevanciaelméleti keretben dolgozó Csibra Gergely és Gergely György munkái alapján azonban jobban megválaszolható. Elméletük sarokköve a szociális tényező a jelesajátításban, mivel feltételezésük szerint a csecsemő veleszületetten érzékeny bizonyos, kommunikatív pedagógiai helyzetet jelző, osztenzív ingerekre. Ezeknek az osztenzív ingereknek az észrevétele, felfogása nyújtja az alapot a szociális helyzetben a jelesajátításhoz, és az ahhoz szükséges kognitív készségek fejlődéséhez.

5.5.6 *Részösszegzés*

A fejezet által felvázolt elméletek, különböző diszciplínákban gyökerező elméleti alapokon nyugszanak, érdeklődési területükből adódóan más-más fókusszal rendelkeznek, Mégis, egymást kiegészítve, termékenyen hatnak a fejlődéses pragmatikai kutatásokra. Így a fejlődéses pragmatika számára érdekes közös pontok megtalálása és értelmezése volt az egyik célkitűzése a fejezetnek – mint amilyen a nyelv, nyelvhasználat, intencionalitás, a nyelvhasználat kognitív és kommunikatív funkciói, a szocializáció szerepe a jelhasználatban, a nyelv- és nyelvhasználatfejlődés evolúciós és egyedfejlődéses párhuzamai. A fejezet terjedelmesebb első részében az egyes elméleteket vázoltam fel külön-külön. A második fejezetben a fent említett kérdések mentén hasonlítottam össze az elméleteket. Az összevetésből világosan kitűnik, hogy a tomasello-i, a relevanciaelméleti, és a Csibra és Gergely nevéhez köthető elméletek hasonló elméleti alapokon nyugszanak, és kisebb eltéréssel hasonlóan gondolkodnak a tárgyalt alapfogalmakról és kérdésekről. Ez alól kivételek az evolúcióval kapcsolatos nézeteik. Sperber (2000) több adaptációt feltételező metareprezentációk-először hipotézise, amely nagyban különbözik Tomasello (2002) egy adaptációt feltételező kooperatív tanulásra alapuló hipotézisével. Tőlük különböző felfogást képvisel Chomsky (1959, 1977, 2000) és Donald (2001), akik az egyedfejlődéssel

kapcsolatban kevés megállapítást tesznek, mégis feltevéseik termékenyen hathatnak a kutatási irányok kijelölésénél. Ilyen például Donald elképzelése arról, hogyan képez hidat a mimetikus kultúra és a gesztuskommunikáció, az epizodikus észlelés és a történet megértése között. Ez párhuzamos érv lehet a fejlődés és neurológiai vizsgálatok eredményei mellett, abban hogy milyen humánspecifikus képességek játszanak szerepet a történetmondásban és megértésben, valamint a jelhasználatban (l. bővebben Ivaskó – Lengyel – Komlósi 2014: megj.e.).

6 AZ „IRONIKUS HOZZÁÁLLÁS”⁷¹ MODELLJE

„Az emberi lények biológiailag adaptálódtak arra, hogy kulturális kontextusban nőjenek fel, és jussanak el az érettséghez. Kollaboratív erőfeszítéseink révén alakítottuk ki kulturális világunkat, és állandóan alkalmazkodunk ehhez.” (Tomasello 2011: 104)⁷²

6.1 A fejezet céljai és tartalmi kérdései

A 2. fejezetben bemutatott dilemmák feloldásában segítségünkre lehet az a fejlődéses és evolúciós fordulat, amely egy szociokognitív keretbe ágyazza a neo-grice-i szemantika-pragmatika talaján születő iróniafelfogást. Az új elméleti keret felállításának szükségessége kitűnik a 2. fejezet történeti-kritikai áttekintéséből, illetve az azt követően (3. fejezetben) megfogalmazott prototipikus iróniafogalomból. Az 5. fejezetben bemutatott fejlődéses és evolúciós pszichológiai megközelítések a prototipikus iróniafogalom lehetséges produkciójának és megértésének szociokognitív feltételeit határozzák meg. Azokat a humánspecifikus képességeket tárgyalom, amelyek lehetővé teszik, illetve amelyeknek hiánya nem teszi lehetővé az ironikus megnyilatkozás produkcióját és megértését (l. Tomasello 2002, Csibra 2011, Gergely és Csibra 2005). Erre való tekintettel reflektálok a fejlődéses és neurolingvisztikai iróniakutatásoknak a gondolatmenetem szempontjából releváns részeire. Az iróniára vonatkozó neurolingvisztikai kísérletek (pl. Pexman és Glenwright 2007) a normálisan és attól eltérően fejlődő gyermekek, illetve agyi traumát szenvedett felnőtt nyelvhasználók irónia megértésének korlátait térképezik fel. Ezeknek a hiányzó, vagy még ki nem fejlett, illetve össze nem hangolt képességeknek (vö. Tomasello 2002) a számbavételével jól meghatározhatóvá válnak az ironikus megnyilatkozás használatának sarkallatos pontjai, amelyeket szem előtt tartva kell megfogalmazni a normális felnőtt nyelvhasználatra érvényes prototipikus irónia definícióját. A szociokognitív keret adta előnyök mellett fontos megemlíteni, hogy a neurolingvisztikai kísérletek alátámasztani látszanak a tagadás szerepét az irónia megértésében. A szociokognitív fejlődés szerepe jól tetten érhető, amikor a gyerekek iróniamegértését vizsgáljuk. A gyerekek iróniamegértését és -produkcióját vizsgáló kísérletek jobban rávilágítanak az ironikus megnyilatkozás megértésének összetevőire, hiszen ezeknek a hiánya megghiúsítja a megértést. Pexman és Glenwright (2007) szerint döntő szerepet játszi a neuralis érettség, a mentalizációs képesség, és a szociális tanulás abban, hogy az 5-6 évesek értik az *ironikus kritikát* (71), míg az *ironikus elismerés* (72) nehézséget okoz nekik a benne rejlő kettős negáció (vö. korábbi fejezetben a kettős negáció és irónia kapcsolatát szemantikai-

⁷¹ Angolul *ironical stance*, az *intentional stance* (Dennett 1987) és a *pedagogical stance* (Gergely – Csibra 2009) fogalmakra való utalással.

⁷² Pléh Csaba fordítását idéztem magyarul (Tomasello 2011:104), az eredeti hivatkozás (Tomasello 2009: 107).

pragmatikai perspektívából), és a ritka előfordulás miatt. A 8-10-évesek már megértik mind az ironikus kritikát, mind az ironikus elismerést.

71) Sam: Nagyszerű játék volt!

Sam és John ugyanabban a focicsapatban játszanak, a meccs utolsó néhány percében John a kapu mellé lövi a labdát.

72) Sam: Katasztrófálisan játszottál!

Sam és John ugyanabban a foci csapatban játszanak, a meccs utolsó néhány percében John gólt lő.⁷³

A 6-10 éves korosztályt vizsgáló kísérletből kitűnik, hogy szükséges, hogy fogalmuk legyen az ugratásról (concept of teasing). Illetve azért, hogy bánni tudjanak a kettős negációval egy ún. gátló kontroll képességre (inhibitory control skill) van szükségük. Mindezek alátámasztják azt az elképzelésemet, hogy a neo-grice-i keretben születő irónia definíciót – amelynek kialakításában nagy szerepet játszott a tagadás, kettős tagadás szemantikai és pragmatikai analízise – egy szociokognitív keretbe ágyazva tárgyaljam a továbbiakban. A tagadásnak és a szociális tanulásnak a szerepe az irónia megértésében neurolingvisztikailag alátámasztottak.

Eddig (3. fejezet, Komlósi 2012) prototipikus definíciót adtam az ironikus megnyilatkozásra szemantikai-pragmatikai szinten, alapvetően neo- és poszt-grice-i elméleti háttérrel. Ez alapján vizsgálom az 6.3.3 fejezetben azokat a kulcsingereket – pragmatikai, szemantikai, szintaktikai, morfológiai és prozódiai szinteken, kitérve a gesztikulációra is –, amelyek segítik felismertetni a beszélő ironikus szándékát, és segítik az ironikus értelmezést. Mindezeket az eredményeket szükségesnek látom beágyazni egy tágabb, fejlődéses perspektívába, amely Sperber – Wilson (1995), Tomasello (1999, 2003, 2008), Gergely – Csibra (2009, 2011) és Csibra (2010) munkáira támaszkodik. A neo-grice-i és poszt-grice hagyományban gyökerező iróniafogalom fejlődéses pragmatikai keretbe helyezése, lehetőséget teremt az ironikus

⁷³ Pexman és Glenwright kísérletében szereplő példákat közlöm magyarul, kis módosítással. Ők bábokkal játszották el a szituációt a kísérletben résztvevő gyerekeknek.

megnyilatkozás olyan aspektusainak értelmezésére, amelyekre a filozófiai hagyományban gyökerező felnőtt nyelvhasználatot vizsgáló megközelítéseknek nincs rálátása. A nyelvhasználat és az ahhoz kapcsolódó kognitív képességek fejlődésének vizsgálata új utakat nyitnak meg az irónia működésének megértésében. Bár maguk az említett szerzők nem foglalkoznak az irónia jelenségével, a humán kognícióról (Tomasello 1999), nyelvhasználatról (Tomasello 2003) és kommunikációról (Tomasello 2008, Csibra 2010) szóló munkáikból kirajzolódó elméleti keret új nézőpontokkal gazdagíthatja a felnőtt beszélők irónia használatának modellezését.

Az ironikus megnyilatkozás nyilvánvalóvá tételének, és felismerésének összetevőit mutatom be ebben a fejezetben. Először röviden összefoglalom a 3. fejezetben már megfogalmazott prototipikus irónia definíciómat (6.2). Ezt követően a szükséges szociokognitív folyamatokat tárgyalom (6.3.1), majd az iróniát jelző különböző nyelvi szintekhez köthető prototipikus szerkezetű kulcsingereggyűttest vázoló fel (6.3.3). A főbb szociokognitív tényezőket a fejlődés és evolúciós irodalom alapján a következőképpen határoztam meg: *intencionális hozzáállás, azonosulási képesség, közös figyelmi jelenet, és a szociális bio-feedback*. Maguk a szociokognitív folyamatok egymással szoros kapcsolatban álló szociokognitív képességek (skills) komplex használatát feltételezik. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az ún. „ironikus hozzáállás”-modell nem csak az iróniára alkalmazható modell, lévén eredetileg általánosabb innát magatartásban (l. intencionális hozzáállás Dennett 1987, Gergely et. al. 1995; pedagógiai hozzáállás Gergely és Csibra 2005) gyökerezik. Ebből következően – egyetértve Tomaselloval (2002: 200, és l. 5.2 fejezet), aki a nyelvhasználatot lehetővé tévő kognitív képességek⁷⁴ összerendeződését tartja a kulturális fejlődés eredményének, nem pedig az elemi kognitív képességek kifejlődését – az irónia használatához (megértés és produkció) szükséges képességek sem csak speciálisan az irónia használatát szolgálják. Ezen képességek komplex összerendeződése, együttműködése teszi lehetővé az ironikus megnyilatkozás használatát. Noha a disszertációmban a verbális iróniára szűkítettem le a vizsgálódásomat, de ez az elméleti bázis alkalmas lehet a vizuális és szituációs irónia kezelésére is.

A kooperatív kommunikációt lehetővé tevő, integráltan működő kognitív képességek két csoportja a szándékolvasó képesség és a mintataláló képesség. Ami speciális az ironikus beszédmódban, hogy speciálisan az *ironikus szándékot jelző osztrénv stimulusok (kulcsingerek)* olvasását (vö. szándékolvasó képességek 5.2 fejezet

⁷⁴ Amely kognitív képességek nem speciálisan a nyelvhasználatért felelősek (l. Tomasello 1999/2002)

3. táblázat) kulturálisan tanuljuk, s ezen kulcsingerekre való érzékenység kifejlődését, kulturális elsajátítását az ún. mintataláló képességek (vö. 5.2 fejezet

3. táblázat) segítik.

6.2 Az ironikus megnyilatkozás meghatározása

<i>Bíró:</i>	- <i>Csak nem iróniát hallok ki szavaiból? Az én megfontolt véleményem az, hogy az irónia sértés mosolygó arccal.</i>
<i>Jane bátyja:</i>	- <i>Valóban.</i>
<i>Jane Austin:</i>	- <i>Nem, nem igaz.</i>
<i>Bíró:</i>	- <i>Nem igaz?</i>
<i>Jane Austin:</i>	- <i>Nem. Az irónia az összetartó ereje az ellentmondó (és egyben igaz) gondolatoknak, hogy végül az ellentmondásból egy új igazságot alkosson, egy mosollyal egybekötve, és én azt vallom, hogy az igazságnak egyikkel vagy másikkal kell jönnie, vagy hamisnak titulálom és az emberi természet tagadásának.</i>

[Részlet a Jane Austin életéről szóló *Becoming Jane* (2007) c. filmből]

Az ironikus megnyilatkozás funkcióinak az elkülönítését a *Pragmatikaelméletek* (2.3.) fejezet *Részösszegzése* (2.3.6 fejezet) is indokolja. Láthattuk, hogy az irónia meghatározásainak nagyfokú differenciáltsága mennyire adódik az elméleti keret, illetve a nyelvi adatok különbségeiből. Úgy tűnik nem elegendő csak a nyelvi adatok nemre és fajra bontása. Az egyes elméletek kimondatlanul is az irónia kognitív, kommunikatív, szociális vagy társalgási funkciójából indulnak ki. Ennek részletes kifejtése történik a következő alfejezetekben.

Az iróniára elsősorban, mint kognitív műveletre tekintek, amely a nyelvhasználatban ironikus megnyilatkozásként jelenik meg. Az iróniának a nyelvhasználatban többféle társalgási (pl. ugratás, gúny), szociális funkciója (pl. csoportba tartozás, vagy kirekesztés) lehet (l. bővebben Ivaskó – Komlósi előkészületben). Az egyes ironikus nyelvhasználati formák mögött általánosan meghúzódó közös kognitív funkciónak a kommunikatív használatban való érvényesülésére javasoltam prototipikus definíciót (Komlósi 2012, 2013). Az ironikus megnyilatkozás kognitív funkciója az, hogy két dolog között különbözőséget állítson, és erre

az eltérésre felhívja a figyelmet. Ez a kognitív művelet kategóriaváltás a megnyilatkozás, és perspektívaváltás a beszélő tekintetében. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson arra, elhatárolódik valamitől, illetve hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és a kulturális elvárásai tekintetében. Az irónia korábbi szemantikai-pragmatikai vizsgálatával, amely elsősorban a negáció, oppozíció, ellentét és ellentmondás fogalmait vizsgálta (vö. Horn 1989), illetve az irónia alakzatához sok esetben társuló túlzás alakzataival foglalkozott az irónia prototípusát az alábbiakban határoztam meg.

- (i) Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet az eltérésre, különbözőségekre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét.
- (ii) Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig a perspektívaváltás és perspektívaemelés.
- (iii) A beszélő szándéka, hogy a hallgatót perspektívaváltásra, és perspektívaemelésre ösztönözze, metapragmatikai éberségre készítve.

Az irónia és az oppozíció viszonyának mélyebb vizsgálata alapján három csoportba sorolhatjuk az iróniamagyarázat alapjául szolgáló eredményeket. Az irónia működése a következő fogalmakhoz kapcsolható, amelyeket részletesen kifejtettem és indokoltam a disszertáció 3. fejezetében (l. még Komlósi 2012). Először is az ironikus megnyilatkozás magyarázatához az *eltérés*, *kategóriaváltás* és *perspektívaváltás*, *perspektívaemelés* másodszor a *kettős tagadás*, *negációemelés*, *ambiguitás*, harmadszor pedig a *hiperbola*, *litotézis*, *tiszta* és *társult irónia* fogalmai játszottak szerepet az irónia prototipikus definíciójának megadásakor (l. bővebben 4. fejezet).

6.3 Az ironikus megnyilatkozás használatának összetevői

A fejezet két nagyobb egységre bomlik. Az első nagyobb rész (6.3.1) azokat a szociokognitív képességeket (skills) tárgyalja, amelyek lehetőséget teremtenek arra, hogy a nyelvhasználók megtalálják⁷⁵ az iróniát jelző releváns stimulusokat (l. *various skills of intention reading and of pattern findings* Tomasello 2003: 3–4). A fejezet második nagyobb egysége (6.3.3), pedig az

⁷⁵ Mind a beszélő mind pedig a hallgató.

irónia használatához, az ironikus szándék kölcsönös nyilvánvalóvá tételéhez szolgáló stimulusokat (kulcsingereket) tárgyalja.

6.3.1 Szükséges szociokognitív képességek

6.3.1.1 Az intencionális hozzáállástól az ironikus hozzáállásig

Az irónia nyilvánvalóvá tételében és felismerésében, kulcsfontosságú szerepet játszik a szándék mint nyom (mentális állapot, amely tetten érhető a nyelvben is l. Searle elsődleges és származtatott intencionalitás). A szándék filozófiai hagyományban gyökerező megragadása mellett (Grice 1975, Sperber and Wilson 1995, Dennett 1987) termékeny felismerésekhez vezet a fejlődéses pragmatika perspektívája. A gyermekek szándékolvasó képességeinek (l. intention-reading skills, Tomasello 2003) és ezek szintjeinek fejlődéséhez társuló fogalmak – azonosulás, közös figyelmi jelenet, elmeolvasási képesség, episztemikus éberség⁷⁶ – nagy magyarázó erővel bírnak az irónia jelenségének magyarázatában.

Az *intencionális hozzáállás* gondolata a filozófiai hagyományból származik. Dennett (1987) szerint az embernek az alapvető késztetése, hogy minden történést, cselekvést egy intencióval rendelkező ágensnek tulajdonítson⁷⁷. Ez az általános képesség segít megértenünk, általánosítanunk és előre jeleznünk a másik ágens intencióját, illetve hogy azt hogyan kívánja megvalósítani a másik (a feltételezett ágens, aki lehet ember, nem emberi élő szervezet, és élettelen dolog). Annak érdekében, hogy megértsük, és előre jelezzünk viselkedéseket, történéseket, fontos, hogy racionális ágensként tekintünk egy adott entitásra. Ez a tulajdonság, amely sosem szűnik meg működni az emberben, mentális állapotokat, hiteket, vágyakat tulajdonít másoknak és a környezet objektumainak, amely evolúciós előnyt jelent az ember számára (l. még Ivaskó-Lengyel-Komlósi 2012, 2014).

Az intencionalitásnak a cselekvésfilozófiából származó fogalmán alapul Tomasello intencionalitás felfogása (l. 5.5.4). Tomasello (2002, 2008) szerint a humán jelhasználat kifejlődésének sarkalatos pontja a megosztott intencionalitás (shared intentionality), szemben az egyéni intencionalitással (individual intentionality). Ez a megosztott intencionalitás még nem található meg az emberszabásúaknál (great apes), míg a kooperatív motivációk bizonyos fokon már megtalálhatóak náluk is. Fontos kiemelni, hogy Tomasello többféle intenciót különböztet meg. A figyelmet intencionális percepciónak tekinti, amely az észlelő személy aktív részvételét jelenti a percepcióban (l. közös figyelmi jelenet), a rámutatás gesztusának megjelenését pedig kommunikációs intenció megjelenésének tekinti (l. korábban 5.2 és 5.5.4.). Ezeken túl az intencióknak két csoportját, a szociális és referenciális intenciókat

⁷⁶ epistemic vigilance (Sperber et al. 2010)

⁷⁷ Intencionális ágens lehet élő szervezet, de akár élettelen tárgy, folyamat is.

különböztet meg. A szociális intenciók közül leghamarabb – gesztushasználattal kifejezésre juttatva – a megosztásra irányuló intenció (sharing), majd a kérésre irányuló (requesting), végül a szociális intenciók közül a legkésőbb jelenik meg az informálásra vonatkozó szándék (informing). Ezt követi 12 hónapos kor körül a referenciális intenció megjelenése (l. bővebben Tomasello 2008).

A kommunikációs és információs szándék meglétét tételezi fel Sperber és Wilson, amikor az emberi megismerés egyik leggyakoribb forrásaként a kommunikációt határozzák meg. A kommunikációs helyzet során kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikáló felek számára az, hogy most fontos, releváns információt szándékozik kommunikálni a kommunikátor (kommunikatív szándék), és ezt egy meghatározott releváns {I} feltevéshalmazzal teszi meg (informatív szándék) (l. korábban a pontos definíciókat 5.3 fejezet)

Csibra és Gergely (2009, 2011) ún. *természetes pedagógiáról*, és a csecsemők osztenzív stimulusérzékenységéről szóló munkáikban (pl. Csibra 2010) mindhárom fent tárgyalt elgondolás jelentős szerepet játszik. Gergely és Csibra (2005) szerint a gyermekek *pedagógiai hozzáállása* (vö. intencionális hozzáállás) biztosítja azt, hogy az új és releváns kulturális információt megtanulják. A pedagógiai hozzáállásnak a gondolata az alfejezet elején röviden ismertetett *intencionális hozzáálláson* (Dennett 1987) alapul, amelynek 1 éves kor körüli megjelenését kísérleti eredményekkel igazolta Gergely et al. (1995). Ugyanakkor erősen támaszkodnak Tomasello és Sperber – Wilson munkáira elméletük kialakításakor. Gergely és Csibra (2005), valamint Csibra és Gergely (2009) specializálják Tomasello emberre jellemző *kulturális tanulás* (1999/2000; Tomasello – Kruger – Ratner 1993) fogalmát *szelektív és interpretatív utánzásos tanulásra*, amely a kulturális átadás hatékonyabbá tételét teszi lehetővé, pedagógiai szerepe humánspecifikus. A kulturális átadás általában pedagógiai kontextusban történik, amely kontextusnak a felismerését bizonyos kognitív képességek megléte teszi lehetővé a gyermekek számára, sőt már az újszülött számára is (Csibra 2010). Osztenzív és referenciális kulcsingerek/stimulusok hívják fel a gyermek figyelmét arra a tényre, hogy éppen tanítják. A szerzők szerint kommunikatív kontextusban, amely pedagógiailag demonstratív kontextus, a korai tanulás gyorsabb és sikeresebb, mint annak hiányában. A pedagógiai kommunikációt a következőképpen fogalmazzák meg. Idézzük fel újra az 5.4. fejezetben már bemutatott pedagógiai kommunikációt:

„A tudás pedagógiai átadásakor annak (kulturális) relevanciáját az a tény biztosítja, hogy egy nagy tudású fajtárs (egy 'tanító') osztenzíven kommunikálja kulturális tudását demonstrálva azt a kezdő (a 'tanuló') számára” (Csibra és Gergely 2005: 373).

Eddigi eredményeimet (Komlósi 2009, 2012, 2013) eredményeket szükségesnek látom beágyazni egy tágabb perspektívába, Tomasello (1999, 2003, 2008), Csibra – Gergely (2011), (Csibra 2010), Gergely – Csibra (2005), Sperber at al. (2010) munkáira támaszkodva. Az evolúciós és egyedfejlődéses eredmények alapján Csibra és Gergely humánspecifikusnak és innátnak tartja az interpretatív tanulás képességét, valamint a csecsemőknél már megfigyelhető *pedagógiai hozzáállását*. Csibra és Gergely (2005) rámutatnak arra – ahogyan azt már korábban láttuk –, hogy a kommunikatív szándékot jelző osztenzív ingerek felismerése már az újszülöttnél jelen vannak (Csibra 2010). Ilyen osztenzív stimulus többek között a szemkontaktus, tekintetkövetés, dajkanyelv, és a kontingens reaktivitás. Ezekkel a stimulusokkal lehet a gyermek figyelmét felhívni arra, hogy valami kulturálisan fontos információt szeretnének vele közölni (Gergely és Csibra 2005). A kommunikatív szándék felismerésének képessége megelőzi az informatív szándék felismerését, az {I} feltevэшalmaz megismerésének képességét (Csibra 2010). Csibra és Gergely (2009) amellett érvelnek, hogy a felnőttek általában és a gyermekek különösen igyekeznek elsajátítani a kulturális információt, aminek következtében hajlamosak túlinterepretálni a kommunikált információt. A csecsemő pedagógiai hozzáállása, és az osztenzív ingerek iránti érzékenysége az, ami lehetővé teszi számára, hogy gyorsabban és hatékonyabban sajátítsa el a neki szánt tudást.

Erre a képességre épül rá elképzelésem szerint az ironikus hozzáállás, amely szociális tanulás révén alakul ki. A megfelelő szociális környezetben a gyermek megtanulja az ironikus hozzáállást, amely bizonyos kulcsingerekre aktiválódik. A különbség a pedagógiai és az ironikus hozzáállás között az, hogy az előbbi innát, az utóbbi pedig kulturaspecifikus. Az ironikus hozzáállás kifejlődése előnyökkel jár a társas érintkezés során. Az irónia megértéséhez szükséges szociokognitív képességekből felmerülő komplex képességek (intencionális hozzáállás, azonosulási képesség, közös figyelmi jelenetbe való bekapcsolódás) és mechanizmusok (szociális bio-feedback) teszik lehetővé a kulcsingerek felismerését és az ironikus megnyilatkozás megértését. A filozófiai logikai hagyományban gondolkodó szerzőpáros. Perelman és Olbrecht-Tytecka (1958) *Kvázilogikai érvelés* című tanulmányukban az irónia pedagógiai szerepét emelik ki Démoszthenész *Philippikái*⁷⁸ c. művének alábbi passzusából.

73) *Oreosz népe valóban nagyon örülhetett, hogy Philipposz barátainak kezei közé kerülhetett, s hogy eltávolította Euphraeoszt! Bizonyára örültek az eretriaiai is,*

⁷⁸ Fordította: Borsos Károly. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai kiadása, Budapest, é.n., 66.§.)

hogy visszaküldték képviselőiket, s Klitarkhoszéi lettek! Most valamennyien rabszolgák, korbácsolják, s lemészárolják őket!

Platón dialógusaiban láthatjuk Szókratész pedagógiai módszerét, amely kérdezőtechnikájával, tudatlanság színlelésével vezeti rá a másik felet perspektívájának tarthatatlanságára (1. korábban 2.2. fejezetben).⁷⁹

6.3.1.2 Azonosulási képességtől a perspektívaáttérésig

Ahhoz, hogy a csecsemő intencionális ágensként tekintsen másokra 9 hónapos korában, ezt megelőzően már rendelkeznie kell valamiféle azonosulási képességgel. Az egyhónapos csecsemő már megérti, hogy viselkedése hatással van a külvilágra, noha nem értik még az okait. Az intencionalitás kialakulásának segítője az én (a self) és a másik közötti hasonlóság („ő olyan mint én”) feltételezése. Eszerint mások viselkedése, illetve a saját viselkedés által kiváltott hatás megfigyelése alapján fejlődik ki a self intencionalitása (Tomasello 2002: 79-84). Ez az azonosulási képesség teszi lehetővé a másik elméjébe való belehelyezkedést, amely nagymértékben segíti a közös problémamegoldást. Az embergyerek ebbe a kognitív kollektivitásba kb. 9 hónapos kortól kapcsolódik be teljes mértékben, amikor képessé válik a közös figyelmi helyzetekben való részvételre (Tomasello 2002: 15).

Az azonosulási képességhez kapcsolódóan fontos szerep jut a perspektívában való osztozás (sharing perspective) élményének. Szociál-pszichológiai kísérletek tanúsága szerint az emberek inkább ahhoz csatlakoznak, aki osztozik a perspektívájukban és attitűdjükben⁸⁰ (Tomasello 2008: 211).⁸¹ A „te is úgy látod a dolgokat, ahogy én” érzése alapvető fontosságú az emberi társas létben. Észrevehetjük, hogy ezzel összefüggő, de ellentétes mechanizmus a megkülönböztető képesség, vagyis „én nem úgy látom a dolgokat, ahogyan te”. A nyelvhasználat egyik fontos állomása a perspektíva felvételének képessége. A nyelvhasználat perspektívakussága (pl. *jön/megy, vesz/elad, én/te* stb.) miatt a különböző perspektívák

⁷⁹ Szókratész: a fogalmak/nyelv bizonytalanságára hívja fel a figyelmet. Arra mutat rá, hogy a hétköznapi nyelvhasználat, a fogalmaink homályosak és bizonytalanok, mindezt egy olyan korban, amikor a saját kultúrájuk és nyelvük relativizálódását kezdik érezni az erősödő barbár betörésekkel. „Szókratész azt próbálta megmutatni, hogy mindig lehetséges, hogy amit magától értetődőnek tartunk kontextuálisan vagy kulturálisan, az egyáltalán nem nyilvánvaló; lehet, hogy ami elhangzott nem is az értendő alatta”(Colebrook 2004). Az irónia arra mutat rá, hogy nincs bizonyosság arra nézve, hogy a beszélő szándékát és szavainak értelmét a hallgató maradéktalanul megértheti.

⁸⁰ L. bővebben a korábbi 48. lábjegyzetben.

⁸¹ „Similarly, when people are asked to explain love affairs begun without personal contact on the Internet, a common response is that “we share so much,” “we like the same things,” and so forth. A well-established finding in social psychology is that people tend to affiliate with others who share their perspective and attitudes about things (Schachter 1959)” (Tomasello 2008: 211).

megkülönböztetésének képességét feltételezik. A perspektíva felvétele együtt jár a perspektíva-váltás fogalmával, amely egyik perspektíva felvételét egy másik perspektíva felvételével cseréli le. Háttrébb lépve egy reprezentációs szintet a közös figyelmi jelenet lényegéhez tartozik, hogy mind a másik, mind pedig a saját szerepét megérti a gyermek az interakcióban ugyanabból a külső perspektívából („outside” perspective).

A perspektíva-váltás álláspontom szerint szorosan kötődik az irónia működéséhez (l. 3.4 fejezet, Komlósi 2012). Az irónia „Én nem úgy látom a dolgokat, ahogyan te” gesztusa, „a dolog nem az, aminek látszik” megmutatása stb. Felidézve az ironikus megnyilatkozás és a perspektíva kapcsolatát a következőt mondhatjuk. Amikor a beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, láttuk hogy, ami kategóriaváltás a megnyilatkozás tekintetében, az perspektíva-váltás a beszélő és a hallgató számára. A beszélő iróniát használ (a perspektíva-váltásra hívja fel a figyelmet) annak érdekében, hogy kifejezze az elhatárolódását, távolságtartását valamitől (l. később szociális intenciók 6.3.1.3). A beszélő ironikus megnyilatkozást tesz, annak érdekében, hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen a saját tudását, meggyőződését, illetve a kulturális elvárásokat illetően, így ösztönözve őt perspektívájának megváltoztatására azért, hogy új ismereteket fogadjon be. Ahogyan korábban már utaltam rá (3.4. fejezet) a perspektíva fogalmát Tomasello (2002: 127–8) nyomán használom, aki Langacker (1987) és Fillmore (1985) perspektíva-fogalmát helyezi evolúciós és egyedfejlődéses keretbe. Ennek értelmében a perspektívakusság a nyelv jellemző tulajdonsága, amely abból fakad, hogy a nyelvhasználóknak sok különböző dologról, sok különböző szempontból, sok különböző kommunikációs helyzetben kell beszélni. Egy adott nyelvi szimbólum a kategorizáció egy szintjét, a tárgy vagy esemény szemlélésének egy adott perspektíváját mutatja meg. Tehát „a nyelvi szimbólumok olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra késztetünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (Tomasello 2002: 127). Az irónia, álláspontom szerint, a nyelvnek erre a jellemző tulajdonságára hívja fel a figyelmet, nemcsak tudatosítja a nyelvhasználók perspektívakülönbségeit, hanem váltásra kényszeríti őket, egyszerre láttatva a perspektívákat. Ezt egy külső perspektívából teszi, amelyből egyszerre látható a kétféle perspektíva. Ily módon az irónia megismétli a közös figyelmi jelenet lényegét, amelyet a következő fejezetben mutatok be.

6.3.1.3 Közös figyelmi jelenettől a közös alapig (creating common ground)

A gyermek akkor válik képessé közös figyelmi jelenetben (joint attentional frame) való részvételre, amikor képessé válik másokat önmagához hasonló intencionális ágensként értelmezni. Tomasello a figyelmet – ahogy korábban 5.2 és 5.5.4 és 6.3.1.1 fejezetekben már

szó volt róla – intencionális percepcióként fogja fel. Az intencionális ágens valamiféle céllal rendelkezik, és célja elérése érdekében aktívan választ a célja elérését segíthető, rendelkezésére álló eszközök közül, valamint arról is aktív döntést hoz, hogy célja elérése érdekében mire irányítsa a figyelmét. Amikor a csecsemő megtapasztalja az önágenciát, akkor ebből a tapasztalatából és magas szintű azonosulási képességéből következően másokat is intencionális ágensként fog értelmezni (Tomasello 2002: 77-81). Előbb a diadikus ritualizációk, majd 11-12 hónapos korban a triadikus gesztusok (rámutatás) is megjelennek (Tomasello 2002: 97). A 9-12 hónapos forradalom három tartópillére a tekintetkövetés, a szociális referencia, és az utánzásos tanulás. Ez már nem a felnőtt és a gyerek közötti diadikus kapcsolat, hanem triadikus viselkedés, amely egy közösen figyelt tárgyat vagy eseményt is bekapcsol a felnőtt–gyerek interakcióba. A szociális megértés eme új szintjének, három fontos megnyilvánulása, amely alapot biztosít a nyelvelsajátításhoz (1) közös figyelmi jelenet (joint attentional frame), (2) mások kommunikatív szándékának⁸² megértése (l. 5.5.4 és 6.3.1.1), és (3) a kulturális tanulás (l. 5.2 és 6.3.1.1) (Tomasello 2003: 21). A közös figyelmi jelenet lényegéhez tartozik, hogy mind a másik, mind pedig a saját szerepét megérti az interakcióban ugyanabból a külső perspektívából („outside” perspective). Ezek mind egy közös reprezentációs szinten vannak (Tomasello 1999). Ez (a közös figyelem, vagyis „az, amit csinálunk”) képessé teszi a gyereket arra, hogy közös alapot (common ground⁸³) teremtsen, amelyen belül megértheti a felnőtt kommunikatív szándékát, amikor a felnőtt a nyelvnek egy új elemét használja – részben azért, hogy létrehozza a „jelenleg releváns” tartományát (Tomasello 2003: 22). Az, hogy egy egyszerű rámutatást és ikonikus gesztust sokféle módon tudunk használni a kommunikációban (ami már messze túl van azon, amire az emberszabásúak (great apes) képesek) az csakis azért van, mert sokféle *közös figyelmi jelenet* és *konceptuális közös alap* vagyunk képesek felépíteni a kommunikációs partnerrel együtt (Tomasello 2008: 82).

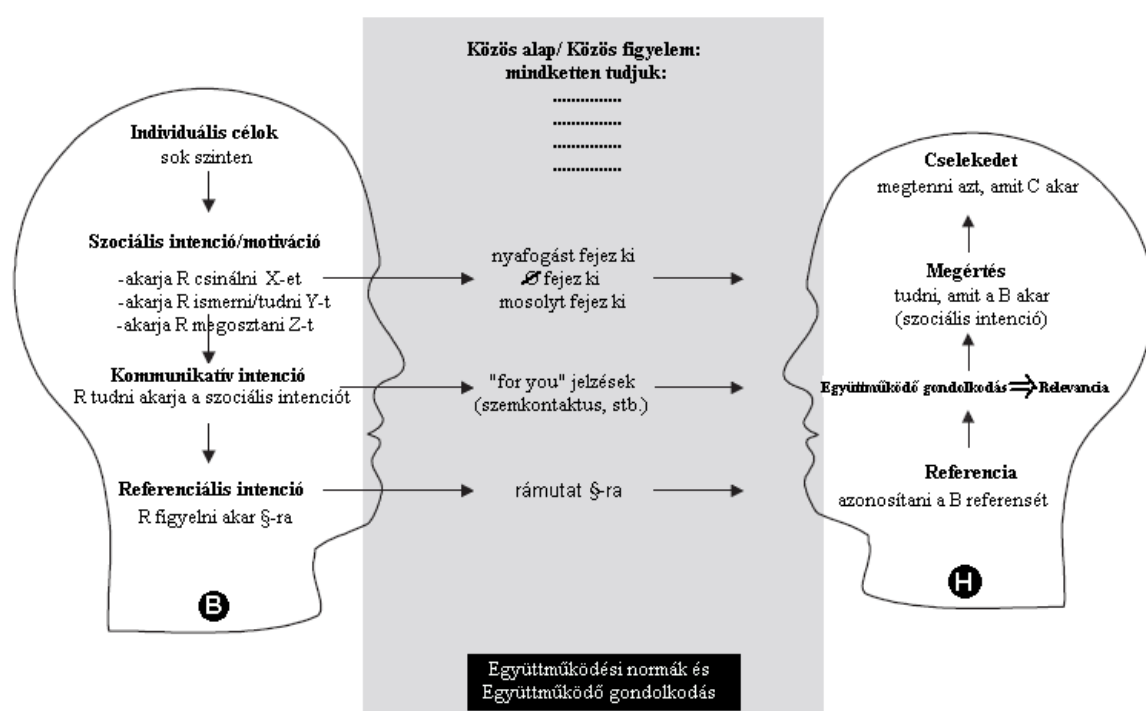
Nézzük meg néhány példával illusztrálva, hogyan jut el a gyerek a közös figyelmi jelenetbe való bekapcsolódástól (74) a konceptuális közös alap (conceptual common ground) megteremtéséig. Visszautalva az 5.2 fejezetre, amelynek címe is mutatja *A nyelv mint a „közös figyelem” speciális képessége*, hogy Tomasello a humán kommunikáció kooperatív modelljében gondolkodik. A kooperatív kommunikáció modellje szerint a kommunikáció résztvevőinek vannak individuális céljai (szeretne valamit elérni a kommunikációs

⁸²Tomasello (2009: 94) szerint a rámutató gesztussal létrejön a grice-i kommunikációs szándék. A kommunikatív szándékot mégis aztán a Sperer – Wilson féle módosított értelemben használja, s ezt nyíltan kommunikálja is. (l. többek között (Tomasello 2008: 91)

⁸³ Tomasello Clark (1996) *common ground* fogalmára hivatkozik.

partnerénél),⁸⁴ amelyekhez sokféle szociális motiváció és intenció – *megosztás, kérés, informálás* az alaptípusokba sorolhatóak – kapcsolódik. A kommunikátor a kommunikatív szándéka kölcsönös nyilvánvalóvá tételével szeretné felhívni a partnere figyelmét a szociális intencióira azáltal, hogy felhívja a figyelmet a referensre, referenciális szituációra (referenciális intenció) (Tomasello 2008: 97). A gondolatmenet kifejtéséhez segítségül szolgál a 11. ábra, amelyet a példákon keresztül tesztek érthetővé. A példák elemzése közben kitérek arra, hogyan lehet a modellel összefüggésbe hozni a sperber-wilson-féle szándékok fogalmát.

11. ábra A human kommunikáció kooperatív modelljének összegzése (Tomasello 2008: 98)

Észrevehettük már korábban (5.5.4 és 6.3.1.1), hogy Tomasello megfogalmazása szerint a közös figyelmi jelentben intencionális *percepcióról* van szó, a közös alap (common ground) esetében pedig már *konceptuális* közös alapról beszél. Ebből következően a közös alap építése a percepcionális kategóriák konceptuális kategóriákká fejlődésével, használatával válik lehetővé (vö.

⁸⁴ Ez így van az emberszabásúak kommunikációjában is (l. Tomasello 2008: 29), és a humán kommunikációban is. Fontos különbség lehet, hogy az emberek vonatkozóan rövid, közép és hosszú távú célokat különböztethetünk meg, amelyek sokszor nehezen kimutatható kapcsolatban vannak egy-egy konkrét megnyilatkozással. Az életkor előrehaladtával lesznek a gyermeknek is egyre összetettebb és hosszabb távú céljai.

3. táblázat).

- 74) Az anya és gyermeke a konyhában vannak. Az anya először felveszi a szemkontaktust a gyerekkel, majd egy papírra néz, aztán a szemetes vödörre emeli a tekintetét. A gyermek aktívan figyel (intencionális percepció) követi az anyja tekintetét a papírtól a szemetes felé.

A példában a *szemkontaktus felvétele* és a *tekintet irányítása* osztenzív módon jelzi az anya kommunikációs szándékát a gyerek felé, amelyre a gyerek érzékenyen reagál. Ahogy korábban (5.46.3.1.1) részletesebben bemutatam, a kommunikatív szándékot jelző osztenzív stimulusokra a gyermek veleszületetten érzékenyen reagál (Csibra 2010).

- 75) Az anya és gyermeke a konyhában vannak, és az anya egy összegyűrt papírgombócra néz és mutat is egyszerre, majd a szemetes vödörre, és azt mondja:

– *A papírt tedd bele a vödörbe!*

A példában az anya a mutató gesztusával és egy ikonikus gesztussal (a papír kíváncsú útja a szemetesbe) kíséri a verbális információt. A gyermek korábban megérti a mutatóval jelzett kérést, minthogy a verbális információt megértene. A gesztushasználat segítségével érti meg, hogy az elhangzott verbális megnyilatkozást nem véletlenül kíséri a gesztuskommunikációt. Így lép át fokozatosan a gesztuskommunikációból a verbális kommunikációba. Tomasello (2008: 97) a referenciális szándéknak nevezi azt, amikor valaki fel akarja hívni a figyelmet a külső világ egy referenciális szituációjára. A példában az anya referenciális intenciója, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy 'ott van a papír és a szemetes'. A szociális intenciói pedig, először hogy *megossza* (*sharing*) a gyermekkel a közös figyelmi jelenettel kapcsolatos attitűdjét és érzéseit: 'a papír nem a konyhapadlóra, hanem a szemetesbe való', másodszor *informálja* a gyereket arról, hogy 'a papír a szemetesbe való', harmadszor hogy *megkérje* 'tegye bele a papírt a szemetesbe'. Tomasello nem beszél külön információs szándékról, amely egy {I} feltevészhalmazt tenne nyilvánvalóvá. Mégis azt feltételezhetjük, hogy a külső világ eseményeihez kötődő közös figyelmi jelenet – vö. (74) – (76) példák – fokozatosan áttevődik egy mentálisan jelen lévő (szituációtól függetlenül előhívható) konceptuális közös alapba (conceptual common ground), amely már nem referenciális szituáció, hanem konceptuális {I} feltevészhalmaz.

76) Kontextus: Az anya és gyereke áll a konyhában az üres szemetes vödör fölött.

Az anya megdicséri a fiát:

– *Ma is szépen levitted a szemetet.*

77) Kontextus: Az anya belépve a gyerekszobába dicséri meg a kamasz fiát.

– *Ma is szépen levitted a szemetet.*

A konceptuális {I} feltevэшalmazt látjuk a (77) példában már, ahol az anya megnyilatkozása, már nem a közös figyelmi jelenetben megfigyelhető referenciális helyzethez kötődik. A megnyilatkozás már a gyerekszobán kívüli térhez, egy konceptuális közös alaphoz kapcsolódik hozzá, egy {I} feltevэшalmaz (konyha, papír, szemetes, levitem a szemetet korábban) formájában. Ez egybeesik a relevanciaelmélet {I} feltevэшalmazával, amelyre az informatív szándék utal. Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy a tomaselloi szociális intenciók három alaptípusából az *informáló szándék* bizonyos tekintetben megfelelhet a sperber–wilson-féle *informatív szándéknak* (1995: 58). A probléma az, hogy a relevanciaelmélet a kommunikációra mint a megismerés egy fontos formájára tekint, és nem mint a társas megismerés, társas lét egyik kooperatív viselkedési formájára. Így a szociális intenciók nem, csak a kognitív célok és erőfeszítések kapnak szerepet modelljükben. Amellett érvelnek, hogy az emberi kognitív folyamatok a lehető legnagyobb kognitív hatást igyekeznek elérni a lehető legkisebb műveleti (proccessing) erőfeszítéssel. Ehhez arra kell összpontosítaniuk a figyelmüket, hogy mi tűnik számukra a legrelevánsabb információnak (Sperber – Wilson 1986/1995: vii). Modelljük nem ad számot a szociális célokról és hatásokról,⁸⁵ mégis beilleszthetőek a tomaselloi kooperatív-kommunikációs modellbe a relevanciaelmélet szándékfogalmai, Tomasello maga is használja a kommunikatív szándék fogalmukat. Ez alapján, ami a tomaselloi modellben a szociális intenciók egyik alaptípusaként az informáló szándék, az lehet a relevanciaelméletben az informatív szándék, szociális perspektívából személve.

78) Kontextus: Az anya és gyermeke áll a konyhában a teli szemetes vödör fölött.

Az anya a fiára majd a szemetesre pillantva mondja:

⁸⁵ A nem konvencionális figuratív nyelvhasználat motiváltságára a kognitív hatások mellett pont a szociális hatások, megtérülések kielégítőbben meg tudnák magyarázni, miért használjuk őket egyes szituációkban. Például az ironia használata ugratás formájában a csoporthoz tartozást erősítheti, nyilváníthatja ki, míg a gúny célja a csoporttól való elhatárolódás, kirekesztés lehet. Ugyanakkor lehet célja a vélemény kimondása olyanformán, hogy ne sértse a szociális normákat (udvariasság).

– *Ma is szépen levitted a szemetet.*

79) Kontextus: Az anya és gyermeke áll a konyhában a teli szemetes vödör fölött.

Az anya a fiára majd a szemetesre pillantva mondja:

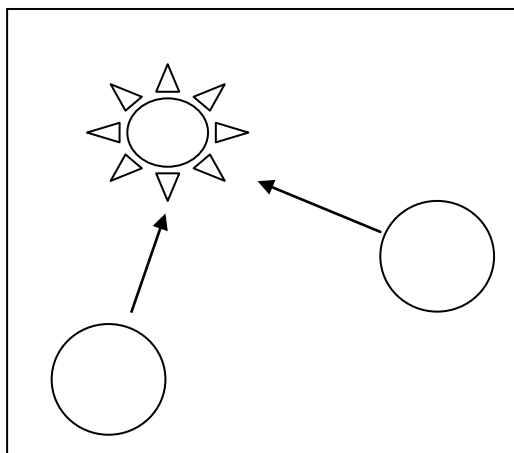
– *Már megint nem vitted le a szemetet.*

A (78) példában az anyának egyszerre van referenciális és informatív szándéka, és mindkettőre irányuló kommunikatív szándéka van. Mindkét (referenciális és informatív) szándékát kölcsönösen nyilvánvalóvá szeretné tenni, ezzel adva a fia értésére (megosztva vele) viselkedésével kapcsolatos érzéseit, attitűdjét, perspektíváját (l. szociális intenció). A kétféle szándék egy referenciális információt tesz nyilvánvalóvá (tele van a szemetes vödör) és egy {I} feltevэшalmazt ('Ma is szépen levitted a szemetet'). A két információ közötti eltérés miatt a fiú nem tudja egyértelműen értelmezni anyja szándékát. Melyik kerekedjen felül, amit látok (referenciális) vagy amit hallok (informatív)? Ha racionális ágensnek és kooperatívnak tekinti az anyját, és elég sokszor ismétlődik ez a fajta beszédmód (l. bővebben: szociális biofeedback modell 6.3.1.4), akkor megtanulja, hogy milyen szociális intenciókat szeretne vele az anyja megosztani, tudomására hozni. Először is az anyja meg szeretné *osztani* vele a helyzethez, a fia viselkedéséhez kapcsolódó attitűdjét, érzéseit (elégedetlenségét, nem tetszését, valamint ironikus attitűdjét is stb.)⁸⁶. Másodszor szeretné *informálni* is arról, hogy nem tetszik neki ez a viselkedés. Harmadszor burkoltan *kéri* is rá, hogy máskor tegye meg, amit most ismét elmulasztott. Mindezt úgy teszi meg, hogy kétféle közös figyelmi jelenetre hívja fel a figyelmét. Az elvártra és az aktuális konyhaira. Mondhatja ezt az anya a játékos ugratás hangjával, és éles gúnnyal is. Mindkettőnek nevelési célzata van. Az egyiknek megértő, mégis a helyes viselkedésre figyelmeztető, a másiknak kirekesztő, figyelmeztető célja van. A kétféle közös figyelmi jelenet (az egyik már a konceptuális közös alap) egymás mellé helyezése, a köztük lévő eltérés nyilvánvalóvá tétele az, amit az *ironikus szándék* megmutat. Ahogyan az előző fejezet végén utaltam rá, az irónia megismétli a közös figyelmi jelenet lényegét. Csak ebben az esetben a közösen figyelt tárgy/esemény a *két közös figyelmi jelenet közti eltérés* egy külsőbb perspektívából (l. következő ábra). Másképpen a perspektívák egymás mellé helyezése egy külsőbb perspektívából. Így ösztönözve a kommunikációs partnert perspektívájának megváltoztatására.

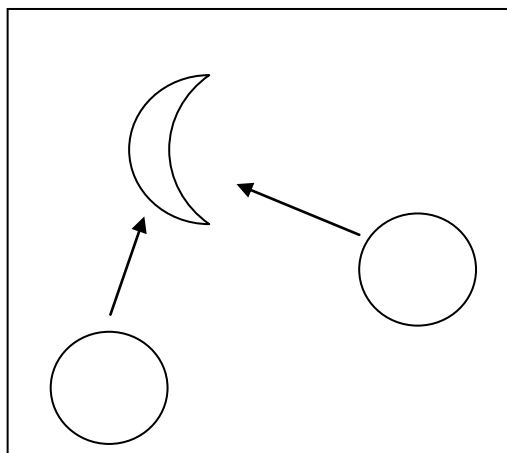
⁸⁶ Ha az anya azt mondaná, amit a (79) példában, akkor ott csak elégedetlenségét és nemtetszését fejezné ki ironikus attitűd nélkül.

12. ábra A közös figyelmi jelenettől lépésenként az ironikus megnyilatkozást kísérő közös figyelmi jelenetig

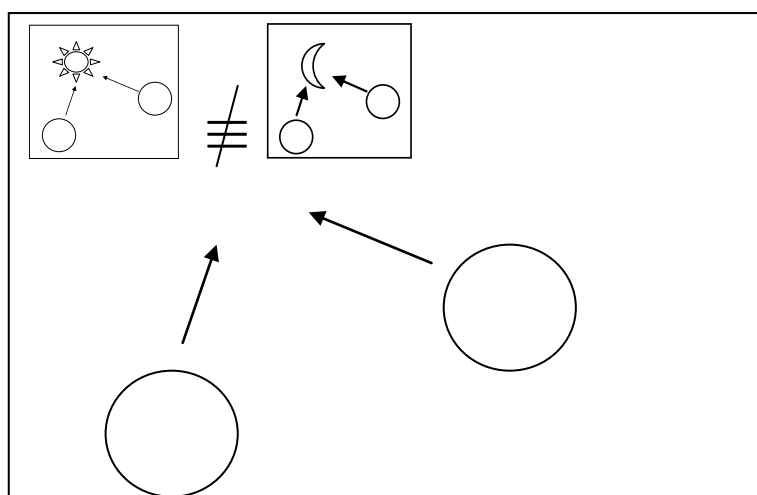
1. közös figyelmi jelenet

2. közös figyelmi jelenet

3. közös figyelmi jelenet: külsőbb perspektívából szemlélve az előző két figyelmi jelenetet

Korábban amellett érveltem, hogy az ironikus megnyilatkozás esetében a pragmatikai folyamatok sem tudják egyértelműsíteni a jelentést. Ez megmutatkozik a fenti ábrában is. Nem veszi át az 1. közös figyelmi jelenet helyét a 2. figyelmi jelenet, hanem a kettő egyszerre van a kommunikációs partnerek közös aktív figyelmének terében (3. figyelmi jelenet). Ez nem speciálisan az iróniára jellemző, ez történik minden nem konvencionális (kreatív)

nyelvhasználat esetén, csak a két esemény közötti kapcsolat más, az irónia esetében az eltérés, a metafora esetében az azonosság. Egy megnyilatkozás vagy nyelvi esemény minél kevésbé konvencionális (vagyis minél inkább újszerű) annál aktívabb figyelemre van szükség a közös figyelmi jelenet/konceptuális közös alap felépítéséhez. A nem konvencionális nyelvhasználat esetében magán a figyelmi jelenet működésén van a hangsúly, nem pedig a külső világbeli vagy konceptuális referencián. Ez tehát egyfajta metaszintje a közös figyelmi jelenetnek.

A gondolatmenetnek ezen a pontján idézzük fel és egészítsük ki a korábban (3.4 és 6.2) megadott prototipikus definíciót az ironikus megnyilatkozásról. A beszélő azért használ ironikus megnyilatkozást, hogy rámutasson (a beszélő hozzáállására/attitűdjére) arra, elhatárolódik valamitől, illetve hogy a hallgatóban kételyeket ébresszen jelenlegi tudása, meggyőződése és a kulturális elvárásai tekintetében.

- (i) Az ironikus megnyilatkozással a beszélő metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót, ráirányítja a figyelmet
 - a beszélő hozzáállására (attitűdjére),
 - és az eltérésre, különbözősége a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét.
- (ii) Ez a művelet a megnyilatkozás nézőpontjából a kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig a perspektívaeltérés és perspektívaemelés.
- (iii) A beszélő szándéka, hogy a hallgatót perspektívaeltérésre és perspektívaemelésre ösztönözze, metapragmatikai éberségre készítve.

Az ironikus megnyilatkozás használatával szociális és informatív intenciókat szeretne nyilvánvalóvá tenni a beszélő a hallgató számára. Egy külsőbb/magasabb metaperspektívából a két perspektíva közötti eltérésre való figyelemirányítás (referenciális vagy informatív szándék) és ennek a szándéknak a nyilvánvalóvá tétele (kommunikatív szándék) azt a célt szolgálja, hogy a hallgató kikövetkeztesse a beszélő szociális intencióját. Nézzük a már közhelynek számító példát az időjárással kapcsolatban.

80) Kontextus: Zuhogó esőben.

– *Milyen csodálatos az idő ma!*

A példában a kommunikátor szociális intenciója egy attitűd megosztása. Ha jó idő lenne, amikor ez a megnyilatkozás elhangzik, akkor a jó idő miatt érzett örömét osztaná meg a kommunikációs partnerével. Ha a megnyilatkozás rossz időben hangzik el, mint a (80) példa esetében, akkor nem az örömét osztja meg, hanem a bánatát, sajnálkozását, és esetleg még azt, hogy 'ugye megmondtam, hogy nem ma kellett volna kirándulni jönnünk'. Elhangozhat ez ugratásként és éles kritikaként is az intonációtól, gesztikulációtól függően.

A fejezet zárásaként fontosnak tartom ismét kiemelni Tomasello gondolatát arról, hogy egy-egy egyszerű gesztusnak a sokféle használata az, ami már messze meghaladja az emberszabásúak kommunikatív képességeit. Ezt azzal magyarázza, hogy sokféle *közös figyelmi jelenetet* és *konceptuális közös alapot* vagyunk képesek felépíteni a kommunikációs partnerrel együtt (Tomasello 2008: 82). Ehhez hasonlóan gondolkodhatunk egy-egy verbális megnyilatkozásnak a sokféle használatáról, ami csakis azért lehetséges, mert sokféle *közös figyelmi jelenetet* és *konceptuális közös alapot* vagyunk képesek felépíteni a kommunikációs partnerünkkel. Ebből következően úgy vélem a kérdés ezután, hogy az ironikus megnyilatkozás esetében milyen releváns közös figyelmi jelenetet /konceptuális közös alapot építhetnek föl a kommunikációs partnerek. A releváns közös figyelmi jelenet /konceptuális közös alap építéséhez osztenzív stimulusok nyújthatnak segítséget a kommunikációs partner számára (l. 6.3.3 fejezet), de kulturális tudás hiányában, hiába ismeri fel a kommunikációs partner az iróniára vonatkozó stimulusokat, ha nem sikerül hozzá felépítenie a közös alapot. Gondoljunk itt a már tárgyal híres példára, amely erősen függ a kulturális kontextustól, sőt a kulturális, illetve osztályok közötti eltérésekre hívják fel a figyelmet. Az első példa Montesquieu *Perzsa levelek* c. művéből származik, ahol keleti, muzulmán utazó perspektívájából tekint a párizsi életre, megmutatva ezzel annak visszásságait. Ha az olvasó nem ismeri a muzulmán kultúrát, vagy a párizsi életet, feltehetőleg nem fogja felfedezni a megbúvó ironikus szándékot a szerző részéről, lévén a szövegrészlet olyan pragmatikai kulcsingereket (l. bővebben 6.3.3.1) tartalmaz, amelyek észleléséhez kulturális tudásra van szükség.

81) *A libertinusok itt számtalan örömlányt tartanak ki, és a jámborok számtalan dervist. Ezek három fogadalmat tesznek: engedelmességit, szegénységit és tisztaságit. Azt mondják, legjobban az elsőt tartják meg; ami a másodikat illeti, biztosítlak róla, hogy nem sokat törődnek vele; a harmadikat ítéletedre hagyom.* [Montesquieu: Perzsa levelek LVII. Fordította: Kis János]

6.3.1.4 Szociális bio-feedback⁸⁷

Gergely és Watson (1999) rámutatnak arra, hogy a különböző kutatások, amelyek szocioemocionális képességek szociális interakcióban való elsajátítását vizsgálják, noha különböző eredményekre jutnak, mégis van egy közös implicit előfeltevésük. Ez pedig az, hogy a csecsemők érzékenyek a viselkedésük és a környezeti események közötti kontingenciákra. A modelljük egyediségét maguk abban határozzák meg az eddigi javaslatokhoz képest, hogy elfogadják azt a közkeletű feltételezést (common assumption), mely szerint a csecsemők érzékenyek a kontingencia tapasztalatokra. Ugyanakkor visszautasítják azt az általános felfogást, amely szerint a csecsemők kezdetektől fogva éberek (aware) lennének a saját speciális alapérzelmi állapotaikra (their specific basic emotion states). Ehelyett a kontingencia észlelésnek (contingency detection) alapvető szerepe van a csecsemő saját belső affektív állapotainak progresszívan fejlődő éberségében (progressively developing awareness). A szociális bio-feedback modell szerint az anya saját affektusaitól eltérően jelöli (saliently mark), tükrözi a csecsemő arcára kiülő affektusokat (affective facial behavior). Az anya saját érzelmei és a gyermeke jelölt módon visszatükrözött érzelmei közötti különbségtételnek, a folyamatos és következetes tükrözésnek köszönhetően a gyermek képes lesz értelmezni a szociális interakciókat.

Gergely és Watson (1996, 1999) szociális bio-feedback modellje, amely a csecsemők affektus-elsajátítását magyarázza, egy más perspektívából tekintve az ösképe és prototipusa a kommunikációs helyzetnek (l. ezt támogató érveket Tomasello 2008, Csibra 2010). A szociális bio-feedback modell alapegysége az anya–gyermeke páros. Ha ezt a szituációt a kommunikáció előképének, kezdetleges formájának tekintjük, akkor annak alapegysége az anya és a csecsemője együttese (a kommunikátor és a kommunikációs partner). Tomasello (2008) az intenciók közül a legkorábban megjelenők közé sorolja az érzelmek és az attitűdök megosztásra vonatkozó intenciókat (l. bővebben 6.3.1.1 és 6.3.1.3).

A szociális bio-feedback modell jó magyarázatul szolgálhat az ironikus hozzáállás kialakulására is, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem megerősíti az ironikus interpretációt, ironikus beszédmódot. Az emocionális állapotokra való éberség progresszív fejlődéséhez hasonlóan, az ironikus szándékot jelző stimulusok felismerésére való éberség folyamatosan növekszik a folyamatos visszajelzés (kontingens reaktivitás) hatására. Valamint a gyakori iróniahasználata maga is folyamatosan felébreszti, és fejleszti a metapragmatikai éberséget

⁸⁷ A mosolygó anya a gyermekét nézve ugyanúgy mutat mPFC aktivitást, mint az anyját néző mosolygó gyermek (l. shared neural mechanism, Grossman 2013: 340).

(metapragmatic awareness). Az iróniára való érzékenység megjelenésének kezdetén vitatkoznak a kutatók. Sok esetben a felnőtt nyelvhasználó is megerősítést, visszajelzést igényel arra vonatkozólag, hogy jól értette-e az iróniát, erre látjuk a következő (82–84) példákat.

82) Kontextus: internetes fórumon történik a levélváltás.

– *Hogyan mondom angolul, hogy „árad belőled a kedvesség”?*

– *Ironikusan érted vagy szósz szerint? Mert elég nagy különbség lenne.*
[gyakorikerdesek.hu]⁸⁸

83) Kontextus: családi elektronikus levélváltás az új alkotmányról:

*Botond: Én is örülök, hogy vannak, akik szemében nem vagyunk vörös posztó.
De a kisördög azt firtatja bennem, hogy a primer irodalmat
(Alkotmány, csatolva) olvasta-e valaki? (Én sem.) És vajon el kell-e
olvasnunk ahhoz, hogy véleményünk legyen róla? Mit mond erről az
irodalomtudomány/ percepcióelmélet?*

*Anna: Szerintem, ahhoz, hogy véleményt mondjunk semmiképpen sem
szükséges előtte elolvasni :)))*

Dani: Botikám!

*Szerintem sem kell elolvasni, sőt, egyenesen gyalázat olyanról
véleményt mondani, amiről van közvetlen, megbízható információnk.
Vagy fordítva, információt szerezni olyasvalamiről, amiről véleményt
akarunk formálni, felesleges és irracionális magatartás. Továbbá nem
is szerencsés, mert ez esetben el kell hogy fogadjuk a tényeket, és még a
végén egyet kell értenünk másokkal... :)*

csók

Nagynéni: Annácskám!

Olyan érdekes, hogy a humorérzékekkel tényleg baj van.!!

⁸⁸ A példában a helyesírásra nem voltam tekintettel, úgy közlöm a példát, ahogyan az internetes fórumon szerepelt.

Dani levelét kétszer elolvastam, hogy "mi van ezzel a Danival?" és csak halvány gyanú ébredt bennem...

Puszi

84) Tom Lefroy, Jane, Jane bátyja és Feuillide grófnő látogatást tesznek Lefroy nagybátyjánál Londonban, annak érdekében, hogy Tom meggyőzze nagybátyját támogassa Jannel való házasságát. A Londonba érkezésük estéjén együtt vacsorázik a társaság.

Bíró: - *Melyik csata volt az Tom?*

Tom Lefroy: - *Villers-en-Cauchies.*

Bíró: - *Nagyon jó. Sok halott, akik a franciákat szolgálták. Nem kár értük... Oh. Kivéve persze önt, ma'am.*

Feuillide grófnő: - *Ne féljen gyalázni a jakobinusokat előttem, bíró. Guilotinnal végezték ki a férjem.*

Bíró: - *Oh, barbárok. Állatok.*
.... És a birtoka?

Feuillide grófnő: - *Lefoglaltatott.*

Bíró: - *Tragédia.*

Feuillide grófnő: - *Természetesen, de vagyonom nagy része mozgatható volt...*

Jane: - *Igen, a mozgatható vagyonboldogság egy levéltárcában.*

Bíró: - *Leleplezem, ha azt mondom iróniát hallok ki szavaiból?*

[Részlet a *Becoming Jane* című, Jane Austin életéről szóló filmből.]

6.3.2 Részösszegzés

Az irónia hozzáállás modelljének azokat a szociokognitív folyamatait mutattam be, amelyek lehetővé teszik, a humán kommunikációt, és magát a speciális ironikus beszédmódot is.

Bemutattam a humán kommunikáció kooperatív modelljét (Tomasello 2008), amely a relevanciaelmélet osztenzív-következtetési kommunikációs modelljéből hiányzó szociális intenciókat és szociális megtérüléseket, hatásokat is integrálni tudja. A közös figyelmi jelenetbe való belépés mintájára, bemutattam hogyan képzelhető el az ironikus beszédmód megtanulása, felismerése a kulcsingerekre való éberség fejlődésével, és a közös alap építésével. Az ironikus helyzetben az ironikus kulcsingerek, stimulusok hívják fel a hallgató figyelmét arra, hogy most éppen ironikus megnyilatkozást hall. Ez sokszor nem egy kulcsinger, hanem kulcsingerek együttes előfordulása, illetve egy személyhez kapcsolódó (x gyakran ironizál) konvencionalizálódott elvárásban, hozzáállásban mutatkozhat meg a hallgató oldaláról. Gergely és Csibra (2005) *pedagógiai hozzáállás* elképzelésére alapozva feltételezem a gyermekben idővel kialakuló, kialakítható „ironikus hozzáállás”-t, amely a „pedagógiai hozzáállás”-sal szemben nem innát képesség, hanem kulturálisan tanult, és kultúránként változó jelentősége van (l. bővebben Komlósi – Ivaskó előkészületben). Az iróniát jelző kulcsingereket a következő fejezetben részletesen tárgyalom.

6.3.3 Kulcsingerek

A fejezet három fő részre tagolódik. Elsőként a kulcsingerek fogalmát, és a relevanciaelmélet osztenzív-következtetési kommunikáció definícióját (Sperber–Wilson 1986/1995: 63) tárgyalom, amely lehetővé teszi a kommunikatív és informatív szándék megkülönböztetésével az *irónia* elkülönítését az *iróniát jelző nyomoktól*.⁸⁹ A fejezet további részében a nyelvi szintekhez köthető kulcsingerekre hozok példákat spontán szóbeli és írásbeli diskurzusokból, intuitív példákból saját megfigyelésből, és mások publikált példáinak használatával (6.3.3.1–6.3.3.6), végül a fejezet zárásaként összegzem az eredményeket (6.3.4).

A kulcsingerek keresése bizonyos tekintetben ellentmondásban van az irónia természetével, amely ambiguitásra törekszik. Az irónia bizonyos típusa akkor tölti be funkcióját, ha nincsenek egyértelműen megmutatkozó kulcsingerei. Amolyan a Mátyás király mesékből ismert „hozzál is meg ne is” ajándékot. Elegendő, ha a római rétorok iróniahasználatának funkciójára, illetve a molieri iróniára gondolunk, amikor az iróniát olyan csatornaként használták, amelyen az igazság kimondása lehetővé vált anélkül, hogy a hatalom tetten érhetné a beszélő szándékát. Megmarad a lehetőség a visszakozásra. A nyílt irónia funkcionálhat gúnyként, ami esetenként szarkazmus már, amely egyben azt is jelenti, hogy a

⁸⁹ Az irónia és az őt jelző kulcsingerek elkülönítéséhez elegendő a sperber-wilson-féle informatív és kommunikatív szándék, így ebben a fejezetben eltekintek a szociális intenciók tárgyalásától, hogy az elemzés ne veszítsen fókuszából.

szarkazmus és a gúnyként funkcionáló irónia kulcsingerei nyilvánvalóbbak és láthatóbbak, mint más formák (pl. a fent említett két forma).⁹⁰ A szarkazmus az irónia nyíltan agresszív típusa, amelynek világos markerei/nyomai és céljai vannak, sok esetben hiperbola vagy litotész társul az iróniához, amikor az szarkazmusba csap át (l. bővebben Komlósi 2013).

Az ironikus helyzetben az ironikus kulcsingerek, stimulusok hívják fel a hallgató figyelmét arra, hogy most éppen ironikus megnyilatkozást hall. Ez sokszor nem egy kulcsinger, hanem kulcsingerek együttes előfordulása, illetve egy személyhez kapcsolódó (i.e. x szeret ironizálni) hozzáállásban mutatkozhat meg a hallgató oldaláról. A stimulusok, vagy másként kulcsingerek felismertetésének és felismerésének alapjául szolgáló elméleti keretként a relevanciaelmélet kommunikáció definícióját veszem alapul. Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója (Sperber–Wilson 1986/1995: 63), valamint a kommunikatív és az informatív szándékok megkülönböztetése lehetővé teszi az olyan ironikus megnyilatkozások értelmezését, amikor a kommunikátornak nincsen szándékában felfedni, nyilvánvalóvá tenni az ironikus szándékát a hallgató előtt mégis szándékában áll ironikus tartalmat közölni.

Egy ironikus szándékkal elhangzó megnyilatkozás ironikus interpretációját elősegítő markerek (osztenzív stimulusok) számbavételéhez a relevanciaelmélet (Sperber és Wilson 1986/1995) osztenzív-következtetési kommunikációs keretét látom indokoltnak használni. A szerzők a humán kommunikációra mint a megismerés egyik lehetséges módjára tekintenek, amely összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy a beszélő szándéka szerint az irónia perspektívaváltó funkcióját kihasználva, a hallgató metapragmatikai éberségét felébresztve, új ismeretek elsajátítására ösztönzi a hallgatót (Komlósi 2012).

Az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a maga, mind a kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevéshalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995: 63)⁹¹.

Németh T. Enikő (2013: 114) felhívja rá a figyelmet, hogy a Sperber és Wilson-féle kommunikáció definíció – saját reflexióik szerint is (Sperber és Wilson 1995: 63–64) –

⁹⁰ A szarkazmusra, mint az irónia nyílt típusára láthattuk már korábban Swift *A Modest Proposal* című pamfletjét (a 4.2.1-ben) példaként, amelynek egyértelmű markere a hiperbola és a litotész.

⁹¹ „Ostensive-inferential communication: The communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions {I}” (Sperber–Wilson 1986/1995: 63).

megengedi a nem szándékos (unintentional) kommunikációt. Ez ellentmond az *osztenzió* és a *kommunikatív szándék* sperber-wilsoni fogalmának (l. bővebben Németh T. 2013). Mivel a disszertációm célkitűzésének lényeges pontja, hogy szétválassza az iróniát az őt jelző kulcsingerektől, ezért fontos a szándékosság (intentional), illetve nem szándékosság (unintentional) szétválasztása a speciálisan iróniát jelző osztenzív stimulusok megítélésénél. Ennek érdekében Németh T. (2013: 114–115) módosított osztenzív-következtetési kommunikációs definícióját használom, amelyben a kommunikációnak szükséges feltétele a kommunikatív szándék.

Az osztenzív-következtetési kommunikáció módosított definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen stimulus segítségével nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóvá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy *I* feltevэшalmazt (Németh T. 2013: 114–115).⁹²

A fenti definíció két szándékot rejt magában, a kommunikátor informatív és kommunikatív szándékát. Németh T. módosítása, kiküszöböli az ellentmondást, amely megengedte, hogy a kommunikáció szándékosság nélkül is létrejöjjön, amely megengedte, hogy kommunikatív szándék nélkül is kommunikációnak tekintsünk egy információátadást. Lássuk az egyes kulcsfontosságú terminusok jelentését hogyan határozza meg Sperber és Wilson.

Az osztenzió: olyan viselkedési forma, amely megmutat valamit. A kommunikációban a kommunikációt végrehajtó személy informatív szándékát és az *{I}* feltevэшalmazt.

Informatív szándék: A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy *{I}* feltevэшalmazt (Sperber–Wilson 1986/1995: 58).

Kommunikatív szándék: Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak informatív szándéka van (Sperber–Wilson 1986/1995: 61).

⁹² A módosított definíció angolul: „The communicator produces a stimulus by which she makes it mutually manifest to herself and audience that she intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumption *I*” (Németh T. megjelenés alatt)

Az irónia esetében osztenzió lehet az, amikor nyíltan ellentétes az állítás tartalma a valósággal. Amikor az anyuka a következőképpen dicséri a gyerekeit. *Látom, ma is ügyesen levittétek a szemetet* – mondja miközben mindannyian a konyhában állnak a teli szemetesvödör társaságában. Ezt erősítheti az anyának más viselkedésjegye is (pl. kifejezéstelen arcot vág, hiperbola és litotész használata, prozódiai kontraszt, szünet, l. bővebben 2. fejezet) Az osztenzív-következtetési kommunikáció definícióját speciálisan a kommunikációs helyzetben elhangzó ironikus megnyilatkozásokra való adaptálása a következőképpen képzelhető el.

Az ironikus osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy *speciálisan iróniát jelző* stimulust, amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen *speciálisan iróniát jelző* stimulus segítségével nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy {I} feltevэшalmazt.

A dolgozat kérdésfeltevése éppen az, hogy vannak-e ilyen speciális stimulusok, és ha igen, milyen természetűek. Feltételezésem szerint saját és más kutatási eredményekre támaszkodva, nincsenek minden körülmények között egyértelműen ironikus szándékot jelző stimulusok. Ez alól kivételnek tűnik a kifejezéstelen arc vagy pléhpofa (blank face) (l. Attardo at al. 2003). Sokkal inkább stimulusok együttes előfordulásáról (komplex stimulusokról) van szó, amelyek az adott környezetből kontrasztosan kiemelkedő stimulusok, ahogyan azt Bryant (2010) a prozódiai kontraszttal kapcsolatban megállapította. Az ironikus osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója lehetőséget ad arra, hogy kétféle szándékot különítsünk el. Az ironikus szándékkal elhangzó feltevэшalmaznak a kommunikálása közben kétféle szándék van jelen. Álláspontom szerint az {I} feltevэшalmaz már tartalmazza az iróniát. Az információ maga az irónia, az eltérés, és a perspektívaaváltásra ösztönzés.

Iróniára irányuló informatív szándék:

A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} iróniát magában foglaló feltevэшalmazt.

Iróniára irányuló kommunikatív szándék:

Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak speciális, iróniát közvetítő informatív szándéka van.

Az ironikus megnyilatkozás esetében az informatív szándék az ironikus tartalom átadására irányul, amit nem feltétlen kísér az kommunikatív szándék, azaz hogy az ironikus tartalom átadására felhívja a kommunikátor a partnere figyelmét (l. Komlósi – Ivaskó előkészületben). A szándékok alapján történő különböző nyelvhasználati formák elkülönítését Németh T. Enikő (2008a, 2008b) teszi meg, aki a különböző szándékok megléte és hiánya alapján kategorizálja a nyelvhasználat különböző formáit. A manipulatív nyelvhasználat leírásához is megfelelő keretet szolgáltat ez a szétválasztás (l. Árvay 2003). Nézzünk, milyen ez az ironikus megnyilatkozás esetében.

85) *Misi, te mindig a legrosszabb helyeket fogod ki magadnak a lelátón.*

Kontextus: Hárman beszélgetnek: Misi, Péter és Kinga. Misit ugratja Péter, mindketten tisztában vannak vele, hogy Misi mindig a legjobb helyeket fogja ki magának. Ezzel együtt Péter nem akarja jó színben feltüntetni Misit, inkább magát szeretné előtérbe helyezni Kinga előtt. A beszélgetést hallgató Kinga azonban nincsen tudatában ennek a ténynek, így fedve maradhat előtte az ironikus szándék.

Az (85) példa esetében a beszélőnek van kommunikatív szándéka és informatív szándéka is Misi és Kinga felé is. Ám Misi felé van még ezen kívül speciálisan az iróniára irányuló kommunikatív és informatív szándéka is, míg Kinga felé nincsen jelen egyik sem. Ha a kontextust úgy módosítjuk, hogy Péter kíváncsi rá, Kinga vajon felismeri-e a barátok közötti ugratást, s így módon közékük tartozónak tekinthetik-e, akkor ebben az esetben Péternek iróniát jelző kommunikatív szándéka nem volt, csak iróniát közvetítő informatív szándéka, amivel megnehezítette Kingának az irónia (ugratás) felismerését (l. bővebben Komlósi – Ivaskó előkészületben).

86) *Óh, egyáltalán nem megterhelő. Sohasem marad tovább hat-nyolc hétnél.*

Kontextus 1: Mindezt kifejezéstelen arccal mondja, a beszélő, aki egy bizonyos illető látogatásáról beszél, amelyet az évente kétszer-háromszor tesz nála.

Kontextus 2: Nincs eltérés az arckifejezésben a beszélgetés megelőző részeihez képest. A beszélő egy bizonyos illető látogatásáról beszél, amelyet az évente kétszer-háromszor tesz nála.

A (86) megnyilatkozásban a kommunikátornak van iróniát jelző kommunikatív szándéka, és informatív szándéka is, ám a *Kontextus 2*-ben vagy nincs speciálisan az iróniára irányuló kommunikatív szándék vagy nagyon gyenge, éppen ezért a valóság és a megnyilatkozás közötti eltérést, ellentétet nem segít nyilvánvalóvá tenni. A hallgató korábbi ismereteire bízva annak kikövetkeztetését. Az eddig tárgyaltakon kívül két esetről még nem esett szó. Az egyik eset, amikor sem kommunikációs sem információs szándék nem társul a megnyilatkozáshoz, mégis önmagában véve ironikus, illetve a helyzet hordozza az ironikus értelmezést.

87) *A terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik, a tagsági kártyát pedig a bejáratnál árulják majd.*

A fenti (87) megnyilatkozás (vö. (87) példával) elhangozhat anélkül, hogy eredetileg ironikus szándéka lett volna a beszélőnek, mégis ironikus hatást kelt a két mellékmondat közötti nyilvánvaló paradoxon, amely nevetségessé teszi magát az Emberi Jogok Ligájának gyűlését, ironikus hatást keltve ezzel. Végül lássunk egy példát arra, amikor a kommunikatív szándékot nyilvánvalóvá teszi a hallgató előtt, de az információs információt nem. Erre a helyzetre tipikus a (88) példa, amikor éreztetni akarjuk az ironikus perspektívánkat a helyzethez kapcsolódóan, de úgy fogalmazzunk, hogy azt a hallgató valamilyen műveltségi vagy érettségi szintjéből adódóan nem képes megérteni. Ilyen eset, amikor a hallgató által ismeretlen nyelven pl. latinul hangzik el a megnyilatkozás, de intonációs és gesztikulációs kulcsingerek jelzik az iróniára utaló kommunikatív szándékot.

88) *Non vitae sed scholae discimus.*

Kontextus: Egy tanár szájából hangzik el, gúnyos hangvétellel egy iskolai felmérő előtt.

Ha a tanár tisztában van vele, hogy a diákok latin műveltsége hiányos, ezzel a megjegyzéssel jelzi ugyan, hogy most ironikus információt fog közölni, de szándékosan nem ad kulcsot annak tartalmi kibontásához. Végezetül fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a kommunikatív szándékot nem csak a hiány és a jelenlét (0-1) terminusaiban érdemes kezelni. Sok esetben intenzitásbeli különbségről van szó. Minél többféle osztrénv stimulus mutatja meg az ironikus szándékot, annál erősebb a kommunikatív szándék jelzése.

A következő fejezetekben arra hozok példákat, hogy milyen stimulussal teheti nyilvánvalóvá a beszélő az ironikus szándékát a hallgató számára. A teljesség igénye nélkül

számot adok az ironikus interpretációt elősegítő kontextuális és nyelvi nyomokról – pragmatikai, morfolopragmatikai, szintaktikai-pragmatikai, szemantikai-pragmatikai és prozódiai szinteken. Céлом nem a kulcsingerek kimerítő felsorolása, hanem legtipikusabb kulcsingereinek bemutatása. A szintek szétválasztása mindezek mellett sok esetben nehezen megtehető. Az egyes nyelvi szintekre pragmatikai perspektívából tekintek, ami feltételezi, hogy szoros interakcióban van a pragmatika a többi nyelvi szinttel (vö. Németh T. 2006a, Németh T. – Bibok 2010,). A vizsgált kulcsingerek alátámasztják és tovább árnyalják a korábban megfogalmazott prototipikus iróniadefiníciót (1. korábban 3. fejezetben, valamint Komlósi 2012, 2013), illetve elkülönítik az iróniát az iróniát jelző kulcsingerektől.

6.3.3.1 Pragmatikai kulcsingerek – kontextuális nyomok

A pragmatikai kulcsingerekre számos példát találhatunk (Komlósi 2013), amelyek közé a hiperbola és a litotész iróniát jelző előfordulásait sorolom. Erre láthattunk példát az 1.2. fejezetben, amikor a hiperbola, litotész, tiszta és társult irónia szerepét fejtettem ki. Ezekhez kiegészítésül további iróniát jelző kontextuális nyomot mutatok be. Az alábbi (89) példában az ironikus kommunikatív szándékot a félmosoly és a komolyság egyvelege jelzi, illetve az, hogy az információ tartalma nem jelent megoldást a szülők problémájára, noha megoldással kecsegtet.

89) – *Na, szerintem egyeztetek meg abban, hogy télen fűtőtök a padlófűtéssel, nyáron meg nem.*

Kontextus: A szülők arról vitatkoznak, hogy a meglévő cserépkályhát vagy a padlófűtést érdemesebb-e használni. Az apa ellenzi a padlófűtés használatát, mert feleslegesnek tartja, amikor a kályhában is be van gyújtva. Az anya pedig szereti használni a padlófűtést, mert a komfortérzetét a langyos padló segíti. A fiúk, aki addig csak figyelte a parttalanná váló vitát, fél óra után megszólal, a következő kompromisszumot javasolja félmosollyal a szája sarkában, de közben próbál komoly arcot vágni.

A javaslat nyilvánvalóan ugratás, de egyben figyelmeztetés a szülők felé, hogy egy egyszerűen megoldható problémát felnagyítanak. Ezért javasol egy nyilvánvalóan kézenfekvő dolgot. Ebben az esetben nem abból fakad az irónia, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond. Az állítás trivialitásából fakad, és abból, hogy azt sugallja, nem érdemel ennyi

figyelmet és időt a téma. Nézzünk néhány példát arra, amikor a nincsen szükség fizikai kontextusra, vagy diskurzus előzményre, hanem magában az elhangzó diskurzusegységben benne vannak az irónia kulcsingerei.

90) *A terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik, a tagsági kártyát pedig a bejáratnál árulják majd...* (Le Monde 28/11/1973).⁹³

A fenti (90) megnyilatkozás arra példa, amikor az irónia forrása nem a példa külső kontextusa, hanem, magában az elhangzó diskurzusban rejlik. Kerbrat-Orecchioni (1976: 17 – 18) referenciális iróniának nevezi, amely ellentmondás (contradiction) egymásmellé helyezett tények között. A példát elemezve láthatjuk, hogy az iróniát előidéző kifejezések nem a fizikai kontextussal, a világról való enciklopédikus tudásunkkal vannak ellentmondásban, hanem magában a megnyilatkozásban a két mellérendelő mondatrész között feszül ellentmondás. A *'terembe való belépés az Emberi Jogok Ligájának tagjaira korlátozódik'* és a *'a tagsági kártyát a bejáratnál árulják majd'*, tehát bárki beléphet. A *'tagjaira korlátozódik'* kifejezés és a *'tagsági kártya árulása a bejáratnál'* jelentésének ellentmondásossága teszi nyilvánvalóvá az ironikus interpretációt, amely konkrétan az Emberi Jogok Ligája működésének ironikusságára hívja fel a figyelmet. A példában Martin (1992: 89) szerint az irónia indikátora a három pont a mondat végén. A három pont nyilvánvalóbbá teszi a megnyilatkozásban rejlő iróniát. A relevanciaelmélet terminusaiban átfogalmazva a három pont az ironikus információt jelző kommunikatív szándékot jelzi.

91) *Az alpári kritikákat azonnal töröljük...de a mélyenszántó gondolatok nem is a mi nőinkre jellemzőek.*

(VNTV beszélgetős műsora)

A (91) példában két egymástól szélsőségesen (hiperbola!) eltérő jelző között feszülő ellentét erősíti az ironikus interpretációt. A *'mélyenszántó gondolat'*-nak már önmagában (szemantikai jelentés, konvencionalizálódott jelentés) is ironikus interpretációja van, anélkül, hogy a kontextust figyelembe vennénk. A *'mély'*, *'tartalmas'* gondolat és a *'mélyenszántó'* közötti ellentétet idézi föl a *mélyenszántó* jelző. Erre erősít rá az *alpári kritika*.

⁹³ A (87) példa és a (90) példa közötti különbség a három pont a mondat végén, amelynek jelentősége van az ironikus interpretáció elősegítésében.

6.3.3.2 Szemantikai-pragmatikai kulcsingerek

Kategóriák ütközése fordul elő, ironikus hatást keltve, a zeugma esetében is, amely össze nem illő kategóriákat (konkrét és elvont fogalmakat) kapcsol – egy szintaktikailag jól formált szerkezetbe. Az irónia forrása az elvont és konkrét kategóriák közötti váltás (l. korábban *kategóriaváltás* az 1.1 fejezetben és Komlósi (2012)).

92) *Felvette a kalapját és azt a szokást, hogy...*⁹⁴

93) *Krisztus könnyeit fogjuk inni a nádfödelű pajtában és szilvóriumot*⁹⁵

(Kassák Lajos: A ló meghal, a madarak kirepülnek)

A (92)-es példában a zeugma forrása a *felvette* predikátum, amely egyazon megnyilatkozásban kétféle értelemben szerepel. A *felvette a kalapját* esetében a *felvette* kifejezéshez 'egy konkrét fizikai cselekvés' jelentése aktiválódik, míg ezzel egyidőben a *felvette azt a szokást* esetében a „felvette” kifejezésnek 'egy elvont cselekvés' jelentése társul (l. még *felveszi a kesztyűt, felveszi a harcot*). Ugyanez történik a (93)-as példában, ahol a zeugma forrása az *inni* predikátum, amelynek Kassák egyszerre kétféle jelentését használja ki. A konkrét értelemben, a szilvapálinka az *inni* argumentuma, míg elvont értelemben az *inni* argumentuma *Krisztus könnyei*. Az ironikus hatást ennek a két jelentésnek (a konkrét és az elvontnak) az együttes használata, vagyis a szemantikai kétértelműsége adja, amelyet pragmatikai szinten sem tudunk feloldani. Kálmán – Trón – Varasdi (2002) szerint az egyértelműsítést szolgáló pragmatikai következtetések a zeugma esetében ellentmondanak egymásnak, mivel egyik következtetés alapja sem specifikusabb a másiknál, így nem tudunk választani az értelmezések közül. A zeugmaszerű hatást az okozza, hogy a pragmatikai folyamattal nem tudjuk feloldani a szemantikai többértelműséget (Kálmán-Trón-Varasdi 2002: 281). Ugyanez a fennmaradó többértelműség jellemzi az iróniát, sőt bizonyos eseteiben fenn is tartja a kétértelműséget (l. Komlósi 2012). Ezt a fennmaradó többértelműséget láthatjuk a következő két (94) és (95) példában is, amely kontextustól függetlenül is ironikus színezete van, ám kontextustól függően ez felerősödhet.

94) *Feri szomorkás mosollyal és egy Hondával távozott.*

⁹⁴ Köszönettel tartozom Maleczki Mártának a példáért, és azért, hogy felhívta a figyelmemet a zeugma és az irónia lehetséges összefüggéseire.

⁹⁵ Ebben a példában még az is erősíti az ironikus hatást, hogy távol van egymástól a két argumentum, amelyek közé bővítmények ékelődnek. Ez hasonlít ahhoz, amikor az irónia forrása a tiszta csatolmány és azt megelőző egység közötti eltérésben, perspektíaváltásban van.

95) *Megpróbáltam Chicagóig elvinni a gépet, de olyan nehéz volt, hogy félúton letettem.*⁹⁶

A (94) példában a zeugma forrása a *–val /-vel*. Mindamellet, hogy a *távozik* igének kétféle konvencionalizált (elvont és konkrét) jelentése kerül egyszerre használatba, a *szomorkás mosoly* és az *egy Honda* közötti meglepő kapcsolat is erősíti az ironikus olvasat lehetőségét. Ha valaki egy Hondával távozik, attól azt várnánk, hogy örömteli mosollyal távozzon. Így nem csak a konkrét és elvont jelentések ütközéséről van szó, a kontraszt hatását felerősíti a *szomorkás* és a *Honda* közötti társadalmi várakozásokkal ellentétes kapcsolat. A (95) példában az *elvisz* átvitt ('elvinni a gépet', azaz 'elnavigálni') és a konkrét ('elcipelni valamit') jelentése hívódik elő a *nehéz* jelző hatására. Ha a megnyilatkozás a következőképpen hangzik el, mint a fenti (96) példában, akkor nincsen zeugma hatás, mert az *elvinni* és a *letenni* igék konvencionálisan metaforikus jelentésben szerepelnek.

96) *Megpróbáltam Chicagóig elvinni a gépet, de félúton letettem.*

A *nehéz* jelző, az, ami bekapcsolja az értelmezésbe az *elvinni* konkrét jelentését, mint 'súlyos tárgyat elvinni'. Érdekes kérdés, hogy a *nehéz* miért az konkrét jelentést hozza előtérbe, amikor a jelző elvont jelentése (pl. 'nehéz probléma') is konvencionális.

6.3.3.3 Szintaktikai-pragmatikai kulcsingerek

Nézzük, szintaktikai szinten mi jelezheti, hívhatja fel a hallgató figyelmét az ironikus szándéokra, majd az ironikus értelmezésre. Ilyen például a szünet, amely a szintaktikai lezárás és a tiszta csatolmány között van a (97) példában. Az irónia kulcsingereként a megnyilatkozásban a szintaktikai lezárás és a tőle prozódiai töréssel tisztán elkülönülő ún. tiszta csatolmány (add-on) jelentése közötti ütközés szolgál. Itt szintaktikai, pragmatikai és prozódiai lezárás is van egyszerre.

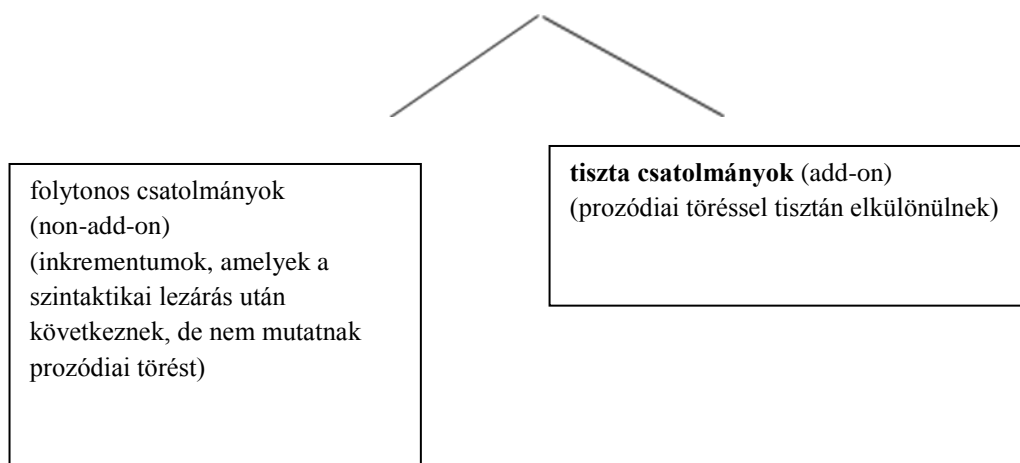
97) *Nem iszik sokat... egyedül.*

A példa jobb megértéséhez szükség van néhány alapfogalom tisztázására, amelyet a konverzációelemzés használ. Ezek a forduló, a forduló-konstrukciós egység (FKE), illetve az FKE-kiterjesztés típusai. A forduló (beszédlépés, turn) a beszélgetés legkisebb egysége. A társalgásban résztvevő beszélő, vagy befejezi a mondanivalóját szóátadás nélkül, vagy átadja a szót a következő beszélőnek (Sacks at al. 1974; hivatkozva Németh 2007–8). A forduló-konstrukciós egység (FKE) az a minimális egység, amely egy fordulót alkothat. Az FKE nem

⁹⁶ Kálmán – Trón – Varasdi (2002: 279) példái.

pusztán szintaktikai kategória, hanem prozódiai, szemantikai és pragmatikai szempontból is önálló egység (Ford et al. 1996; Ford és Thompson 1996 hivatkozva Németh 2007–8).

FKE-kiterjesztés típusai (Couper-Kuhlen-Ono 2007: 516)

Ironikus lehet akkor is a megnyilatkozás, ha nincsen szintaktikai törés. Fontoljuk meg az alábbi (98) példát!

98) *Nem iszik sokat egyedül.*

Hogyan járul hozzá az ironikus értelmezéshez a szintaktikai törés a (97)-es példában? A szintaktikai törés nélkül – ahogyan a (98)-as megnyilatkozás esetében is – szükség van egy ironikus interpretációt segítő kontextusra, vagy prozódiai nyomra, míg a szintaktikai törés esetében maga a törés (szünet) az, ami kulcsingerként szolgál. Természetesen minél több kulcsinger van jelen egyszerre, annál biztosabb, hogy felismeri a hallgató az ironikus szándékot. A (99) példában a (97) példához hasonlóan az irónia forrása a megnyilatkozásban a szintaktikai lezárás, és a tőle prozódiai töréssel tisztán elkülönülő tiszta csatolmány jelentése közötti ütközésen alapul.

99) Kontextus: Többórás tanácskozás után a férfiak előtt teli ásványvizes üvegek állnak. Két nő szemléli az eseményeket.

B1: *A férfiak keveset isznak.*

B2: *Vizet.*

A különbség abban rejlik, hogy az iróniát a két beszélő közösen építi fel egy ún. ko-konstrukcióban (a ko-konstrukciókról l. Haugh 2010). A B1 beszélő nem ironikusnak szánt megnyilatkozásához a B2 beszélő ironikus szándékkal hozzátette a *Vizet* tiszta csatolmányát, amellyel rámutat *A férfiak keveset isznak* megnyilatkozás lehetséges ironikus interpretációjára, illetve ironikussá is teszi azt. A *Vizet* tiszta csatolmány arra hívja fel a figyelmet, hogy másféle folyadékot viszont sokat isznak. Itt egyszerű ellentétéről (pl. fehér/rózsaszín/zöld) van szó, nem pedig poláris ellentétéről (fekete-fehér), mégis a kulturális tudásunk alapján feltételezhetően B2 az alkoholra gondolt, amikor szembeállította vele a vizet.

6.3.3.4 Morfopragmatikai kulcsingerek

Vizsgáljunk meg néhány példát az ironikus interpretációt segítő morfopragmatikai kulcsingerekre. Ezek a morfopragmatikai jelenségek, amelyek kulcsingerként szolgálhatnak az ironikus szándék érvényesüléséhez. Ilyen morfopragmatikai jelenség a magyar nyelvben a túlzófok kifejezésére használt felsőfok *leg+x+bb* (*legmeglepőbb*) és a *-cska/-cske* és a *-ka/ke* kicsinyítő képző. A túlzófok a mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola egyik megjelenési formája (Kiefer 2003).

Ha egy morfológiailag összetett szóban előforduló affixum a beszédhelyzetre utal, ebben az esetben a morfológia releváns pragmatikailag. A morfopragmatika a morfológiai szabályok által létrehozott derivátumok pragmatikai aspektusait vizsgálja. Kiefer szerint nem az a kérdés, hogy a kicsinyítőképzős *lábacska* használata milyen pragmatikai következményekkel jár, hanem az, hogy: a kicsinyítőképzős alakokat létrehozó szabálynak az alapszavak meghatározott szemantikai körében (ha van) milyen pragmatikai következménye van. A morfológiai szabály bemenete az alapszó + képző jelentése, kimenete pedig a derivátum jelentése, amely kompozicionálisan jön létre (Kiefer 2003: 107–8). Kiefer szerint (2003: 108–9) elsősorban ott mutatkoznak morfopragmatikai jelenségek, ahol a morfológiai szabály(ok) (i) egymással versengők (*-(V)z* és *-(V)l* domináns ige-képzők), (ii) a szó denotatív jelentéséhez kis mértékben, vagy nem járul(nak) hozzá (kicsinyítő képző szabálya), illetve (iii) nem prototipikus(ak). Nem prototipikus például a fokozás, sem a ragozás, sem a szóképzés szempontjából.

A felsőfok – *leg+x+bb* (*legmeglepőbb*) – és túlzófok között szemantikai különbség nincsen, csak pragmatikai különbség van. A felsőfok szemantikailag egy értékskála legfelsőbb fokát, egy végpontot jelöl. Az utolsó és legutolsó között nincsen szemantikai különbség, így a legutolsó és a legeslegutolsó között sem lehet (Kiefer 2003: 112). A túlzófok a beszédhelyzetről, a beszélő szándékáról közvetít információt. „A túlzófok használata csak

abban az esetben lehet releváns, ha a beszélő a vele denotatív jelentéssel nem kifejezhető pragmatikai jelentést kíván közölni” (Kiefer 2003: 113). A túlzófok a mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola egyik megjelenési formája (Kiefer 2003). Ezt láthatjuk a következő (100) és (101) példákban.

100) *Ez volt a legjobb koncert, amit valaha hallottam.*

Kontextus: Egy borzalmas koncert után.

101) *Hát, ez volt a legmeglepőbb hír, amit hallottam.*

Kontextus: egy mindenki számára nyilvánvaló, várható közlés után.

A túlzófokon kívül a kicsinyítő képző morfémaínak (-cska/-cske és a -ka/ke) pragmatikai jelentései szolgálhatnak ironikus kulcsingerként, ahogyan ez az alábbi (102)–(104) példákból látszik. A -cska/-cske és a -ka/ke kicsinyítő képzők alapjelentése ’kicsi, kevés’, ám ezt gyakran háttérbe szorítja a pragmatikai jelentése (Dressler–Kiefer 1990; Dressler–Merlini-Barbaresi 1993; Kiefer 2003). Amikor az alapszó és a kicsinyítő képző jelentése összeütközik ironikus hatást keletkeztethet, mint a *pártocska*, *reformocska* esetében, de a *kis párt*, *kis reform* jelzős szerkezet nem hordozza a kicsinyítőképzős alakzat pragmatikai jelentéseit (Kiefer 2003).

102) *E pártocska büszkén hirdeti magáról milyen karakán, neki azután nincsen vajacska a kerekén, azt kizárólag a becsület forgatja! [...] Ezt követően kiderült: a pártocska e főtisztséges képviselőcskéje milyen ügyes... [Egypercesek: Pártocska, világszínvonal.hu]*

103) *Ezt követően kiderült: a pártocska e főtisztséges képviselőcskéje milyen ügyes szőlősgazdácska is! [Egypercesek: Pártocska, világszínvonal.hu].*

104) *A francia konzervatív politikus leszögezte, átfogó kezelésre van szükség, ehhez pedig - mint fogalmazott - "reformokra és nem reformocskákra" van szükség. Ezért felszólította a bizottságot, dolgozzon ki akciótervet az egységes piac megvalósítására. [Reformocska helyett reformot várnak Barrosótól, hvg.hu]*

Fontos különbség van a *kis párt*, *kis reform* jelzős szerkezet és a kicsinyítőképzős kifejezés között, a jelzős szerkezet nem hordozza a kicsinyítőképzős kifejezés pragmatikai jelentéseit

(Dressler–Kiefer 1990; Dressler–Merlini-Barbaresi 1993; Kiefer 2003). A perspektíaváltást ezekben az esetekben a kicsinyítőképző használata idézi elő, amely az alapszó (párt) pragmatikai jelentését kérdőjelezi meg. A (104)-es példában a *reformocska* a *reformokra és nem reformocskákra* közvetlen kontextusában jól érzékelhető az irónia működése, amely azon a különbségtételen alapul, hogy 'a reformocska az nem reform' 'A-cska' nem ekvivalens 'nem A'-val.

6.3.3.5 *Prozódiai kulcsingerek*

Számos tanulmány járja körül az ironikus intonáció (ironic tone of voice) kérdését, mint az ironikus szándékot jelölő számos paralingvisztikai nyom egyikét. Az ironikus szándékot jelző prozódiai kulcsingerekkel foglalkozó irodalomnak csak a disszertáció célkitűzéséhez illeszkedő releváns részeit tekintem át a teljesség igénye nélkül. Az áttekintésem célja, hogy képet adjak a prozódiai szintnek a szerepéről az irónia prototipikus kulcsingereinek a számbavételéhez. A tanulmányokból kiderül, hogy önmagában az ironikus intonáció nem szolgál egyértelmű kulcsingerként az ironikus interpretáció nyilvánvalóvá tételére. Az ironikus hangvétel összetevőit Cutler (1974, 1976: 134) a következőkben határozza meg: hangsúly (heavy stress), lassú beszédtempó (slow speaking rate), és nazalizáció (nasalization). Ugyancsak Cutler szerint, ha a kontextusban található nyomok elég erősek, akkor nincsen szükség ironikus hangvételre (1974: 117).

Arra, hogy mennyire játszik szerepet az ironikus szándék megértésében az ironikus intonáció, egymással ellentétes kutatási eredmények állnak rendelkezésre Kreuz – Roberts (1995) erre vonatkozó összefoglaló munkája alapján. Az egyik nézet szerint az ironikus interpretációt segíti, a másik szerint nincsen különbség az értelmezésben, ha jelen van, ha nincs az ironikus intonáció. Ackerman (1982) szerint az ironikus intonáció segítségével lehet a gyerekeknek abban, hogy egy megnyilatkozást és annak kontextusát integrálják. Ackerman (1983) kísérletében – a 6 éves korosztálytól eltérően – a 8 éves korosztály már erősen támaszkodott az intonációs nyomokra az irónia felismerésében. Egy olvasásiidő-mérésen alapuló vizsgálat szerint a felnőttek gyorsabban felismerték az ironikus szándékot az gúnyos intonációs nyomok jelenlétében (Rosenblatt, Swinney, Gardner és Winner 1987, hivatkozva Kreuz – Roberts 1995), illetve arra is vannak adatok, hogy a szarkasztikus irónia felismerésében nagyobb szerepet játszanak az intonációs, mint a kontextális nyomok (Capelli, Nakagawa, and Madden 1990). Az ép nyelvhasználói adatokhoz kiegészítésként Tomkins és Mateer (1985) vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy a jobb agyfélteke sérültek esetében sem a kontextuális nyomok, sem pedig az intonációs nyomok nem segítik elő a páciensek irónia megértését (see Chiarello 1991). Végezetül egy kísérletben különböző életkorú gyerekeket és

felőtteket arról kérdezték, hogy hogyan értékelik a potenciálisan iróniát jelző markereket. A kísérleti eredmények szerint, hogy az életkor előrehaladtával erősebben játszanak szerepet az intonációs és viselkedéses kulcsingerek az ironikus szándék felismerésében. Észrevehetjük, hogy ez utóbbi vizsgálat tárgya más, mint a korábbi vizsgálatoké. Ez utóbbi az irónia megértéséről való gondolkodást vizsgálja. A kísérlet azt vizsgálja, hogy mit gondolnak a nyelvhasználók arról, hogy milyen kulcsingerek játszanak szerepet az irónia megértésükben. Ez nem egyenlő azzal, hogy az online folyamatban, amikor éppen megértik az ironikus megnyilatkozást, valójában mi játszik szerepet.

Másrészt a fenti eredményektől eltérően más vizsgálatok arra mutatnak, hogy az ironikus intonáció nagyon kevésbé játszik szerepet az ironikus szándék megértésében. Ackerman (1983) már említett kísérletéből úgy tűnik, hogy az ironikus intonáció kevésbé játszik szerepet a 6 éves gyermekek esetében, mint a kontextuális információk. Winner és Gallagher (1983, hivatkozva Kreuz – Roberts 1995: 23) felnőttekkel végzett kísérlete szerint az olyan viselkedéses nyomok, mint a rámutatás és a nevetés informatívabbak, mint az intonációs nyomok. Winner at al. (1987) 8-10 éves gyerekekkel végzett kísérletei szerint, 8 éves kortól az ironikus szándékot éppen úgy felismerik az ironikus intonációval kísérve, mint anélkül.

Kreuz és Roberts (1995) – mások és saját eredményeik alapján – arra a következtetésre jutnak, hogy az ironikus intonáció explicit nyomként nem specifikusan az ironikus szándék felismertetésére, hanem a nem szószerinti értelmezés elősegítésére szolgál (l. még Bryant 2010). A beszélő valószínűleg akkor használ ironikus intonációt, ha kevés a közös tudás (common ground), amelyben osztoznak a hallgatóval (Kreuz – Roberts 1995: 28). Abban az esetben pedig, amikor a beszélő és a hallgató közös tudása elég magas szintű, Kreuz – Roberts szerint (1995: 28) fölösleges és hátrányos az ironikus hangvétel használata az ironikus interpretációra nézve.

105) *That was simply the most incredible dining experience in my entire life.*

Ha valaki pléhpfával mondja mindezt (105), akkor azt finom kritikának vagy enyhén mulatságosnak érezzük. Ha nagy nyomatékkal (heavy stress) mondja valaki ugyanezt, akkor erősebben negatív értékelést fejez ki vele (Kreuz – Roberts 1995: 28). Ha az irónia túl nyilvánvaló, akkor veszít abból a képességéből, hogy élvezetes és szórakoztató legyen, és nagyon másfajta érzelmeket vált ki (l. még Capelli at al. 1990: 1825).

Bryant (2010) az ismerősök közötti spontán diadikus diskurzusokban vizsgálta a prozódiai kontraszt szerepét az ironikus szándék felismertetésében. A prozódiai kontrasztot

úgy definiálta, mint statisztikailag kiemelkedő váltás szomszédos nyelvi egységek (phrasal units) között, az ötből legalább egy akusztikus dimenzióban. Az öt akusztikus dimenzió: alaphfrekvencia (fundamental frequency [pitch]), alaphfrekvencia variabilitás (fundamental frequency standard deviation [pitch variability], amplitúdó [decibels] , amplitúdó variabilitás [decibel standard deviation] és a szótag időtartam átlag (mean syllable duration [speech rate]).

Eredményeiből kitűnik, hogy az ironikus megnyilatkozás és az azt közvetlenül megelőző rész legtöbb esetben prozódiai kontrasztban volt egymással. A beszédtempó-lassulás, a hangmagasság-változás, és az amplitúdó variabilitásának csökkenésén (Bryant – Fox Tree 2005) kívül nem mutatkoztak szignifikáns eltérések az ironikus és nem ironikus beszéd módok között (Byant 2010: 556). A különböző beszélők között konzisztencia csak a beszédtempóban mutatkozott. Az egyes ironikus megnyilatkozások lassabb beszédtempóban hangzottak el, mint az őket közvetlenül megelőző részek. Az egyes nyelvhasználókra vonatkozóan relatív prozódiai változást állapított meg, emellé azonban abszolút kontraszt nem társult, illetve kevés konzisztencia mutatkozott az egyes nyelvhasználók között. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a prozódiai kontraszt, amely az ironikus szándékot jelezheti, nem kapcsolódik egyértelműen és minden esetben az ironikus megnyilatkozáshoz. Összességében nagyobb kontraszt és több szimultán kontraszt mutatkozik, amikor a beszélő iróniát használ, variabilitás és érték tekintetében, mint amikor nem használ iróniát. Nem társul gyakoribb hangmagasság-váltással, csupán nagyobb és drámaibb a kontraszt az ironikus résznél az azt közvetlenül megelőzőhöz képest. Prozódiai regulativitásként a lassú beszédtempót állapítja meg, ahogyan azt már korábban a szarkazmussal kapcsolatban tette Cutler (1984), Anolli et al. (2000), és Rockwell (2000). Ennek okaként két egymással kompatibilis lehetséges magyarázatot ad. Egyfelől felételezi, hogy a beszédtempó lassulása (kontrasztban van az azt megelőző gyorsabb beszédtempóval) az artikulációs erőfeszítés optimalizálásával van összefüggésben. A kontrasztot a beszélő azért a lassabb beszédtempóval idézi elő általában és nem a növekvő beszédtempóval, mert így optimalizálja az artikulációs erőfeszítéseit, és ezzel együtt több időt hagy a feltételezhetően összetettebb feldolgozási folyamatra, amivel az irónia, mint nem szószerinti⁹⁷ jelentés megértése jár.

Fontos kiemelni, hogy Bryant vizsgálatai újdonságot hoznak az iróniához társuló ún. ironikus hangvétel vizsgálatába több tekintetben is. Egyrészt nem elszigetelten tekint az ironikus megnyilatkozásra, hanem spontán szóbeli diskurzus összetevőjeként, valamint a prozódiai változást az egyes beszélők diskurzusain belül is értékeli, nem csak a különböző

⁹⁷ Bryant terminusát használom, amely nem tesz különbséget a konvencionális és nem konvencionális nem szó szerinti jelentés között.

beszélők között keres egységes mintázatot. Ily módon lehetőség van a diskurzus egyéb elemeinek akusztikus jellemzőihez képest értékelni a prozódiai változásokat, és nem csak az abszolút változásokat, általában véve ironikus prozódiai mintázatokat keresni. Eredményei alátámasztják azt, hogy nincsen egy speciálisan az iróniára jellemző prozódiai mintázat (prosodic pattern) a különböző nyelvhasználók és különböző típusú ironikus beszédmódok között. Két példával szemléltetve, a prozódiai kontraszt nem csak az ironikus szándék jelölésétől függ, hanem attól is, hogy milyen (a) környezetben van az ironikus megnyilatkozás, illetve, hogy milyen egyéb (b) multimodális csatornán érzékelhető az ironikus szándék. Elsőként vegyük szemügyre, a közvetlen kontextus befolyásoló szerepét. Ha az amerikai angolban az ironikus megnyilatkozást egy kérdőmondat előzi meg közvetlenül, akkor a kérdőmondat végének meredeken emelkedő (terminal high-rise) intonációja az, ami meghatározza melyik típusú hangmagasság-mozgatást (pitch movement) használja a beszélő azért, hogy kontrasztba állítson két szomszédos nyelvi egységet egymással. A kérdőmondatot követő irónia esetében alacsonyabb alaphangmutató mutatkozott csökkenő kontúrral a kérdőmondathoz képest. Másodszor lássuk, hogyan befolyásolhatja az ironikus szándék felismerését segítő multimodális információ a prozódiai kontraszt mértékét. A hallgató sokféle információforrást használ annak érdekében, hogy felismerje az ironikus beszédet (l. még Attardo at al. 2003; Bryant – Fox Tree 2002), amelyekből az adott helyzetben kiválasztja a számára relevánsakat. A prozódiai kontraszt mértékét az is befolyásolhatja például, hogy milyen nagy az inkongruencia a megnyilatkozás és a fizikai kontextus között. Ha nem szembetűnő az eltérés, akkor a prozódiai kontraszt élesebb lehet (Gibbs – Bryant 2008; Bryant 2010: 558). Azaz, ha kontextuális szinten nincs, vagy gyenge az ironikus szándékot nyilvánvaló tévő kulcsinger, akkor a prozódiai szinten használhat a beszélő nyilvánvalóbb kulcsingert, erősebb kontraszt használatával.

Fontos megjegyezni, hogy az egyéni beszélgetési stílus változékonysága kiegészül a kultúraspecifitással (Tannen 2001: 52). A dallamváltások, a hangerővel és a beszédtempóval nemtől, kortól, népcsoporttól függően változhatnak. Ennek alapján más adatokkal egybehangzóan (Balogh 2007) feltételezhetjük, hogy egy megnyilatkozás ironikus interpretációját segítő prozódiai mintázata nemhogy nem univerzális jellegű, hanem kultúraspecifikus, és erősen egyénfüggő lehet. Az iróniahasználat kultúraspecifitását támogatja még az a megfigyelés, hogy bizonyos közösségekben az ironikus nyelvhasználat kiemelt társadalmi jelentőséggel bír (l. Gyimesek, l. Balogh 2007). Ugyanakkor Bryant (2010) maga felhívja rá a figyelmet, hogy kétirányú (bidirectional) változás legtöbb esetben van az akusztikus jelzések tekintetében.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bryant (2010) eredményei összhangban vannak azzal az elképzeléssel, hogy az irónia legalább eltérést fejez ki, de sok esetben poláris oppozícióként jelenik meg. Az akusztikus dimenziókban mért eltérés az ironikus összetevő és az azt közvetlenül megelőző összetevő között összhangban van a korábban a különböző nyelvi szinteken bemutatott ütközések természetével. A prozódiai szinten az összeütközés, ami jelezheti az iróniát, eredhet a hangmagasság relatív kontrasztjából az egyes beszélők viszonylatában, illetve eredhet a lassuló beszédtempó és az azt megelőző rész közötti kontrasztból. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy önmagában ez a kontraszt nem jelent egyértelmű kulcsingert az ironikus szándék felismertetéséhez, hanem feltételezhetően a „jobban figyelj erre a részre” figyelemirányításként tekinthetünk rá, ami elősegítheti más ironikus szándékot jelző kulcsinger felismerését. Bár nincsen egy kifejezetten csak az iróniához kapcsolódó prozódiai mintázat (ironikus hangvétel), mégis más kulcsingerekkel együtt előfordulva bizonyos prozódiai kontrasztok elősegíthetik az ironikus interpretációt.

6.3.3.6 Gesztikulációs kulcsingerek

Attardo et al. (2003) az ironikus szándék a vizuális és auditív nyomait vizsgálja. Bryant (2010) vizsgálataival megegyezően nem találtak az ironikus hangvételre tipikus prozódiai mintázatot, úgy tűnik azonban, hogy van egyértelműen az iróniához kapcsolódó arckifejezés ún. fapofával/pléhpofával (blank face), kifejezéstelen arccal. Mindezek mellett az irónia felismerésében hangsúlyozzák a multimodalitás szerepét.

6.3.4 Részösszegzés

A fejezet célkitűzése szerint megmutatta az ironikus szándékot jelző kulcsingereket, amelyek elméleti alapozása a módosított sperber–wilsoni osztenzív-következtetési kommunikációdefiníció (Németh T. 2013) alapján történt. Láthatóvá vált, hogyan választható el az irónia az iróniát nyilvánvalóvá tévő osztenzív stimulusoktól kulcsingerektől. Először példákat hoztam az *iróniára irányuló* informatív és kommunikatív szándékok hiányára és meglétére, majd bemutattam a különböző nyelvi szintekhez kapcsolható, valamint a gesztikulációs kulcsingereit az iróniának.

Az ironikus interpretáció felismerését segítő nyelvi nyomok vizsgálata alátámasztja azt az elképzelést, hogy az irónia kategória-ütközésen alapszik, hasonlóan ahhoz, amikor az ironikus megnyilatkozás a kontextussal ütközik (vö. Attardo 2000). Az alábbi táblázatban a 2. fejezetben tárgyalt nyelvi szintekhez kapcsolódó ütközéseket foglaltam össze.

4. táblázat

<i>nyelvi szintek</i>		<i>ütközés/kontraszt</i>		<i>megjegyzés</i>
<i>pragmatikai</i>	<i>megnyilatkozás</i>	→←	<i>kontextus</i>	
<i>szemantikai- pragmatikai</i>	<i>konkrét</i>	→←	<i>elvont</i>	
<i>szintaktika- pragmatikai</i>	<i>tiszta csatolmány előtti rész</i>	→←	<i>tiszta csatolmánnyal együtt</i>	
<i>morfopragmatikai</i>	<i>szó</i>	→←	<i>morféma</i>	
<i>morfopragmatikai</i>	<i>felsőfok morféma</i>	→←	<i>kontextus</i>	
<i>prozódiai</i>	<i>megelőző rész tempójához képest</i>	→←	<i>lassabb beszédtempó az ironikus résznél</i>	
<i>prozódiai</i>	<i>megelőző rész hangmagassága</i>	→←	<i>ironikus rész hangmagassága</i>	<i>relatív kontraszt, az egyed beszélők viszonylatában</i>

Az iróniának és nyomainak analízise is alátámasztja az irónia kategória-ütközésen alapuló magyarázatát és elválasztja az iróniát, annak nyomaitól. A kategória-ütközés önmagában még nem az irónia sajátja. A figyelem ráirányítása a kategória-ütközésre perspektíaváltással, viszont már az irónia sajátosságának tekinthető. A figuratív nyelvhasználatra gondolhatunk úgy mint a különböző dolgok, kategóriák egymás mellé helyezése történik, speciális módon. A metafora esetében ez a különböző kategóriák (pl. konkrét/elvont) egymásmellé helyezéséről, azonosításáról szól. Az olyan alakzat, mint a metonímia (*zörgő kabát az utcasarkon*) két dolog érintkezésén alapul. Nem azonosságról és nem is ütközésről, ellentétéről van szó, hanem a különböző minőségek (ember – kabát) térbeli érintkezéséről, kapcsolódásáról. Az irónia sajátja, hogy magára az eltérésre, az össze nem illőségre hívja fel a figyelmet.

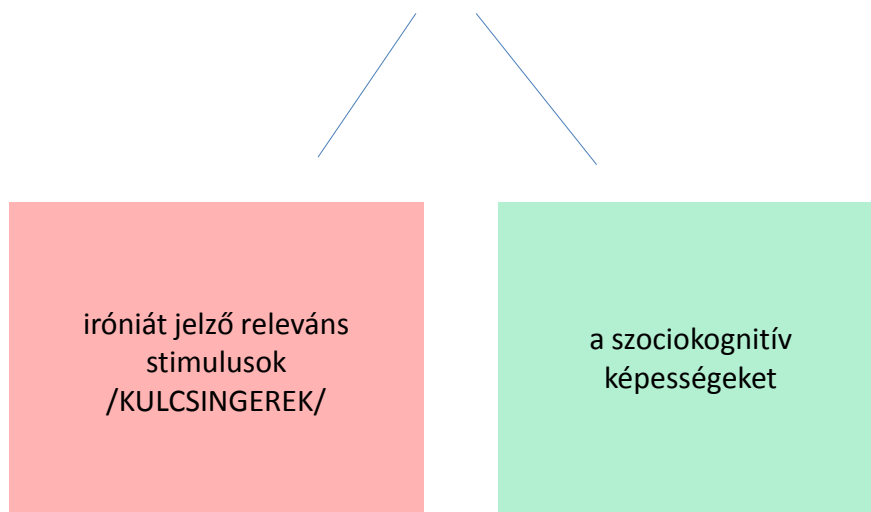
Végezetül fontos kiemelni, hogy másokkal egyetértésben (l. Bryan 2010), az iróniának nincsen egyértelmű, csak az iróniát jelző kulcsingere. Sokkal inkább a különböző multimodális kulcsingerek együttes előfordulásai hívják fel a figyelmet az ironikus tartalmat

közlő informatív szándékra. Bryant és Gibbs (2008) alapján úgy tűnik, hogy egyik kulcsinger erősebb, illetve gyengébb a másikat kiegészítve, azaz, ha például kisebb a kontextuális kulcsinger, akkor erősebb prozódiai kulcsingert (kontrasztot) fog alkalmazni a beszélő. Ha kisebb a fizikai kontextusból adódó kulcsinger, akkor pl. hiperbolát alkalmazhat a beszélő.

7 KONKLÚZIÓ

A dolgozat gondolatmanete egy történeti-kritikai áttekintéssel kezdődött, amely bemutatta, hogy milyen elméleti dilemmái vannak az iróniakutatásnak a filozófiai hagyományban gyökerező, és később kognitív háttérrel társult pragmatikairodalmakban. Ennek alapján kirajzolódott egy vizsgálódási útvonal, amely az oppozíció, ellentét fogalmakkal kapcsolta össze az irónia működését az irónia lényegi vonásaként. Emellett számos más fogalommal próbálták magyarázni a működését, mint amilyen az iróniaelv, elvárás nem teljesülése, indirekt negáció, elfogadhatatlanság (l. 2.3 fejezet). Észrevehetjük, hogy ha az irónia működésének a tagadáshoz és oppozícióhoz való viszonyát emeli ki egy magyarázat, akkor az alapvetően a kognitív művelet egy aspektusára fókuszál, amelyet az irónia végrehajt. A dolgozatom 3. fejezetében rámutattam arra, hogy az irónia által végrehajtott kognitív művelet a perspektívaváltás és perspektívaemelés (l. 3.4 és 6.3.1.2), amely metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót. A dolgozat 6. fejezetéből visszatekintve világossá válik, hogy amikor korábban a különböző pragmatikaelméletek iróniaelvről, elvárásról, elfogadhatatlanságról beszélnek, akkor azok az ironikus megnyilatkozás használatának szociális aspektusaihoz kötődnek, az irónia kommunikatív funkciójához és szociális funkciójához. Giora (1995) és Attardo (2000) a diskurzus jólformáltsági feltételnek nevezi, amely feltételeket az információátadás szempontjából alakítottak ki (l. 2.3.4 és 2.3.5). Azonban ez érintetlenül hagyja azt a kérdést, miért is használunk ironikus megnyilatkozásokat. Grice implikaturakihasználás-elméletének egyik hiányosságaként szokták felróni, hogy nem magyarázza az implikaturakihasználás célját, hasznát. Ez a kérdés messzire vezet bennünket, de semmiképpen sem elhanyagolható kérdés. Ahhoz azonban, hogy a kognitív és szociális aspektusokat egy integrált keretben tudjuk vizsgálni a pragmatika és kognitív pszichológia fejlődéses vonatkozású elméletei közül érdemes keretet választanunk, ahogyan ezt az 5. fejezetben indokoltam. Az irónia prototipikus definíciója (3.6 fejezet) az irónia kognitív aspektusaira fókuszál, ezért indokolt még az ironikus megnyilatkozás kommunikatív és szociális funkcióját is számba venni, hogy teljesebb legyen a működésének magyarázata, használatának célja. Ehhez két tényezőt kellett még tisztázni a dolgozatnak, ahogy a következő ábrán is láthatjuk.

13. ábra **Az ironikus megnyilatkozás használata**
(produkció/megértés)

Az egyik tényezőt azok a kulcsingerek alkotják, amelyek kölcsönösen nyilvánvalóvá teszik mind a beszélő, mind a hallgató számára az ironikus szándékot. Ennek motiváltságát a 4. fejezetben alapozom meg, majd az ironikus hozzáállás-modellt kifejtő 6. fejezetben részletesebben elemzem a lehetséges kulcsingereket (l. 6.3.3). Lássuk még egyszer a nyelvi szintekhez köthető kulcsingertípusokat összegző (korábban 4. táblázat) táblázatot:

<i>nyelvi szintek</i>		<i>ütközés/kontraszt</i>	
<i>pragmatikai</i>	<i>megnyilatkozás</i>	→←	<i>kontextus</i>
<i>szemantikai-pragmatikai</i>	<i>konkrét</i>	→←	<i>elvont</i>
<i>szintaktika-pragmatikai</i>	<i>tiszta csatolmány előtti rész</i>	→←	<i>tiszta csatolmánnyal együtt</i>
<i>morfopragmatikai</i>	<i>szó</i>	→←	<i>morféma</i>
<i>morfopragmatikai</i>	<i>felsőfok morféma</i>	→←	<i>kontextus</i>
<i>prozódiai</i>	<i>megelőző rész tempójához képest</i>	→←	<i>lassabb beszédtempó az ironikus résznél</i>
<i>prozódiai</i>	<i>megelőző rész hangmagassága</i>	→← <i>relatív kontraszt, az egyes beszélők viszonylatában</i>	<i>ironikus rész hangmagassága</i>

A másik tényezőt azok a komplex szociokognitív képességek alkotják, amelyek lehetővé teszik az ironia használatát és kulturális tanulását. Mindezt egy olyan szociokognitív keretben és kooperatív kommunikációs modellben teszem, amely magában foglalja a nyelv előtti és később azzal párhuzamos gesztushasználatot, valamint magyarázni tudja a referencialitástól való elszakadást a közös alap kialakulásáig. Ebben a keretben mutattam be és magyaráztam, hogyan tanulható kulturálisan az ironikus megnyilatkozás megértése, produkálása. Az alapvető motiváció a láthatólag a valósággal ellentétes megnyilatkozás racionalizálására törekvő szociális motivációkban keresendő. Nem kizárólag a nagyobb kognitív hatás miatt működik az irónia, sokkal inkább a szociális megtérülése okán. Így indokoltnak látszik szociális paraméterekkel kiegészíteni Sperber és Wilson (1986/1995) elképzelését Tomasello munkái nyomán (l. pl. 2008), amely alapján rövidebb és hosszabb távú szociális megtérülést feltételezek az ironikus beszédmodd használatával, amelyet már Leech (1983) is leírt szociálpszichológiai szempontokkal kiegészítve, ami azonban nehezen összeilleszthető a kognitív kerettel. Lássuk az irónia működését az ironikus kommunikatív nyelvhasználatra vonatkozóan, hogyan fogalmazhatjuk meg a fentiek fényében.

Az ironikus osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója:

A kommunikátor létrehoz egy *speciálisan iróniát jelző* stimulust, amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen *speciálisan iróniát jelző* stimulus segítségével nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy {I} feltevészalmazt, azért, hogy felhívja partnere figyelmét a szociális intencióira.

Iróniára irányuló informatív szándék:

A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} iróniát magában foglaló feltevészalmazt, azért, hogy felhívja partnere figyelmét a szociális intencióira.

Iróniára irányuló kommunikatív szándék:

Kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a partner és a kommunikátor számára, hogy a kommunikátornak speciális, iróniát közvetítő informatív szándéka van, azért, hogy azzal felhívja partnere figyelmét a szociális intencióira.

Az irónia által kifejezett szociális szándék:

A kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóvvá tenni azt, hogy a kommunikátor a kommunikatív szándéka kölcsönös nyilvánvalóvá tételével szeretné felhívni a partnere fegyelmét a szociális intencióira azáltal, hogy felhívja a figyelmet egy {I} iróniát magában foglaló feltevэшalmazra.

A definíciókból világosan kítűnik, hogy a szociális szándékok alapvetőbbek az információs szándéknál. A szociális szándékok motiválják a másik kettőt. Az {I} iróniát magában foglaló feltevэшalmazon belül értelmezhető az *eltérés*, *különbözőség*. A metapragmatikai éberségre ösztönző, iróniát jelző stimulusok, pedig a fenti kommunikációs keretben gondolhatóak el.

A dolgozat 5. fejezetében a gondolatmenet szempontjából részletesen bemutatam olyan fejlődéses munkákat, illetve azok elméleti fókuszát, néhány fogalmi összevetéssel, amelyeket a 6. fejezetben az ironikus hozzáállás-modellben a modellhez kapcsolódóan fejtettem ki. A fejlődéses elméletek részletes bemutatását indokoltnak érzem, hiszen a korábban iróniával foglalkozó pragmatikaelméletek egészen más elméleti háttérrel rendelkeztek, sokszor hasonló terminusokat használva. Nem volt célom az iróniakutatás fejlődéses vizsgálatainak bemutatása, noha érintőlegesen utaltam rájuk, hiszen ezek többnyire a felnőtt nyelvhasználattal foglalkozó neogrice-i vagy relevanciaelméleti pragmatikaelméleteknek a mintjára vizsgálódtak, így nem váltottak elméleti keretet. Vizsgálódásuk főleg az iróniamegértés és produkció életkori megjelenésére helyezi a hangsúlyt. Kiemelkedőnek tartom a gondolatmenetem szempontjából Pexman és Glenwright (2007) munkáját, amely kifejezetten hangsúlyozza, és neurológiai adatokkal támasztja alá az agy szociális érettségének fontosságát az irónia felismerésében. Ez erősen támogatja a gondolatmenetemet, illetve elméleti eredményeimet, amelyek a Gergely – Csibra (2009) féle pedagógiai hozzáállásra ráépülve, feltételezik az ironikus hozzáállás megtanulhatóságát és kialakulását, ha azt támogatja a szociális környezet. Mindezt elképezelésem szerint a Gergely és Watson által (1999) szociális biofeedbacknek nevezett mechanizmus támogatja, amelyet a szerzők maguk a csecsemők affektus elsajátítására vonatkoztatva írtak le. Ennek analógiájára hasonló mechanizmus feltételezhető a verbális viselkedés tanulására vonatkozóan is. Ezt az elképzelést támogatja az a Tomasello (1999) által is valott elméleti megközelítés, mely szerint a nyelv és a jelhasználat nem egy speciális apparátus megjelenésének köszönhető, hanem meglévő általánosabb szociokognitív képességeknek a speciális összerendeződése teszi lehetővé.

A dolgozat zárásaként lássunk egy érdekes példáját az iróniára való reflexió és az iróniának az együttes megjelenésére.

- 106) Kontextus: Egy milánói utcanévtábla fölé helyezett kőbevéssett felirat. A gazdasági válság következtében elnéptelenedett, elszegényedett városrészben egy utcát a művészek vettek „pártfogásukba”. Az utcában a boltok kávézók mind az irónia jegyében működnek, ironikus étlappal, kínálattal, rajzokkal.

Via dell'ironia non è una conseguenza è una necessità [Az irónia útja nem egy következmény, hanem egy szükségszerűség]

Ez a kőbe vésett felirat azt sugallja nekünk, hogy az irónia mindenben ott rejlik. Nem valaminek a következménye, hanem szükségszerűség. Nincsenek előfeltételei, minden körülmények között fennál, létezik.

IRODALOMJEGYZÉK

Ackerman, Brian P. 1982. Contextual integration and utterance interpretation: the ability of children and adults to interpret sarcastic utterances. *Child Development* 53, 1075–1083.

Ackerman, Brian P. 1983. Form and function in children's understanding of ironic utterances. *Journal of Experimental Child Psychology* 35, 487–508.

Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in: Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Osiris Kiadó, Budapest, 17–122.

Adamik Tamás 2008: Bevezetés, in: Quintilianus, Marcus Fabius: *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Kalligram, Pozsony, 17–62.

Andor József 2004. A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomskyval. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 4, 91–109.

Árva Anett 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.

Árva Anett 2004. Pragmatic aspects of persuasion and manipulation in written advertisement. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–263.

Atkinson et al. 2005. *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Attardo, Salvatore – Donalee H. Attardo – Paul Bales – Marine J. Petray 1994: The linear organization of jokes: analysis of two thousand text, *Humor: International Journal of Humor Research* 7, 27–54.

Attardo, Salvatore – Eisterhold, Jody – Hay, Jennifer – Poggi, Isabella 2003. Multimodal markers of irony and sarcasm. *Humor* 16, 243–260.

Attardo, Salvatore 2000. Irony as relevant inappropriateness, *Journal of Pragmatics* 32, 793–826.

Bach, Kent 2006: The top 10 misconceptions about implicature, in: Birner, Betty J. – Gregory Wards szerk.: *Drawing the boundaries of meaning, Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of laurence R. Horn*, Amsterdam, Benjamins, 21–30.

- Bakeman, R., and Adamson, L. 1984. Coordinating attention to people and objects in mother-infant and peer-infant interactions. *Child Development* 55, 1278–89.
- Balogh Flóra 2007. A humor megjelenése Csehétfalva mindennapi beszédaktusaiban, különös tekintettel a tréfálkozási szokásokra. Manuscript. Szeged.
- Barbe, Katharina 1995. *Irony in context*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bates, E. 1979. *The emergence of symbols: Cognition and communication in infancy*. New York: Academic Press.
- Bódog Alexa 2008. A kommunikáció és az intencionalitás kapcsolata a pragmatikában. *Argumentum* 4, 22–51. Kossuth Egyetemi Kiadó (Debrecen).
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1978. Universals in Language Usage: Politeness Phenomena. In: Goody, Ester N. ed., *Questions and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge, 56–311.
- Bruner, Jerome 2001. A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 27–57.
- Bryant, Gregory A. – Fox Tree, J. E. 2005. Is there an ironic tone of voice? *Language and Speech*, 48, 257–277.
- Bryant, Gregory A. 2010. Prosodic Contrasts in Ironic Speech. *Discourse Processes*, 47, 545–566.
- Capelli, Carol A. – Nakagawa, Nooren – Madden, Cary M. 1990. How children understand sarcasm: The role of context and intonation. *Child Development* 61, 1824–1841.
- Carston, Robyn 2004. Relevance theory and the saying/implicating distinction, in: Horn, Laurence R. – Gregory Ward szerk.: *The Handbook of Pragmatics*, Cambridge, MA MIT Press, 633–656.
- Chiarello, C. 1990. Interpretation of word meanings by cerebral hemispheres: One is not enough. In: O.J. Schwanenflugel (Eds.), *The psychology of word meanings* (pp. 251–278).

Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Chomsky, Noam 1959. Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language* 35, 26–58

Chomsky, Noam 2000. *New horizons in the study of language and mind*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Chomsky, Noam 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, 2004. május 17. *Magyar Tudomány* 111, 1354–1366. Fordította: Siptár Péter.

Chomsky, Noam 1977. *Essays on Form and Interpretation*. New York, North-Holland.

Claire Colebrook 2004. Irony. Taylor & Francis e-Library.

Clark, Herbert H. – Gerrig, Richard J. 1984. On the Pretense Theory of Irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 121–6.

Conway, C. M. – Christiansen, M. H. 2001. Sequential learning in non-human primates. *Trends in Cognitive Sciences* 5, 529–546.

Corkum, V. – Moore, C. 1995. Development of joint visual attention in infants. In: C. Moore and P. J. Dunham, eds., *Joint attention: Its origins and role in development*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Couper-Kuhlen, Elisabeth – Ono, Tsuyoshi 2007. 'Incrementing' in conversation. A comparison of practices in English, German and Japanese, *Pragmatics* 17: 513–552.

Cutler, Anne 1974. On saying what you mean without meaning what you say. In: Galy, M. – Fox, R. – Bruck, A. (eds.) *Papers from the Tenth Regional Meeting*. Chicago Linguistic Society (pp. 117-127). Chicago, Ill.: CLS.

Cutler, Anne 1979. Beyond parsing and lexical look-up. In: Wales, R.J. – Walker, E. C. T. (eds.) *New approaches to language mechanisms; a collection of psycholinguistic studies* (pp. 133-144). Amsterdam: North-Holland.

Csibra Gergely – Gergely Görgy 2009. Natural Pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* 13/4,

148– 53.

Csibra Gergely – Gergely Görgy 2011. Natural pedagogy as evolutionary adaptation. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 366, 1149-57.

Csibra Gergely 2010. Recognizing Communicative Intention in Infancy. *Mind and Language*, 25, 141–168.

de Man, Paul 1996. *Aesthetic Ideology*, A.Warminski (ed.), Minneapolis: University of Minnesota Press.

Dennett, Daniel C. 1987. *The Intentional Stance*. The MIT Press, Cambridge.

Donald, M. 2001. *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris, Budapest.

Dressler, Wolfgang U. – Kiefer Ferenc 1990. Austro-Hungarian morphopragmatics. In: Wolfgang U. Dressler – Hans C. Luschützky – Oskar e. Pfeiffer – John R. Rennison (eds.): *Contemporary morphology*, Berlin & New York: Mouton de Guyter, 69–78.

Dressler, Wolfgang U. –Merlini-Barbatesi, Lavinia 1993. *Morphopragmatics*. Berlin & New York: Mouton de Guyter.

Ervas, Francesca 2011. Perché l'ironia riguarda il pensiero. *Esercizi Filosofici* 6, 64–75.

Fillmore, Charles J. 1985. Syntactic intrusions and the notion of grammatical construction. In: Mary Niepokuj et. al. ed., *Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley 73-86.

Fónagy Iván 1975. [A] hiperbola. In: Király István főszerk., *Világirodalmi lexikon* 4, Akadémiai Kiadó, Budapest 480–486.

Fónagy Iván 2001. *Languages within language: an evolutive approach*. Amsterdam, John Benjamins.

Ford, Cecilia E. – Fox, A. Barbara – Thompson, Sandra A. 1996. Practices in the construction of turns. *The TCU revisited. Pragmatics* 6, 427 – 454.

Ford, Cecilia E. – Thompson, Sandra A. 1996. Interactional units in conversation. Syntactic, intonational and pragmatic resources for the management of turns. In: Elinor Ochs – Schegloff, Emanuel A. – Thompson, Sandra A. (eds.) *Interaction and grammar*. Cambridge. Cambridge University Press, 134–184.

Gentner, D. – Markman, A. 1997. Structure mapping in analogy and similarity. *American Psychologist* 52, 45–56.

Gergely György – Csibra Gergely 2005. A kulturális elme társadalmi konstruálása: az utánzásos tanulás mint humánpedagógiai mechanizmus. In: Gervain, J., Kovács, K., Lukács, A. & Racsmány, M. (eds): *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 371–377.

Gergely György – Watson, John S. 1999. The social biofeedback theory of parental affect-mirroring. *International Journal of Psychoanalysis* 77, 1181–212.

Gergely, G. – Nádasdy, Z. – Csibra, G. – Biró, S. 1995. Taking the intentional stance at 12 months of age. *Cognition* 56, 165–193.

Gerhardt, Anne 2009. A szükséges szeretet. Az affektusok hatása a kisgyermek agyfejlődésére. Oriold és Társai Kiadó, Budapest.

Gibbs, R. W. – Bryant, Gregory A. 2008. Striving for optimal relevance when answering questions. *Cognition*, 106, 345–369.

Gibbs, Raymond W. – Herbert L. Colston szerk.: 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, New York, London.

Gibbs, Raymond W. 1994: *The poetics of mind*, Cambridge, Cambridge University Press.

Giora, Rachel – Ofer Fein 1999: Irony: Context and salience. *Metaphor and Symbol*, 14/4, 241–257. Újra kiadva: in: Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston szerk.: 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, New York, London, 201–216.

Giora, Rachel 1995: On Irony and Negation, *Discourse Processes* 19, 239–264.

Giora, Rachel 1997: Understanding figurative and literal language: The graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics*, 8/3, 183–206.

Giora, Rachel 1998: Irony. In: J. Verschueren, J-O. Östman, J. Blommaert and C. Bulcaen szerk.: *Handbook of Pragmatics*, 1–21, John Benjamins.

Giora, Rachel 2003. On our mind: Salience, context, and figurative language. Oxford University Press, New York.

Giora, Rachel 2009. Irony. In: Cummings, L. (ed.), *Pragmatics Encyclopedia*, 265-267. London, Routledge.

Giora, Rachel 2011. Will anticipating irony facilitate it immediately? In: Dynel, M. (ed.). *The Pragmatics of Humour across Discourse Domains* (19-31). Amsterdam: John Benjamins.

Gomez, R. – Gerken, L. 1999. Artificial grammar learning by 1-year-olds leads to specific and abstract knowledge. *Cognition* 70, 109–135.

Grice, H. Paul 1975/1989: Logic and conversation. In: Grice 1989. *Studies in the way of words*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 22–40. [Első megjelenés: in: Peter Cole – Jerry L. Morgan szerk.: *Syntax and semantics*, vol. 3: *speech acts*, New York, Academic Press. Magyarul: A társalgás logikája. in: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, 2001, 213–227.]

Grice, H. Paul 1978/1989. Further Notes on logic and conversation, in: Grice 1989. *Studies in the way of words*. 41–57. [Első megjelenés in: Peter Cole szerk.: *Syntax and semantics*, vol. 9: *pragmatics*, New York, Academic Press, 113–128.]

H. Clark – R. Gerrig 1984: On the Pretense Theory of Irony, *Journal of Experimental Psychology: General*, 113, 121–126.

Haugh, Michael 2010. Co-construction in interaction. In.: Németh T. Enikő – Bibok Károly (eds.) *The Role of Data at the Semantic-Pragmatics Interface* (pp. 349-380), Mouton de Gruyter, Berlin.

Haverkate 1990. A speech act analysis of irony. *Journal of Pragmatics* 14: 77–109.

Hintikka, Jaakko 1968. Epistemic logic and the methods of philosophical analysis. *Australasian Journal of Philosophy* 46/1: 37–51.

Horn, Laurence R. 1984/1998. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q- and R-based implicature. In: Asa Kasher ed., *Pragmatics I: critical concepts*. Routledge, London, 383–418.

Horn, Laurence R. 1989. *A natural history of negation*. The University of Chicago Press, Chicago.

Horn, Laurence R. 2004: Implicature in: Horn, Laurence R. – Gregory Ward szerk.: *The Handbook of Pragmatic*, Oxford, Blakwell, 3–28.

Ivaskó Livia – Lengyel Zsuzsanna – Komlósi Boglárka 2012. Human-specific abilities underlying the telling and interpretation of stories, narratives and actions. Prezentáció a NIL 2012 nemzetközi konferencián Párizsban 2012. szeptember 4–6.

Ivaskó Livia – Lengyel Zsuzsanna – Komlósi Boglárka megj.e. Humánspecifikus képességek a történetmondásban és -megértésben. In: *Kommunikáló képességeink*. Sorozatszerk.: Nemesi Attila László, Szerk. Ivaskó Livia. Loisir Kiadó.

Ivaskó Livia 2013. Lehetőségek a pragmatikai képességek tanulmányozására a pragmatika, a nyelvészet és a kognitív idegtudomány határán. *Magyar Nyelv*, 170–177.

Jorgensen, Julia 1996. The functions of sarcastic irony in speech. *Journal of Pragmatics* 26: 613–634.

Kálmán – Trón – Varasdi 2002. *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához XIII. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Katz, Albert N.– Pexman, Penelope. M. 1997. Interpreting figurative statements: Speaker occupation can change metaphor to irony. *Metaphor and Symbol*, 12, 19–41.

Katz, Albert N. 2000 (szerk.) *Metaphor and Symbol* 2000, 15 (1&2) tematikus szám.

Kerbrat-Orecchioni, Catherine 1976. Problèmes de l'ironie. *Linguistique et sémiologie*, 2, 10–

Kiefer 1985. A nyelvtudomány néhány tudományelméleti—módszertani kérdése (1. rész), *Tertium non datur* 2, 37—66.

Kiefer 1986. A nyelvtudomány néhány tudományelméleti—módszertani kérdése (2. rész). *Tertium non datur* 3, 29—55.

Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. Általános *Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Komlósi Boglárka (előkészületben). The ironical stance. The socio-cognitive model of verbal irony.

Komlósi Boglárka (megjelenés előtt). Most ironizálsz? Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Nyelvőr*.

Komlósi Boglárka (megjelenés előtt). A fejlődéses pragmatika néhány alapfogalmáról és annak következményeiről. In: Kommunikáló képességeink. Sorozatszerk.: Nemesi Attila László, Szerk.: Ivaskó Livia. Loisir Kiadó.

Komlósi Boglárka 2007–2008. Az irónia kutatás dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány III–IV. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica*. 95–128.

Komlósi Boglárka 2010. Irony and humour as building stones of identity. Interdisciplinary Humor Conference: „San Zen che ride”. Ca’ Montagna, Council of San Zeno di Montagna, Verona, Italy. 2010. augusztus 26-28.

Komlósi Boglárka 2012. Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 4: 410 – 425.

Komlósi Boglárka 2013. A polarizációs tendencia szerepe az irónia felismerésében. A hiperbola és litotézis mint nyom az irónia nyilvánvalóvá tételében. *Magyar Nyelv*, 2013: 4, 409–420.

Komlósi Boglárka 2013. A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében.

A hiperbola és litotézis mint nyomok az ironikus interpretációhoz. Magyar Nyelv.

Kreutz, R. J – R. M. Roberts – B. K. Johnson – E. L. Bertus 1996: Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature, in: R. J. Kreuz – M. S. MacNealy szerk.: *Empirical approaches to literature and aesthetics*, Norwood, NJ, Ablex, 83–97. [Hivatkozta Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukciónak empirikus kutatásának dilemmái, in: Ivaskó Livia szerk.: *Érthető kommunikáció*, Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, 62–76.]

Kreuz, Roger J. – M. S. MacNealy szerk., *Empirical approaches to literature and aesthetics*. Ablex, Norwood (NJ) 83–97.

Kreuz, Roger. J – Roberts, Richard. M. – Johnson, Brenda. K. – Bertus, Eugenie. L. 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature, In: Roger J. Kreuz – M. S. MacNealy szerk., *Empirical approaches to literature and aesthetics*, Norwood, NJ, Ablex, 83–97.

Kreuz, Roger. J. – Roberts, Richard. M. 1995. Two cues for verbal irony: Hyperbole and the ironic tone of voice. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 21–31.

Langacker, Ronald 1987. *Foundation of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.

Lausberg, Heinrich 1973/1998: *Handbook of literary rhetoric: a foundation for literary study*, Leiden, Brill.

Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London.

Leezenberg, Michael 2001: *Context in metaphor, Current research in the semantics/pragmatics interface* 7, Amsterdam, Elsevier. [Hivatkozta: Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Loisir Könyvkiadó, Budapest.]

Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.

Levinson, Stephen C. 2000: On the notion of a generalized conversational implicature, in: Levinson, Stephen C.: *Presumptive meanings, The theory of generalized conversational*

implicature, Cambridge, MA, The MIT Press, 11–72.

Littman, David C. – Jacob Mey 1991. The Nature of Irony. Toward a Computational Model of Irony. *Journal of Pragmatics* 15, 131–151.

Lívía Ivaskó – Zsuzsanna Lengyel – Boglárka Komlósi 2014. Humanspezifische Fähigkeiten beim Erzählen und Verstehen von Geschichten (Forschungsgruppe für Entwicklungspsychologie und Neuropragmatik der Universität Szeged) Trier: VWT

Mackworth, Jane F. 1970. *Vigilance and attention: A signal detection approach*. Penguin, Hammondsworth.

Marcus, G. F. – Vijayan, S. – Bandi Rao, S. – Vishton, P. M. 1999. Rule learning by seven-month-old-infants. *Science* 283, 77–80.

Marshall, John. 1990. Foreword to Yamanda.

Martin, Robert 1992. Irony and universe of belief. *Lingua* 87, 77–90.

Mascaro, Oliver & Sperber, Dan. 2009. The moral, epistemic, and mindreading components of children's vigilance towards deception. *Cognition*, 112, 367–380.

Morris, Charles 1938. *Foundations of the theory of signs*. Chicago University Press, Chicago.

Nagy C. Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv*. 101, 436–448.

Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20, 195–219.

Nemesi Attila László 2005. Az alakzatprodukciónak empirikus kutatásának dilemmái. In: Ivaskó Lívía szerk., Érthető kommunikáció. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 62–76.

Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Loisir Könyvkiadó, Budapest.

Nemesi Attila László 2010. Data-gathering methods in research on hyperbole production and

interpretation. In: Németh T. Enikő és Bibók Károly szerk.: *The Role of Data at the Semantic-Pragmatic Interface*. Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 381–418.

Németh T. Enikő – Bibók Károly 2010. Interaction between grammar and pragmatics: The case of implicit arguments, implicit predicates and co-composition in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 42, 501–524.

Németh T. Enikő 2008. Verbal information transmission without communicative intention. *Intercultural Pragmatics* 5, 153–176.

Németh T. Enikő (megjelenés alatt). The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica*.

Németh T. Enikő 1989. Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 33, 43–56.

Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 221–54.

Németh T. Enikő 2005. Az osztenzív-következtetési kommunikációtól a verbális kommunikációig. In: Ivaskó Livia (szerk.) *Érthető kommunikáció*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, 77–87.

Németh T. Enikő 2006a. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc, Siptár Péter (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó pp. 222–261.

Németh T. Enikő 2006b. Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége. *Magyar Nyelv* 4, 420–429.

Németh T. Enikő 2006c. Book review of Noveck, Ira A. and Sperber, Dan (eds.) 2004. *Experimental pragmatics*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke & New York. *Intercultural Pragmatics* 3:1, 117–127.

Németh T. Enikő 2008. Intenciók a pragmatikában. A nyelvhasználat különböző formái. In: Bibók Károly (szerk.): *A morfológiától a pragmatikáig*. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára. Szeged, SZTE, 2008, 85–103.

Németh T. Enikő 2013. *Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban*. In: A megismerés és az értelmezés konstrukciói: Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Tinta Kiadó, Budapest, pp. 112-126.

Németh Zsuzsanna 2007–2008. A forduló (beszédlépés) kiterjesztésének grammatikája a magyarban. *Nyelvtudomány III–IV. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica* 149–184.

Norrick, Neal R. 2004. Hyperbole, extreme case formulation. *Journal of Pragmatics* 36, 1727–1739.

Noveck, Ira A. and Sperber, Dan (szerk.) 2004. *Experimental Pragmatics*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke & New York.

Origgi, Gloria – Sperber, Dan 2000. Evolution, communication and the proper function of language. In: P. Carruthers and A. Chamberlain (eds), *Evolution and the Human Mind: Modularity, Language and Meta-Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Osgood, Charles, E.– Richards, Meredith. M. 1973. From Yang and Yin to and or but. *Language* 49: 380–412.

Perelman, Chaïm – Olbrecht- Tyteca L. 1958. *Traité de l'argumentation. La Nouvelle Rhétorique*. 45–54. §. Presses Universitaires de France, Prais. Magyarul megjelent: Perelman, Chaïm – Olbrecht- Tyteca L. 2000. A kvázilogikai érvelés (ford. Boda Zsolt) In: Szabó – Kiss – Boda szerk. *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest 321–356.

Pernot, L. 2000: *La Réthorique dans l'Antiquité*, Lelivre de poche, Paris. [Hivatkozva: Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in: Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Osiris Kiadó, Budapest.]

Pexman, Penelope. M. – Glenwright, M. 2007. How do typically-developing children grasp the meaning of verbal irony? *Journal of Neurolinguistics*, 20, 178-196.

Piaget, Jean 1937/1954. *The construction of reality in the child*. New York: Basic Books.

Prohászka János 1947. A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben. Magyar Nyelvőr 77: 81–85.

Prohászka János 1953. A nagyítás és túlzás kifejezésmódjai nyelvünkben. Magyar Nyelvőr 77: 196–208.

Quintilian, Marcus Fabius 1920–22: *Institutio oratori*., Ford.: H. E. Butler, Loeb Classical Library,
[http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/home.htm](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/home.html)
1

Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Kalligram, Pozsony.

Rakison, David H. – Oakes, Lisa M. 2003. *Early category and concept development: Making sense of the blooming, buzzing confusion*. Oxford, Oxford University Press.

Ramus, F. – Hauser, M. D. – Miller, C. – Morris, D. – Mehler, J. 2000. Language discrimination by human newborns and by cotton-top tamarin monkeys. *Science* 288, 349–351.

Rosch, E. 1978. Principles of categorization. In E. Rosch & B.B. Lloyd (szerk): 27–48.

Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra Dominiek, Jan-Ola Östman, Jef Verschueren

Rosenblatt, E. – Swinney, D. – Gardner, H. – Winner, E. 1987. On-line processing of metaphor and irony. Unpublished raw data.

Ruzsa Imre 2001. Bevezetés a modern logikába. Osiris Kiadó, Bp.

Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation, *Language* 50: 696–735.

Saffran, J., Aslin, R., and Newport E. 1996. Statistical learning by 8-month old infants. *Science* 274, 1926.

Schneider, W. 1999. Automaticity. In: *MIT encyclopedia of the cognitive sciences*. Cambridge, MA: MIT Press.

Searle, John. R. 1983. *Intentionality: Essays in the philosophy of mind*. Cambridge, Cambridge University Press.

Skinner, B. F. 1957. *Verbal Behaviour*. New York, Appleton-Century-Crofts.

Smith, Neil 2000. Foreword to Chomsky 2000. In: Chomsky, Noam 2000. *New horizons in the study of language and mind*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Sperber, D. & Wilson, D. (1986/1995). *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

Sperber, Dan – Clement, Fabrice – Heintz, Christophe. – Mascaro, Oliver – Mercier, Hugo – Origgi, Gloria és Wilson, Deirdre 2010. Epistemic Vigilance. In *Mind and Language*, 25 (4), 359–393.

Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1981. Irony and the use–mention distinction. In: Peter Cole (szerk.) *Radical Pragmatics*. Academic Press, New York 295–318.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

Sperber, Dan 2000. “Metarepresentations in an evolutionary perspective” in D. Sperber (ed.), *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*. Oxford: Oxford, University Press. 117-137.

Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997: *Kis magyar retorika*, Helikon Kiadó, Budapest.

Tannen, Deborah 2001. *Miért értjük félre egymást?* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2008. Irónia, In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. pp. 311-320.

Tátrai Szilárd 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T. & Moll, H. 2005. Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. In: *Behavioral and brain sciences*, 28 (5)

675–691.

Tomasello, Michael – Kruger, A., and Ratner, H. 1993. Cultural learning. *Behavioral and Brain Sciences*, 16(3), 495–511.

Tomasello, Michael 1998b. Reference: Intending that others jointly attend. *Pragmatics and Cognition* 6, 219–243.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*, Harvard University Press.

Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England

Tomasello, Michael 2009. *Why we cooperate?* The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England

Tomkins, C. A. – Mateer, C. A. 1985. Right hemisphere appreciation of prosodic and linguistic indications of implicit attitude. *Brain and Language* 24, 185–203.

Toplak, Maggie – Albert N. Katz 2000. On the Uses of Sarcastic Irony. *Journal of Pragmatics* 32, 1467–88.

Utsumi, Akira 2000. Verbal irony as implicit display of ironic environment: Distinguishing ironic utterances from nonirony, *Journal of Pragmatics*, 32 (12), 1777–1806.

Vanderveken, Daniel 2011. Formal semantics for propositional attitudes. *Manuscript* vol. 34. no. 1. <http://dx.doi.org/10.1590/S0100-60452011000100015>

Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992: On Verbal Irony in: *Lingua* 87, 53 – 76. [Újra kiadva in: Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston szerk.: 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, New York, London, 35–55.]

Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge UP

Wilson, Deirdre 2006. The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? In: *Lingua* 116, 1722–1743.

Wilson, Deirdre 2013. Irony comprehension: A developmental perspective. *Journal of Pragmatics* 59, 40-56.

Winner, Ellen – Gallagher, E. 1983. *The role of behavioral and intonational cues in the understanding of irony*. Unpublished manuscript.[Hivatkozta: Bryant, Gregory A. 2010. Prosodic Contrasts in Ironic Speech. *Discourse Processes*, 47, 545–566.

Winner, Ellen – Windmueller, G. – Rosenblatt, E. – Bosco, L. – Best, E. – Gardner, H. 1987. Making sense of literal and nonliteral falsehood. *Metaphor and Symbolic Activity* 2, 13–32.

Yamanda, Jeni 1990. *Laura: A Case Study for the Modularity of Language*. Cambridge, MA, MIT Press.

Zipf, George Kingsley 1949. *Human behavior and the principle of least effort*. Addison-Wesley, Cambridge (MA).